

esély

2008/3

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- 3 **Széman Zsuzsa:** Ki az idős? – Az öregedés különböző szempontjai

ESÉLYEGYENLŐSÉG

- 16 **Takács Judit – Mocsonaki László – P. Tóth Tamás:**
A leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT)
emberek társadalmi kirekesztettsége Magyarországon
- 55 **Tóth László:** Vélemények a homoszexualitásról

MŰHELY

- 82 **Németh György:** Újraelosztás – egy szociálpolitikai
kulcsfogalomról

SZOCIÁLIS MUNKA

- 106 **Varga István – Udvari Kerstin:** A környezettanulmány,
avagy a magánszféra sérthetlenségének dilemmái

KÖNYVEKRŐL, FOLYÓIRATOKRÓL

- 129 **Simonik Péter:** Gyermekvédelem Szabolcs és Szatmár
vármegyében, 1867–1950 között

133 Abstracts

135 Contents

SZÉMAN ZSUZSA

Ki az idős? – Az öregedés különböző szempontjai

Az időskor definícióinak sokféle lehetséges megközelítéséből a tanulmány a munkaerő-piaci öregség értelmezést választja, ezzel foglalkozik behatóan. Az Európai Unióban lezajlott folyamatok elemzésével és a közelmúlt magyar empirikus kutatásaira támaszkodva bemutatja azokat a negatív munkaerő-piaci folyamatokat, amelyek a munkaadói és a nemzeti/EU célok közti érdeellentétet idézi elő. Ez a demográfiai öregfogalom „felfelé” tolódásával ellentétben „lefelé” tolódást eredményez, a munkaerő-piaci öregedés az életciklus korai periódusában áll be. A magyarországi elemzés feltárja a munkaadók 40, 45, 50 év feletti munkaerővel szemben tanúsított diszkriminációjának okait. A társadalomban élő „felfelé” tolódó általános időskép és a munkaerő-piaci idős értelmezése között így nagy, akár 30 éves életkori olló keletkezik.

Alapvető különbségek

Az öregedés definíciója igen eltérő és folytonosan alakuló változatokban jelenik meg. A WHO szerint az aktív öregedés olyan egészségi állapotot jelent, amellyel az életminőség javítható. Ennek megfelelően a WHO nem egyszerűen a születéskor várható élettartamot, hanem az egészségesen eltöltendő élettartamot veszi alapul, és a növekvő élettartam miatt az életciklus késői időszakára vonatkoztatja az „öregkort”. Ennek megfelelően a 45–59 évest középkorúnak, a 60–74 évest öregedőnek, a 75–90 évest öregnek és a 90 év feletti embert aggnak nevezi. A „harmadik kor” eredeti koncepciója (Laslett 1991)¹ az önállóság és az elesettség közti, a nyugdíjazással kezdődő életciklust jelölte. Ebben az életperiódusban újjáformálódik a munka, a szabadidő, fontos szerepet kap a kulturális igények és hobbik megvalósítása, az ezek kielégítéséhez szükséges anyagi feltételek és a jó egészségi állapot. Az egészségi állapot alapvető szerepet játszik abban, hogy az egyén életében milyen hosszú ideig tart a harmadik kor. A 2000-es években a harmadik kor időtartama meghosszabb-

¹ A harmadik kor koncepcióját Peter Laslett dolgozta ki a nyolcvanas évek végén.

dott. Részben, mivel nőtt a 60, illetve 65 éven felül egészségben eltölthető évek száma, részben, mert a harmadik kor meghatározásába a nyugdíjkorhatár előtt álló, fiatalabb generációk is bekerültek. Svédországban pl. a „Harmadik kor Egyetemére” az 51 éves kort követően lehetett jelentkezni. A koncepció azért érdekes, mert Svédországban a magas és folyamatosan növekvő, születéskor várható élettartam (férfiak 79 év, nők 83 év, Statistics Sweden 2008) és az 55–64 évesek magas munkaerő-piaci aránya (2006-ban 69,6%, Eurostat) ellenére korai életciklusban „harmadik korúvá” válhat valaki. Ez a megközelítés az öregedést természetes folyamatnak tekinti, amely nem köthető a gazdasági aktivitás végleges abba-hagyásához, ugyanakkor jó rá felkészülni. E felfogás az inaktivitással gyakran bekövetkező törés elkerülése miatt tolja lefelé a harmadik kor alsó határát (Maróti 2003). Egyre inkább hangsúlyos az 5 negatív elem – hanyatlás (fizikai és szellemi), betegség, függőség, depresszió és esettség – 5 pozitív tényezővé való formálása. Ezek a következők: megújulás, újjászületés, új generációvá válás, újjáéledés és újrafiatalosodás (Sadler 2001).² A különféle értelmezésekben használt, „idősként” definiált korhatárok – a tudományterülettől, a szervezet jellegétől, a kutató felfogásától függően – jelentősen eltérnek egymástól, és külön tanulmányt igényelnek. Az alábbi megközelítés a demográfiai, a munkaerő-piaci helyzet és az öregedés társadalmi érzékelését elemzi, és azokra a folyamatokra mutat rá, amelyek újabb értelmezési problémákat indukálnak.

A demográfiai öregedés értelmezésének változásai

A születéskor és az életciklus egyes szakaszaiban várható élettartam folyamatos növekedésének következtében mind a demográfiai értelemben vett fiatal, mind az idős definíció „feljebb” tolódott, és a 2000-es évek közepén már látható volt a hagyományos demográfiai értelmezés átalakulása. A „14 év alatti” (Daróczi 2000) illetve a „15 év alatti” fiatal definíciót (Klinger 2002) egyre inkább a „19 év alatti” fogalom váltotta fel (Habicsek 2008) és a demográfusok egy része további felfelé (25 év) való módosulást is vár. Az idősoros és nemzetközi összehasonlítást is lehetővé tevő „60 év fölötti”, azaz idős vagy idősebb meghatározás is „felfelé”, a „65 és idősebb” meghatározásra módosult. A születéskor átlagosan várható élettartam folyamatos növekedése így az időskor demográfiai értelmezését is átalakította, azt 5 évvel feljebb tolta – bár egyes országokban drasztikus csökkenés is megjelent.³ Ezzel párhuzamosan tovább élt a „60 év fölötti”, azaz időskorú népesség megjelölés is. (Habicsek–Pákozdi 2004). Így a különböző statisztikák, nemzetközi szervezetek definíciója

² Az angol ezt d-r-változásnak nevezi. Az angol nyelvben a negatív állapotot jelölő szavak mindegyike *d* betűvel (decline, disease, dependency, depression, decrepitude), a pozitív állapotot jelező szavak mindegyike *r* betűvel kezdődik (renewal, rebirth, regeneration, revitalization, rejuvenation).

³ Oroszországban 2006-ra a férfiaknál 55 évre csökkent.

vagy a 60, vagy 65 évet alkalmazta.⁴ A fiatalkor felfelé tolódása nem járt automatikusan együtt az időskor felfelé tolódásával. Egy elemzésen belül pl. a 0–19 éves kategória mellett továbbra is a „60 és idősebb” fogalommal készültek a nemzetközi összehasonlítások (Hablicsek 2008). Az ambivalencia a munkaképes korú lakosság meghatározásában is tetten érhető, amely a 15–59 (Klinger 2002), illetve a 20–59 éves lakosságra vonatkoztatva (Hablicsek 2008) határozza meg a munkaképes korú lakosságot, és ez nyilván összefügg a tanulási idő kitolódásával, a középszintű végzettség szinte „kötelező erejű” megjelenésével.

Az idősgondozás területén is megtalálható az eltérő fogalmi rendszer. Az idősgondozással foglalkozó tanulmányok idősként hol a 60, hol a 65 évesek helyzetét elemzik. Sőt, egy tanulmányköteten belül is megjelenik a heterogén meghatározás, a 60 (Macijauskienė 2000, p. 61.), illetve 65 év (Saks 2000, p. 40.). Ebben a már korántsem egységes demográfiai fogalomkörben a közelmúltban egy új meghatározás is feltűnt. Az Eurostat által közölt Európai Bizottság Közleménye, a Zöldkönyv a különféle értelmezések bőséges, nem konzekvens tárházaként jelenik meg. Egyszerre látjuk benne a hagyományos 60 éves, illetve az újabb 65 éves kori időseértelmezést. „A demográfiai változások kihívása, a nemzedékek közötti szolidaritás új formái” cím alatt a szöveg az előrejelzéseket a 60 év felettiekre vonatkoztatta, és a demográfiai változások három alapvető tendenciájának következményeit vette figyelembe: *a) a várható átlagéletkor folyamatos növekedése; b) a 60 évnél idősebb nemzedék létszámának növekedése (2030-ig); c) a születések tartósan alacsony száma.* A Bizottság az „Idősek helyzetének változása” részben az előrejelzéseket a 65–79 éves korosztályra vonatkoztatta. A Zöldkönyvben található, harmadik meghatározás a következő életkori kategóriákkal élt: gyermekek 0–14 évesek; fiatalok 15–24 évesek; fiatal felnőttek 25–39 évesek; felnőttek 40–54 évesek; *idősödő munkavállalók 55–64 évesek; idősek 65–79 évesek; aggkorúak 80 év felettiek* (Eurostat).⁵ A dokumentumban világosan követhető, mennyire nem konzekvens a különböző értelmezések alkalmazása.⁶ A 65 év használata logikusan magyarázható az uniós országokban (és a világon általában) tapasztalható pozitív demográfiai trenddel, a születéskor várható átlagos élettartam folyamatos növekedésével.⁷ Ugyanakkor a hagyományos demográfiai korcsoportok mellett – (a szintén nem konzekvensen használt) gyermek, fiatal – az „idős” értelmezésnek egy *munkaerő-piaci dimenziója* is felbukkant: *idősödő munkavállalók: 55–64 évesek.* A munkaerő-piaci elem megjelenése azt a politikai szándékot jelzi, amely az évtizedek óta tartó végleges korai kivonulási tendenciáját a visszájára kívánja fordítani, és ezt nyelvileg, szavakkal is kifejezi. Miről is van szó?

⁴ Az Európai Statisztikai Hivatal (Eurostat) leggyakrabban a 0–19 éveseket tekinti fiatalnak és a 60 éven felülieket idősnek. Az ENSZ inkább a 0–14, illetve a 65+ korhatárokat használta. (Hablicsek–Pákozdi 2004)

⁵ Az Európai Közösségek Bizottsága, A Bizottság Közleménye, pdf. 3. o. 5. o. 9. o. <http://www.google.hu/search?hl=hu&q=eurostat+demogr%C3%A1fi+adatai&meta=>; hozzáférés 2007. nov. 13.

⁶ Ezen túl az ez egyes korosztályok kategorizálása lényegesen eltér a WHO által használt fogalomrendszertől.

⁷ De Oroszországban a férfiak esetében a trend negatív irányba fordult, 2007-ben a férfiak születéskor várható átlagos élettartama 55 év volt.

Időskorú a munkaerőpiacon az Európai Unióban: a kort meghatározó tendenciák

A fejlett nyugati társadalmakban a nyolcvanas évek végére világosan kirajzolódott a korai kivonulással leírható trend. A Nyugat-Európára jellemző magas nyugdíjkorhatárhoz képest – amely több országban a nőknél is 65 év volt⁸ – az 55–59 évesek, illetve a 60–64 évesek munkaerő-piaci jelenléte 1965 és 1988 közt jelentősen csökkent. Egyes országok „ráálltak” a korai kivonulásra: Németország, Franciaország és Hollandia⁹ 23 év alatt vezető korai kivonuló országgá vált. Franciaországban és Németországban egyhateddel, illetve egyhatoddal, Hollandiában 1971–1988 közt (az adatok ekkortól állnak rendelkezésre) több mint egynegyeddel csökkent az 55–59 éves férfiak munkaerő-piaci részvétele. A 60–64 éves férfiak korai kivonulása még erőteljesebb ütemű volt. Arányuk Németországban és Franciaországban mintegy 40 százalékkal esett vissza. Hollandiát egyenesen a drámai korai kivonulás jellemezte, a férfi munkaerő 59,1 százaléka „tűnt el” a korai kivonulás miatt (Jacobs–Kohli–Rein, 1991, pp. 44–46.).¹⁰ Sok európai országban a hetvenes években a gazdasági problémák következményeként fellépő munkanélküliség kezelése a korai kiléptetéssel megoldhatónak tűnt. Az 1980-as években például Hollandiában különböző egymást átfedő, egymáshoz kapcsolódó korai kivonulást elősegítő eszköztár élt egymás mellett. A Betegsegélyezési Törvény (Sickness Benefit Act), a Rokkant Biztosítási Törvény (Disablement Insurance Act) és az Általános Rokkantsítási Törvény (General Disablement Act) látszólag nem függött össze a korai kivonulással, különösen nem a Betegsegélyezési Törvény, amely szerint az egy évig tartó betegsegélyezés után vissza kellett térni a munkaerőpiacra, de a törvény értelmében az egy évnél tovább tartó betegség esetén más jövedelemforrásért is lehetett folyamodni. Így a gyakorlatban a betegsegélyezett személy a két rokkant csatorna egyikén véglegesen kivonult a munkaerőpiacról. A holland gazdasági recesszió következtében a nyolcvanas évek elején a különböző, munkanélküliség kezelését szabályozó rendelkezések és a rokkantsítás feltételeinek meghatározása az idősebb munkavállalókat a rokkant csatornán történő korai kivonulásra ösztönözte. 1984-ben és 1985-ben az 55–59 évesek 32,7 százaléka, a 60–64 évesek 42 százaléka a fenti három csatorna valamelyikén lépett ki a munkaerőpiacról. A munkanélküliséget orvosló segély négy fajtája is létezett, amelyek közül az

⁸ Ebben az időszakban nőknél és férfiaknál egységesen 65 év: Hollandia, Finnország, Luxembourg, Írország, Portugália, Spanyolország, Svédország, Dánia 67 év (2002-re 65 évre csökkentették), Norvégia 67 év. A nők nyugdíjkorhatára alacsonyabb volt: 60 év (Belgiumban 61 év). Németországban (de 2002-ben már egységes). A nők és férfiak nyugdíjkorhatára azonosan alacsony Franciaországban: 60 év. (Commission of the European Communities. The Contribution of Public Finances to Growth and Employment: Improving and Sustainability Brussels, 21. 12. 2000: p. 50.)

⁹ Az Egyesült Királyságra, Franciaországra, Hollandiára, Németországra, Svédországra (továbbá az Amerikai Egyesült Államokra) vonatkozó idősoros adatok összehasonlítása. A korai kivonulás a nők alacsonyabb foglalkoztatási rátája miatt elsősorban a férfiakat érintette.

¹⁰ A vizsgált országok közül Angliában, az USA-ban kisebb mértékű volt a trend és Svédországban e korosztály közel kétharmada a munkaerőpiacon maradt.

egyiket, az ún. Új Munkanélküliségi Törvényt (New Unemployment Act 1987) a 60,5 évet betöltöttek vehették igénybe. Ezzel egy időben szigorodtak a rokkantosítás feltételei, ami nyilvánvalóan utal arra a politikai szándékra, amely a negatív tendencia visszafordítására törekedett. Két további munkanélküliségre vonatkozó szabályozás a 62,5 felettiek számára biztosított kivonulást (Egas 1986, de Vroom-Blomsma 1991, p. 119.). A makro szinttől függetlenül a szakszervezetek ösztönzésére a vállalatok is kidolgoztak egy korai nyugdíjazást lehetővé tevő eszközt, amely az idősebb munkavállaló számára a rokkant vagy a munkanélküli csatornán való kivonulással összevetve kedvezőbb anyagi helyzetet biztosított, és amely először a fizikai, majd a magasan képzett szellemi foglalkoztatottak körében is elterjedt (de Vroom-Blomsma 1991). A törvényben a nyugdíjkorhatár továbbra is 65 év maradt, így a tényleges kivonulás és a még mindig magas nyugdíjkorhatár között éles ellentét alakult ki, amely az „idős” értelmezés változását indította el. Az 1950-es és 1960-as években a kormányzat, a munkaadók, a munkavállaló és az egyén számára is 65 évvel, az öregségi nyugdíjkorhatár elérésevel kezdődött az időskor. A kormányjelentések az 1970-es évek második felében mégis már az 55 év felettieket is idősnek tekintették (de Vroom-Blomsma 1991, p. 119; CBS 1976, 1984). Az idős fogalom változása az egyesületek szintjén is megjelent. Az 1970-es évekig idős egyesületek tagja *csak a 65 évet* betöltött személy lehetett, de a nyolcvanas évek második felében már számos egyesület 55, sőt 50 éves tagokat is felvett (Egas 1986, pp. 435–440.). Ez a civil társadalom szintjén megjelenő viselkedés „jóváhagyta” a munkaerő-piaci folyamatokból fakadó értelmezést. A kormányzat, a munkaadók és szociális partnerek (egyesületek, szakszervezetek, idős szervezetek) által használt fogalom 10, majd 15 éves lefelé való módosulást indított el: a 65 éves helyett az 50–55 évesek számítottak idősnek. A nyugati világ számos országában a hetvenes évektől tartó minta intézményesült, a vállalatok és a dolgozók is a munkaerő-piaci kilépés végleges és normális időszakának tartották az 50–55 éves kort (Miles 2007, p. 26.).

A volt szocialista országokban a rendszerváltás előtti megszokott kivonulás a „normális” nyugdíjkorhatár elérésekor zajlott, de ez a korhatár nőknél 55, férfiaknál 60 év volt. Az 55–60 év a volt szocialista országokban az időskor kezdetét jelentette. A nyugati országokban a korai kivonulás erre az életszakaszra, illetve az 50 éves korra „csúsztatta” vissza az időskort. A piacgazdaságra való átálláskor megjelenő tömeges és addig teljesen ismeretlen munkanélküliség sok volt szocialista országban egyszerre jelentett gazdasági és társadalmi kihívást. Ezek megoldásában a foglalkoztatáspolitikai nélkülözhetetlennek tartotta a „humánus” kezelést. Ilyen utat járt be Magyarország és Szlovénia is. Mindkét országban lehetségessé vált az ún. előnyugdíj azok számára, akik a nyugdíjkorhatár előtt munkanélkülivé váltak és nem volt esélyük munkavégzésre.¹¹ Magyarországon nagy jelentőséget kapott a korengedményes nyugdíj, amellyel a vállalatok 5 évvel korábban nyugdíjba küldhették dolgozóikat,

¹¹ Szlovéniában a rendszerváltásig is létezett kis arányú korai kivonulás, de az nem a negatív makrogazdasági folyamatok, hanem egyéni igények következménye volt (családi feladatok ellátása, az élet „élvezete), a nyugdíjasok gazdasági helyzete ugyanis jó volt.

TANULMÁNYOK

ha a nyugdíjaskor eléréséig magukra vállalták a nyugdíj fizetését. Mindkét országban rövidült az aktív életszakasz, és nemcsak az új, korai kivonulási lehetőségek, de a hagyományos rokkant nyugdíjazási csatorna felduzzadása miatt is. A munkanélküliségtől való félelem miatt – Hollandiához hasonlóan, ahol a gazdasági recesszió idején enyhék voltak a rokkant nyugdíjazás szabályai – a munkanélküliség elkerülésére a munkaerő a rokkant nyugdíjazásba menekült. A különféle korai nyugdíjazási csatornák együttes jelenléte következtében mind Szlovéniában, mind Magyarországon tovább „rövidült” a kivonulási kor: a nők 50–52, a férfiak 55–56 év között mentek nyugdíjba. A szlovéniai 1999-es nyugdíjreform ugyan elindított egy késői kivonulási tendenciát, de az aktuális nyugdíjazás továbbra is alacsony maradt. Magyarországon a szigorodó koren-gedményes, illetve a megszüntetett előnyugdíj (1997) ellenére továbbra is erős maradt a korai kivonulás trendje. Ezen a mindkét országban bevezetett nyugdíjreform (Magyarország 1998, Szlovénia 1999) sem változtatott lényegesen, noha a nyugdíjkorhatár lépcsőzetes emelése miatt nőtt a kilépési kor (Szeman–Verša 2003). A rendszerváltás után a gazdaságilag stabil Csehországban a korai nyugdíjazási minta később és ugyancsak a negatív gazdasági folyamatok következtében alakult ki.¹² A nyugati országokra több évtizede jellemző, lefelé toló spirál (Guillemard 2001, Myles 2007) a gazdasági nehézségekkel küzdő új tagországokban is megjelent, és a gazdasági stabilizáció idején sem tűnt el. Európa számos régi és új tagországában állandósult a korai kivonulás kultúrája, ami az 55–64 éves korosztály alacsony arányú munkaerő-piaci részvételét jelentette. 30 európai ország közül 2006-ban tizenkettőben az 55–64 évesek foglalkoztatottságának aránya még mindig 40 százalék alatt maradt. Hét országban a mutató 40–50 százalék, ismét hét országban 50–60 százalék között mozgott, és csak négyben emelkedett 60 százalék fölé. A korai kivonulással jellemezhető országok közé öt új (Magyarország, Málta, Lengyelország, Szlovénia, Szlovákia), négy régi uniós tagország (Belgium, Olaszország, Franciaország, Ausztria) és három Európai Unión kívüli ország (Bulgária, Horvátország, Luxembourg) tartozott. Az évtizedeken keresztül korai kivonulási kultúrájú országok közül Franciaországot továbbra is az alacsony foglalkoztatottsági ráta jellemezte, míg Németországban és Hollandiában a trend lassan pozitív irányba változott (lásd táblázat).

¹² 1996 és 2000 közt a korai nyugdíjazottak aránya 40 százalékkal nőtt, a nyugdíjasok 59 százaléka korai nyugdíjazott volt (Mandl–Dorr–Oberholzner 2006).

**Az 55–64 éves foglalkoztatottak aránya az EU 27-ben,
Horvátországban, Norvégiában és Svájcban (2006) %**

EU 27	43,5
<i>Foglalkoztatottak aránya 30–40%</i>	%
Bulgária	39,6
Franciaország	37,6
Ausztria	35,5
Horvátország	34,3
Magyarország	33,6
Luxembourg	33,2
Szlovákia	33,1
Szlovénia	32,6
Olaszország	32,5
Belgium	32,0
Málta	30,0
Lengyelország	28,1
<i>Foglalkoztatottak aránya 40% fölött</i>	%
Litvánia	49,6
Németország	48,4
Hollandia	47,1
Románia	47,1
Csehország	45,2
Spanyolország	44,1
Görögország	42,3
<i>Foglalkoztatottak aránya 50% fölött</i>	%
Észtország	58,5
Egyesült Királyság	57,4
Finnország	54,5
Ciprus	53,6
Lettország	53,3
Írország	53,1
Portugália	50,1
<i>Foglalkoztatottak aránya 60% fölött</i>	%
Svédország	69,6
Norvégia	67,4
Svájc	65,7
Dánia	60,7

Forrás: Eurostat 2006

A munkaerőpiacot érintő negatív folyamatok időben eltértek, de kezelési módjuk hasonló volt. A korai kivonulás továbbélésében a makroszintű szabályozók mellett (korai kivonulási csatornák megengedése) jelentős szerepük volt a munkaadóknak. 2004-ben egy 21 új és régi tagországra kiterjedő felmérés a munkaadók szerepét vizsgálta a korai, illetve késői nyugdíjazás szempontjából. A kutatás az 50 év feletti fogalmat alkalmazta, mivel az a korai nyugdíjazásra irányult. A felmérés egy ma is létező, korai kivonulási kultúrát jelzett. Az 50 év feletti munkaerővel ren-

delkező munkaadók 51 százaléka kínálta fel a korai nyugdíjazás lehetőségét és csak 37 százalékuk a késői kivonulást (munkavégzés a nyugdíjkorhatáron túl). A munkavállalók is a korai kivonulást részesítették előnyben.¹³ (European Foundation 2007) Az European Foundation 2006–2007-es projektje viszont olyan vállalatokra terjedt ki, amelyek az idősödő munkaerőt tudatosan foglalkoztatták. A projekt az idősebb munkaerő alkalmazása mellett érvelő, átadható pozitív kezdeményezéseket, jó példákat keresett (Ageing workforce initiatives). Az eredeti szándékkal ellentétben, amely az 55 év felettieket foglalkoztató vállalatokat célozta meg, a korhatárt a nemzeti jelentések elemzése után a kutatás következő fázisában lejjebb kellett szállítani, így végül az 50 év feletti munkaerő alkalmazását is jó példaként fogadták el. Egy harmadik projekt, amely az új tagországokban vizsgálta az idősödő munkavállalók foglalkoztatásának kérdéskörét (Age and Employment in the New Memberstates, Mandl–Dorr–Oberholzner 2006), ismét más korcsoportokat vett alapul: az 55–64 éves besorolást alkalmazták, de megtalálható volt az 50–64 éves tagolás is. A következetlenség oka a kitűzött cél és a gyakorlat közti ellentét. Egyrészt adott az Európai Unió lisszaboni célkitűzése – az 55–64 évesek munkaerő-piaci arányának 50 százalékra növelése 2010-ig –, másrészt a korai kivonulás kultúrájának továbbélése. Bonyolítja a helyzetet, hogy a régi tagországok közül sokan és az új tagországok közül néhányan túlteljesítették, elérték vagy megközelítették a kívánt célt, míg mások jelentősen elmaradtak ettől.

Időskorú a munkaerőpiacon Magyarországon: különböző értelmezések

A makroszinten megfogalmazott célkitűzéssel szemben van egy faktor, amely a kívánt cél elérése ellen hat: a munkaadó magatartása. Az elmúlt években Magyarországon a különböző módszerekkel végzett vizsgálatok a fiatalabb munkaerő előnyben részesítését mutatták. Egy reprezentatív vizsgálat szerint 2003-ban a vállalatok többségének munkaerő állománya 45 év alatti volt, és a cégek egyötöde csak akkor vett fel 45 éven *felüli* munkavállalót, ha nem talált fiatalabbat¹⁴ (Adler 2004). Egy 2004-es másik felmérésben a vállalatok munkaerő állományának kétharmada 45 év alatti volt, és csak nagyon kevesen foglalkoztattak 55 év felettieket¹⁵ (Széman 2005). 2005-ben nyíltan tetten érhető volt a diszkrimináció. 3000 álláshirdetés 8 százalékában – a törvénnyel ellentétben – a munkaadók csak 40 éves korig kerestek munkaerőt (Széman–Kucsera 2006). 2003–

13 Mindkét kivonulási formát gyakrabban ajánlották a nagyobb vállalatok, és a munkaadók gyakrabban kínálták fel az egészségügyi, szociális, oktatási, képzési és pénzügyi szektorban dolgozóknak is. Erőteljesebb volt a korai nyugdíjazás lehetőségének felajánlása a munkaerőt leépíteni akaró vállalatoknál, illetve ott, ahol nem tették lehetővé a részmunkaidős foglalkoztatást.

14 A GKI reprezentatív felmérése: a nemzetgazdaság valamennyi szektorában (kivéve a kötelező társadalombiztosítást, az egészségügyi és szociális és a pénzügyi szolgáltatást), 10 fő feletti alkalmazottat foglalkoztató vállalatok körében.

15 342 piaci vállalat menedzsereivel készített telefonos felmérés a 10 fő feletti cégeknél.

2007 között több mélyinterjú vizsgálat irányult arra, hogy feltárja, hogy a vállalatok humánpolitikai vezetői, menedzserei milyen magatartást tanúsítanak az idősebb munkaerővel szemben. Többségük a 45 év, illetve az 50–55 év felettiakat öregnek, rossz egészségi állapotúnak, fizikailag, szellemileg elhasználódottnak, elavult tudással rendelkezőnek tartotta (ugyanakkor a természetes öregedés során nem küldték el az idősebbeket.) (Széman 2003–2007) Az idősebb munkaerő alkalmazása mellett szóló érvek kis arányban, általában a munkaerő megbízhatóságát említve jelentek meg. A „tudás” a vállalatok számára nem egyszerűen iskolai végzettséget, hanem a *piaci igényeknek megfelelni képes* tudást jelent és ennek hiánya nem kizárólag az egyén „hibája”. A vállalatok által említett „tudáshiány” a munkaerő számára rendelkezésre álló *képzéssel* is összefügg. Alapvetően nincsenek a piaci igényeknek megfelelő, azokra gyorsan reagáló (a 45, 50 éven felüli munkanélküliekre koncentráló) képzési lehetőségek. Nincs meg az az oktatási struktúra, jogi, finanszírozási háttér, amely lehetővé tenné az idősebb munkaerő tudásának modernizálását. Az iskolajellegű képzés dominál, mely iránt e korosztály érdeklődése csekély.¹⁶ Ugyanakkor az idősebb munkaerőnél (bár csökkenő súllyal) minden korosztályban jelentősek a gazdasági, munkaerő-piaci aspirációk. Még a nyugdíjas munkavállalóknál is. Az ilyen jellegű igényeket a munkaadók és a különféle képzőintézmények programjai igyekeznek kielégíteni. Magyarországgal ellentétben vannak olyan országok, amelyek deklarált idős politikájában (senior policy) már hangsúlyos az idősek piaci viszonyokhoz igazodó képzése. Dániában pl. a nyugdíjkorhatár (65 év) elérése előtti munkaerő-piaci kivonulás elkerülésére programot dolgoztak ki arra az esetre, ha a munkaadó csak azért venne fel fiatalabbat, mert az idősebb munkaerő tudása elavult. Németországban 1994-ben az Ulmi Egyetem (Általános Tudományos Továbbképzési Központ, Zentrum für Allgemeine Wissenschaftliche Weiterbildung ZAWiW) az idősebbek számára készített oktatási programot, amelynek része volt az új információs technikák felhasználásának megtanítása. Az Egyesült Királyságban a kormány 2000-es felmérése alapján az 50 év és a nyugdíjkorhatár között lévők (2000-ben férfiak 65, nők 60) egyharmada vonult ki a munkaerőpiacról jelentős GDP-veszteséget termelve. Ezért ún. életkori szabályok (age legislation) kidolgozására létrehozta az Életkori Tanácsadó Testületet (Age Advisory Group)¹⁷ (Striker 2005). A képzési programok csaknem a harmadik életkor végéig (elesettség) nyújtanak *gazdasági haszonnal* járó képzést. Magyarország az élethosszig való tanulást illetően a 12 új tagország közül az utolsó helyek egyikén áll, és csak Romániát és Bulgáriát előzi meg (Mandl–Dorr–Oberholzner 2006). A hazai körülményeket figyelembe véve a munkaadók a tudás elavultságára hivatkozó érvelése így nem furcsa. Ha ehhez társítjuk a munkaerő egészségi állapotát, a másik érvelés is objektívnek tűnik. A 45 éven felüliek egytizede

16 Magyarországon 2004-ben a 45 évesnél idősebb népesség töredéke vett részt tanulási programban. A 45–54 évesek 8,4 százaléka, az 55–64 évesek 4,5 százaléka, a 65–74 évesek (a még munkaképes korúnak számító) 2,2 százaléka. A képzésben részt vevők közül a 45–54 évesek közt némileg több a nő, az 55–64 éveseknél a férfi (Csoma 2005).

17 A nagyipari és kereskedelmi kamarák, a szakszervezetek és egyéb munkavállalók részvételével.

jelezte, hogy van munkáját akadályozó egészségügyi panasz¹⁸ (Adler 2004). A lakosság mintegy 10 százaléka volt rokkant vagy csökkent munkaképességű,¹⁹ és ez elsősorban 55–64 éves férfiak körében jelentkezett.²⁰

Így a piaci munkaadók diszkriminatív viselkedése nem meglepő, mint ahogy az sem, hogy ez a magatartás tartósnak bizonyul. Azokban a 2006-ban és 2007-ben végzett nemzetközi projektekben, amelyekben Magyarország is részt vett, rendkívül nehéz volt az EU-projekt kívánalmainak megfelelni. Ezek ugyanis olyan jó példák bemutatását írták elő, ahol a profitorientált vállalatok 55 év feletti aktívan dolgozó munkaerőt foglalkoztattak. Magyar viszonylatban jó példának kellett tekinteni az 50 év feletti foglalkoztatását, mivel a munkaerő állomány korstruktúrájában 55 év feletti foglalkoztatott nem (vagy alig) fordult elő. Az EU definíciójában az idős munkaerő alsó korhatára 55 év (Lisszaboni stratégia, Zöldkönyv). Ezzel ellentétben a magyar piacorientált vállalatok a munkaerő-piaci öregedés korhatárát – a számukra nem vagy kevésbé hasznos életciklust – 45 vagy 50 évtől számították. Nem véletlen, hogy a jó példák bemutatását szorgalmazó projektekben (European Foundation projektjei) a korai kivonulás mintájával rendelkező új országokban nehéz volt²¹ három olyan „jó példa” felmutatása, ahol a munkaadó *tudatosan* – s nem a munkaerő természetes öregedése miatt – alkalmazott 55 év felettiakat.

A munkaadók diszkriminatív viselkedése nyomást gyakorol a társadalmi vélekedésre is. Az Eurobarometer felmérésében a magyar válaszadók többsége az 50 év fölöttiek elhelyezkedését esélytelennek érezte (Eurobarometer 2003). Egy 2004-es reprezentatív lakossági felmérésben a megkérdezettek egyharmada a *40 éves kort*, közel egynegyede-egyötöde a *45 éves*, illetve ugyancsak közel egynegyede az *50 éves* kort jelölte meg annak az életszakasznak, amely fölött a vállalatok a munkaerőt idősnek tekintik. 2006-ban még elszomorítóbb kép jelent meg. Ugyancsak egy reprezentatív felmérésben a lakosság 8 százaléka szerint a vállalatok a 35 évest is az idősebb, kevésbé alkalmas munkaerő közé sorolták. A *41–50 évesek*, tehát az *érintett korosztály* körében *sokkal magasabbá* vált a *munkaadói oldalról érzékelt diszkrimináció*, *40–45 év fölötti veszélyeztetettség*. A munkaerő-piaci öregség így már korai életszakaszban *40, 45, 50 éves* korban következik be.

Ezzel szemben a *társadalom* az idős fogalmát általában véve sokkal későbbi életciklusban jelölte meg. A kérdezettek közel egyharmada *70 év fölött húzta* meg a határvonalat, egy hetedik nem kötötte azt korhoz, valamivel többen mint egyharmaduk továbbra is a 60 évet jelölte meg, és csak elenyészően kevesen említették a 45 vagy 50 évet. A társadalom

18 A Gazdasági Kutató Rt. 2003-ban végzett lakossági felmérése a 45 éven felüli lakosság körében.

19 Litvániában, Szlovákiába és Romániában csak 6–8% között volt (Mandl–Dorr–Oberholzner 2006).

20 Ellentétben Észtországgal, Csehországgal és Romániával, ahol a nők rokkantsági aránya kicsivel meghaladta a férfiakét (Mandl–Dorr–Oberholzner 2006).

21 Lengyelország, Málta, Magyarország, Szlovénia, Szlovákia, de a korai kivonulás hagyománya miatt az 55–64 évesek magasabb munkaerő-piaci aránnyal rendelkező Csehország is idetartozott.

meghatározása az időskorral azonosítható életszakasz alsó határát 70 év felé tolta.

Mára alapjaiban megváltozott a korábbi társadalmi percepció. 1989-ben a lakosság nagy része egyöntetűen a nyugdíjazást, illetve az ezzel csaknem megegyező kort, az 50–60 évet jelölte meg az időskor kezdeteként. Az elképzelés egységes volt, egyszerre jelentette a társadalmi és a munkaerő-piaci öregség eljövételét (S. Molnár–Virág 1999). Az 55–60 éves kor – bár a nyugdíjazás az életkor korai szakaszában történt – nem számított korai kivonulásnak, az a munkaerő-piaci életút „normális” befejezése volt.²² Ez az egységes társadalmi definiálás 2000 közepére kettévált, megjelent egy „munkaerő-piaci idős” és egy „általános idős értelmezés” és a két értelmezés közt nagy életkorbeli olló van. A munkaerő-piaci öregség lakosság által jelzett értéke nagyon alacsony és lefelé mozog, ugyanakkor az általános értelemben vett öregség ennél sokkal későbbi életciklusra tolódik.

Összefoglalás

Az öregedés és az időskor definíciói nemcsak tudományterületenként, szervezetenként térnek el jelentősen egymástól, de adott területen belül is változik a fogalom. Ezt az ambivalens képet bonyolítja a hivatalos dokumentumokban található sokszínű megközelítés, amelyek eltérően határozzák meg az idősebb, az idős, az agg fogalmát. Kialakult egy munkaerő-piaci öregség értelmezés is, amely az időskor határát az életciklus korai időszakára teszi. Ez a lefelé tolódó „öregkor” összefügg a korai kivonulás kultúrájával, továbbá az idősebb munkaerő kevésbé piacképes tudásával és rossz egészségi állapotával. Magyarországon e két faktor alapvető szerepet játszik a piaci munkaadók diszkriminatív viselkedésében és ezek hatására a társadalom értelmezésében is megjelent a munkaerő-piaci öreg fogalma, amely szerint a munkavállaló már 45 évesen is öreg lehet, de 50 éves kora után mindenképpen idősnek számít. Külföldi példák alapján bizonyított, hogy ez a lefelé tolódás a korai kilépés tartóssága esetén következik be és befolyásolja a szociális szereplők magatartását. Ugyanakkor magyar kutatások azt is bizonyították, hogy a munkaerő-piaci öregedéssel szemben egy ettől elvonatkoztatott általános idős kép is él a társadalomban, amely az élettartam növekedésével együtt egyre inkább 70 év utánra tolja ki az időskor kezdetét. Ez az „általános idős” kép közelít a WHO definíciójához, amely a 60–74 évest öregedőnek, a 75 év fölöttit öregnek tekinti. A probléma, hogy a munkaerő-piaci és a társadalomban ennél általánosabban értelmezett idős fogalom között széles, akár 30 évet is átfogó életkori olló keletkezik, amely súlyos társadalmi problémákat indukál. A kutatások egyértelműen igazolták, hogy a hazai és a nemzetközi makroszintű (döntéshozók, EU) és a közép szintű (vállalatok) szereplők között évek óta érdekellentét áll fenn, és kérdéses, hogy ez a trend mennyire marad tartós.

²² Kivéve a veszélyes/nehéz fizikai munkát igénylő szakmákban dolgozókat, a korhatár előtti rokkant nyugdíjasokat.

Irodalom

- Adler, Judit (2004): <http://www.ofakht.hu/muh/muhelyvitak/adler/05.htm>.
- CBS.(1973–78): Arbeidskrachtentelligen. The Hague: CBS.
- CBS. 1(984): De leefsituatie van de Nederlandse bevolking van 55 jaar en ouder 1982.deel.1b. The Hague: Staatsuitgevery.
- Commission of the European Communities. The Contribution of Public Finances to Growth and Employment: Improving and Sustainability Brussels, 21. 12.
- Csoma Gyula (2005): Az alkalmazható andragógia ismeretek a KSH adatok tükrében, 69–94. o. In: (szerk.) Sz. Molnár Anna, Felnőttképzési Kutatási Füzetek 15. Budapest, Nemzeti Felnőttképzési Intézet.
- Daróczi Etelka (2000): Az időszerű népesség főbb jellemzői. In: Daróczi Etelka–Spéder Zsolt (szerk.) A korfa tetején. Az idősök helyzete Magyarországon. 2000/3 Budapest, KSH NKI Kutatási jelentések 64; http://www.szeniorfoglalkoztatás.hu/Az_idoskoru_nepesség_fobb_jellemzoi_es_eletkorulmenyei.pdf (hozzáférés 2008. 04. 08.)
- Egas, C. (1986): „Ouderen als uitgeschadel volksdeel. Namens 1 (December): pp. 435–440.
- Az Európai Közösségek Bizottsága, A Bizottság Közleménye, pdf. <http://www.google.hu/search?hl=hu&q=eurostat+demogr%C3%A1fiai+adatai&meta=>; (hozzáférés 2007. nov. 13.)
- European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (2007): Early and phased retirement in European companies. Establishment Survey on Working Time 2004–2005. Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities. <http://eurex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2005:157:0120:01:HU:HTML>
- Eurostat 2005
- Eurostat 2006
- Hablicsek László (2008): Current and Future Demographic Developments. p. 25–43. In: Gál, Róbert, Iván-Iwasaki, Ichiro, Széman, Zsuzsa (eds.), *Assessing Intergenerational Equity*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hablicsek László–Pákozdi Ildikó (2004): Az elöregedő társadalom szociális kihívásai, *Esély*, No. 3. (esely_200403_www.szochalo.hu/szochalo/upload/esely_200403_hablicsek.rtf hozzáférés 2008 01. 16.)
- Jacobs, Klaus – Kohli, Martin – Rein, Martin (1991): The evolution of early exit: A comparative analysis of labour force participation patterns. p. 36–67. In: Kohli, Martin. – Guillemard, – Anne-Marie-Gundsheren – Herman (eds.), *Time for Retirement. Comparative studies of early exit from the labour force*. New York–Melbourne, Cambridge University Press.
- Klinger András (2002): A munkapiac válaszai a népesség öregedésére és más társadalmi-gazdasági változásokra. http://www.demografia.hu/Demografia/2002_2-3/Klinger%20Andras_tan.pdf (hozzáférés 2008. 04.08.)
- Laslett, Peter (1991): *A fresh map of life: the emergence of the Third Age*, Mass. Cambridge, Harvard University Press.
- Macijauskienė, Juratė (2000): The Models of Care for the Elderly in Kaunas. p. 61–68. In: Lévai, Katalin (ed), *Future Models of Elderly Care*. Budapest, Social Innovation Foundation.
- Mandl, Irene – Dorr, Andrea – Oberholzner, Thomas (2006): Age and Employment in the New Memberstates, <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2006/26/en/1/ef0626en.pdf> (2006)

- Maróti Andor (2003): Kerekasztal-beszélgetés az időskori tanulásról. Új Pedagógiai Szemle, 2003/9. <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=kiadvany&kod=2003-09> (hozzáférés 2008. 02. 20.)
- S. Molnár Edit – Virágh Edit (1999): Közvélemény-kutatás népesedési kérdésekről – 1989. Népeségtudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései 38. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Sadler, William (2001): Third Age: Six Principles for Personal Growth and Renewal After Forty. Perseus Publisher. http://www.dealtime.com/xPC-Book_The_Third_Age_Six_Principles_for_Personal_Growth_and_Renewal_After_Forty (hozzáférés 2008. 02. 17.)
- Saks, Kai (2000): Situation of Elderly care in Estonia. p. 39–51. In: (szerk.) Lévai, Katalin, Future Models of Elderly Care. Budapest, Social Innovation Foundation. Statistics Sweden. Official Statistics of Sweden. <http://www.sweden.se>
- Striker Sándor (2005): Időskorúak felnőttképzési igényei Európában. 95–121. o. In: (szerk.) Sz. Molnár Anna, Felnőttképzési Kutatási Füzetek 15. Budapest, Nemzeti Felnőttképzési Intézet.
- Széman, Zsuzsa (1999/2000): „National Profile Hungary”, Country Profile Working Group „Aging and Work”, COST A13. <http://www.socsci.auc.dk/cost/Ageingandwork/outputandspinoff.pdf>
- Széman, Zsuzsa (2005): Social Ageing, Labour Market and Pensions, PIE Discussion Paper, NO. 269, <http://www.ier.hit-u.ac.jp> (hozzáférés, 2008. február 20.)
- Széman, Zsuzsa – Vroom, Bert (2000): Hungary – The Netherlands. A comparison of labour market and welfare policies in ageing societies. Budapest/Enschede <http://www.socsci.auc.dk/cost/Ageingandwork/outputandspinoff.pdf>
- Széman, Zsuzsa – Verša, Dorotea (2003): Central/East European reforms: transition from state-regulated to market regulated patterns, Hungary, Slovenia, manuscript.
- Széman Zsuzsa – Kucsera Csaba (2006): Generációk közti kapcsolatok a munkaerőpiacon és a társadalomban, 357–372, In: Bulla Miklós – Tamás Pál (szerk.), Stratégiai kutatások Magyarország 2015, Fenntartható fejlődés Magyarországon. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Széman, Zsuzsa – Kucsera, Csaba (2007): Employment and labour market policies for an ageing workforce and initiatives at the workplace – National overview report: Hungary. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/bydate/list2007.htm>
- Széman, Zsuzsa – Kucsera, Csaba (2008): Changing Perceptions of Aging. pp. 44–56. In: Gál, Ivan Róbert–Iwasaki, Ichiro–Széman, Zsuzsa (eds.), Assessing Intergenerational Equity. An Interdisciplinary Study of Aging and Pension Reform in Hungary Assessing Intergenerational Equity. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Vroom (de), Bert-Blomsma, Martin (1991): The Netherlands. pp. 97–127. In: Kohli, Martin – Guillemard, Anne-Marie – Gundsherren, Herman (eds.), Time for Retirement. Comparative studies of early exit from the labour force. New York–Melbourne, Cambridge University Press.
- Weber, Ute – Wagner, Alexandra (2007): Early and phased retirement in European companies. Establishment Survey on Working Condition Time 2004–2005. Dublin, European Foundation for Improvement of Living and Working Conditions.

TAKÁCS JUDIT – MOCSONAKI LÁSZLÓ –
P. TÓTH TAMÁS

**A leszbikus, meleg, biszexuális
és transznemű (LMBT) emberek
társadalmi kirekesztettsége
Magyarországon**

Tanulmányunk empirikus alapja az MTA Szociológiai Kutatóintézet által a Háttér Társaság a Melegekért szervezettel és a Labrisz Leszbikus Egyesülettel együttműködésben a Szociális és Munkaügyi Minisztérium megbízásából 2007. augusztus és október között végzett empirikus kutatás, melynek során 1122 kérdőívet és 150 diszkriminációs történetet dolgoztunk fel. Kutatásunk célja a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek magyarországi helyzetének és társadalmi kirekesztettségének feltérképezése volt, különös tekintettel a társadalmi előítéletek és a diszkriminációs gyakorlatok működésére és hatásaira. Az elemzés során Young (1990) elnyomás-konceptióját alkalmazva a kutatási eredmények azt mutatták, hogy az LMBT-embereket a szocializáció legfontosabb társadalmi színterein a mindennapi társadalmi gyakorlatokban megnyilvánuló – elsősorban a heteronormatív *kulturális imperializmus* és a *rendszerszerű erőszak* működésében tetten érhető – *strukturális elnyomás* sújtja.

1. Bevezetés

Az MTA Szociológiai Kutatóintézet a Háttér Társaság a Melegekért szervezettel és a Labrisz Leszbikus Egyesülettel együttműködésben a Szociális és Munkaügyi Minisztérium megbízásából 2007. augusztus és október között empirikus kutatást végzett, melynek célja a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű (LMBT) emberek magyarországi helyzete és társadalmi kirekesztettsége mértékének felmérése volt, különös tekintettel a társadalmi előítéletek és a diszkriminációs gyakorlatok működésére és hatásaira.

A társadalmi kirekesztés az Európai Bizottság 2004-es meghatározásából kiindulva olyan folyamatként értelmezhető, melynek során az egyes emberek a társadalmi, gazdasági és kulturális életben való teljes körű részvétel lehetőségének korlátozottsága miatt szegénnyé válnak, s a szakértelem és az élethosszig tartó tanulás lehetőségének hiánya, vagy az általuk elszenvedett diszkrimináció következtében a társadalom peremére szorulnak.¹ Európai társadalompolitikai szakértők korábban is hangsúlyozták, hogy a társadalmi kirekesztettség nem pusztán az elégtelen jövedelmi viszonyokat vagy a munka világában való korlátozott részvételi lehetőségeket jelenti, hanem olyan területeken is hat, mint a lakhatás, az oktatás, az egészségügy és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés – valamint nem csupán egyéneket érint, hanem társadalmi csoportokat is, különösen olyan városi és vidéki környezetben, ahol diszkriminációnak vagy szegregációnak vannak kitéve.²

Az Európai Bizottság meghatározása szerint közvetlen diszkriminációról akkor beszélhetünk, ha egy személlyel neme, etnikai hovatartozása, vallási vagy hitbéli meggyőződése, fogyatékosága, kora vagy szexuális orientációja miatt kedvezőtlenebbül bánnak, mint egy vele összehasonlítható helyzetben lévő, másik személlyel. Közvetett diszkriminációnak pedig az minősül, ha egy semlegesnek tűnő – látszólag az egyenlő bánásmód követelményének megfelelő – rendelkezés vagy gyakorlat mégis hátrányos helyzetet idéz elő egy személy számára neme vagy etnikai hovatartozása, vallási vagy hitbéli meggyőződése, fogyatékosága, kora vagy szexuális orientációja alapján.³ Az a fajta közvetlen diszkrimináció, amely gyakran a konkrét jogszabályokban tetten érhető, jogi megkülönböztetés formáját ölti, ma az európai országokban egyre ritkábban tapasztalható. Mivel a jogszabályokba foglalt megkülönböztető gyakorlatok könnyen azonosíthatók, fellépni is könnyebb ellenük, mint a teljes jogú és teljes körű társadalmi részvételt – gyakran közvetetten és megfoghatatlanabb módon – akadályozó társadalmi kirekesztő mechanizmusok ellen.

Magyarország európai kontextusban a kevésbé toleráns társadalmak közé tartozik, ami tényező fontos szerepet játszik az LMBT-emberek által érzékelt társadalmi kirekesztő mechanizmusok működésében (lásd az 1. ábrát).

1 European Commission (2004) Joint Report on Social Inclusion, Brussels
http://www.europemsi.org/background_definitions.php

2 European Social Policy: Options for the Union Commission of the European Communities, DG Employment, Industrial Relations and Social Affairs, Brussels, 1993. COM (93) 551.

3 Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities – http://ec.europa.eu/employment_social/fundamental_rights/rights/gloss_en.htm – E meghatározások szerepelnek az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. magyar törvény 8. és 9. paragrafusában is.

1. ábra *Leszbikusok és melegek iránti tolerancia 24 európai országban*

Magyarországon 2001. áprilisban készült először olyan általános antidiszkriminációs törvényjavaslat, melyben – a 2000/78-as foglalkoztatási EU direktívával összhangban – a szexuális orientáció már védett kategóriaként szerepelt. A 2004. januártól hatályos, az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. számú törvény pedig már 20 védendő diszkriminációs alapot tartalmazott, melyek közé a szexuális irányultság, valamint – a törvény meghozatalakor még Európában is egyedülálló módon – a nemi identitás is bekerült.⁴ Bár Magyarországon az egyenlő bánásmód-törvény hatályba lépése óta tiltott a szexuális irányultság és a nemi identitás szerinti megkülönböztetés, fontos kérdés, hogy a védelem csak az LMBT-egyénekre vonatkozik-e, vagy kiterjed a partneri viszonyok kezelésére is. Az egyenlő bánásmód-törvény előírásainak megfelelően 2005-ben létrehozott Egyenlő Bánásmód Hatóság 2007-es jogalkotási javaslata a házasság intézményének megnyitásáról a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű emberek részére azt mutatja, hogy a diszkriminációs alapokat nem csak az egyének, hanem a partneri kapcsolatok szintjén is védendőnek tekintik.⁵

Miközben Európában a 21. század elejére az Európai Unió és az Eu-

4 A 20 védendő kategória a következő: nem; faji hovatartozás; bőrszín; nemzetiség; nemzeti vagy etnikai kisebbséghez való tartozás; anyanyelv; fogyatékoság; egészségi állapot; vallási vagy világnézeti meggyőződés; politikai vagy más vélemény; családi állapot; anyaság (terhesség) vagy apaság; szexuális irányultság; nemi identitás; életkor; társadalmi származás; vagyoni helyzet; a foglalkoztatási jogviszony vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony részmunkaidős jellege, illetve határozott időtartama; érdekképviselőhez való tartozás; egyéb helyzet, tulajdonság vagy jellemző.

5 EBHTT/10.007/10/2007. számú jogalkotási javaslat szövege: „Az Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testülete a házasság intézményének megnyitását javasolja a leszbikus, meleg, biszexuális és transznemű emberek részére. Ennek megfelelően javasolja a Magyar Köztársaság Kormányának, hogy készítsen elő és terjesszen az Országgyűlés elé olyan törvénytervezetet, amely lehetővé teszi az azonos neműek számára a házasságkötést a különeműek részére járó minden jog megadásával mellette.”
http://www.egyenlobanasmod.hu/index.php?g=hirek/TTaf_070927jj.htm (2007. 10. 23.)

rópa Tanács intézményei által megerősített jogi normává vált az azonos nemű felnőttek kölcsönös beleegyezésen alapuló szexuális gyakorlatának dekriminalizációja, az LMBT-emberek jogi emancipációjának területén még mindig vannak, elsősorban az LMBT-emberek államilag elismert együttélésének és szülői jogainak rendezetlenségéből adódó, problematikus kérdések.

A mai európai társadalmi gyakorlatokból egyre világosabbá válik, hogy a házasságnak az utódnemzést szolgáló, heteroszexuális intézményként való meghatározása nem kizárólagos. Jelenleg három európai országban (Hollandiában 2001, Belgiumban 2003, Spanyolországban 2004 óta) lehetséges az azonos neműek házassága, és egyre több helyen nyílik lehetőség a házassághoz hasonló jogokat biztosító regisztrált partnerkapcsolat létesítésére (a sort 1989-ben Dánia kezdte és legutóbb éppen a magyar országgyűlés szavazta meg 2007. decemberben, 2009-es hatállyal).

Az LMBT-emberek jogi emancipációjának másik problematikus területe a szülői jogokkal függ össze. A gyermekvállalás különösen heves viták kereszttüzeiben áll, mivel széles körben elterjedt az a feltevés, hogy a nem-heteroszexuális vagy a transzszexuális szülők gyermekei, illetve azok, akiket azonos nemű pár nevel föl, különösen érzékenyek az elsősorban a szülőt vagy szülőket sújtó társadalmi előítéletekre. Ha azonban a társadalmi előítéletekre hivatkozva korlátozni lehetne a szülői jogokat, akkor a felnőtt embereknek csak egy kis része bizonyulna alkalmas szülőnek (Stacey – Biblarz 2001: 178). Jelenleg kevés empirikus adat áll rendelkezésre azzal kapcsolatban, hogy milyen előnyöket vagy hátrányokat jelenthet LMBT-szülők gyermekeiként felnőni, de társadalomtudományi kutatások eredményeivel nem igazolható a családi jogok és köteleességek politikai elosztásánál a szexuális irányultság – általában korlátozó jellegű – figyelembevétel (Stacey – Biblarz 2001: 179).

2. Kutatási eredmények

2007. augusztus és október között önkitöltős kérdőíves (*survey*) vizsgálatot végeztünk Budapesten és vidéki helyszíneken. A kérdőíveket személyesen, kifejezetten LMBT-embereknek szóló médiatermékek és internetes fórumok, valamint a regionális LMBT civil szervezetek és szórakozóhelyek segítségével juttattuk el az érintettekhez.⁶ A kutatást a ter-

⁶ Az adatgyűjtés személyesen, írásban, e-mailen és interneten keresztül történt. A személyes adatgyűjtést Budapesten (76) és hét vidéki nagyvárosban – Debrecenben (50), Győrben (24), Miskolcon (37), Nyíregyházán (27), Pécsen (24), Szegeden (30), Székesfehérváron (19) – végeztük. Kutatási felhívásunkat megjelentettük a *Mások* kulturális, politikai folyóiratban, valamint elektronikus formában a kérdőívvel együtt terjesztettük a Háttér Társaság a Melegekért, a Labrisz Leszbikus Egyesület, a Lambda-Budapest Meleg Baráti Társaság, a Szimpozion Baráti Társaság és más budapesti, illetve vidéki formálisan vagy informálisan működő LMBT-szervezetek levelezőlistáin és honlapjain, valamint a gay.hu és a pride.hu internetes portálokon. Az így terjesztett kérdőíveket a kutatási felhívásban szereplő e-mail címre és postafiók-címre lehetett visszaküldeni. Továbbá a pride.hu internetes portál segítségével létrehoztunk egy olyan internetes oldalt (www.pride.hu/kutatas2007/), ahol a kérdőívet online is ki lehetett tölteni. E csatornákon keresztül 2007. augusztus 15. és október 25. között összesen 1122 kitöltött kérdőívet sikerült összegyűjtenünk.

vezettnél jóval nagyobb elemszámú mintán sikerült elvégeznünk (N = 1122). Ez arra utal, hogy sikerült az LMBT-emberek számára is fontos kérdéseket feltennünk, ami vélhetően hozzájárult ahhoz, hogy a vártnál nagyobb aktivitással vettek részt a felmérésben. Az eredmények értékelésekor lényeges szempont, hogy a válaszadóknak csupán 15 százaléka tevékenykedik valamely LMBT civil szervezetben, ami azt jelzi, hogy az LMBT-embereknek – a viszonylag könnyen mozgósítható aktivistáknál – szélesebb rétegeit tudtuk elérni.

Mivel a legtöbben (53,5%) a kérdőív online kitöltését választották,⁷ fontos hangsúlyozni, hogy a kérdőív online hozzáférhetősége milyen előnyöket és hátrányokat jelentett. Az előnyök közé sorolható, hogy ez, a válaszadók számára teljes anonimitást biztosító kitöltési forma az LMBT-mivoltukat nyilvánosan kevésbé vállalók számára is megkönnyítette a kutatásban való részvételt, valamint gyors és egyszerű válaszadási lehetőséget nyújtott az internetes közösségekben aktívan részt vevő LMBT-embereknek, akik számára – különösen egy elutasító társadalmi környezetben – gyakran a cibertér jelenti LMBT-létük fő színterét és identitásformáló közegét (Gruszczynska 2007). Ugyanakkor a válaszadók és a kutatók közötti kapcsolat ily módon meghatározott egyoldalúsága korlátozta az adatok megbízhatóságát és a felméréssel kapcsolatban esetlegesen felmerülő kérdések tisztázásának lehetőségét.

Kutatásunk jelentős korlátozó tényezője volt, hogy egy *klasszikus közösségi minta* felhasználásával készült, mely – annak ellenére, hogy az 1122-es elemszám közelíti az országos reprezentatív minták 1400–1500-as elemszámát – nem rendelkezik egy statisztikailag reprezentatív minta érvényesítő erejével. Ez azzal magyarázható, hogy az LMBT-státusz – más, „képlékeny” kategóriákhoz hasonlóan, mint amilyenek például a vallási meggyőződés vagy az etnikai hovatartozás változatai –, hivatalosan nem regisztrált és nem is regisztrálható személyes jellemző, ezért az LMBT-emberek lakosságon belüli arányszáma mérhetetlen, így az LMBT-embereket statisztikailag megfelelő módon reprezentáló minta létrehozása nagyon problematikus, ha nem lehetetlen feladat. A klasszikus közösségi minták jellegéből adódóan az is feltételezhető, hogy az LMBT közösségi színtereken – melyek egyaránt jelenthettek valós és virtuális tereket: szórakozóhelyeket és levelezőlistákat vagy beszélgető esteket és internetes fórumokat – kevésbé jelenlévő, illetve LMBT-mivoltukat fokozottabb mértékben leplező embereket kisebb eséllyel sikerült elérnünk.

A kutatást korlátozó tényezők közé sorolhatók még az adatgyűjtés és -feldolgozás időbeli és tematikai korlátai, valamint a korábbi hazai átfogó empirikus kutatások teljes hiánya. Tematikai korlátként értelmeztük, hogy az igen sokrétű – így feltételezhetően egyénileg és társadalmilag egyaránt pozitív elemeket is magában foglaló – LMBT-élettapasztalatok szinte kizárólag a társadalmi megkülönböztetéssel és kirekesztéssel összefüggő témakörök „negatív kontextusában” tűnnek társadalompolitikailag figyelemreméltónak.

⁷ Személyesen 25,5 százalék, írásban vagy e-mailen 21 százalék válaszolt.

2.1. Az LMBT minta fő jellemzői

A kérdőíves vizsgálatunk válaszadói által alkotott sokaság (az LMBT minta) nemi hovatartozás, életkori csoportok, iskolai végzettség és lakhely szerinti alpmegoszlásait az 1. táblázatban foglaltunk össze, ahol az összehasonlíthatóság kedvéért feltüntettük egy 2005-ös magyar reprezentatív ESS minta (ESS-HU) alpmegoszlásait is.⁸ A táblázatból kitűnik, hogy az LMBT mintában az ESS mintához képest sokkal több a férfi, a fiatalabb korosztályhoz tartozó, a magasabb iskolai végzettségű és a nagyvárosi (ezen belül is a budapesti) válaszadó.

1. táblázat Alpmegoszlások (%)

	LMBT minta (N = 1122)	ESS-HU minta (N = 1475)
<i>Nem</i>		
Férfi	73,19	46,8
Nő	26,09	53,2
Egyéb ⁹	0,71	–
Összesen	100,0	100,0
<i>Életkor</i>		
	Átlag: 28,8 ¹⁰	Átlag: 45,3 ¹¹
20 évesnél fiatalabb	11,3	6,7
20–29	49,4	17,0
30–39	27,7	18,5
40–49	8,0	14,9
50 évesnél idősebb	3,6	42,8
Összesen	100,0	100,0
<i>Végzettség</i>		
Befejezetlen általános iskola	0,54	6,9
Általános iskola	5,89	57,1
Középiskola	50,63	26,2
Felsőfokú iskola	42,95	9,9
Összesen	100,0	100,0

8 Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata 2005 – 2. sorozat, EUTE – ESS 2005 kérdőív (Tárki – MTA PTI – MTA SZKI).

9 A nemi hovatartozásnál szereplő *egyéb* kategória bevezetését a transznemű és transzszexuális válaszadók miatt tartottuk szükségesnek: itt a nagyon alacsony válaszarány egyrészt arra utalhat, hogy válaszadóink közül nagyon kevesen azonosítják így magukat. Másrészt figyelembe kell venni, hogy többek számára a transzszexualitás inkább egy életszakasz átmeneti jellemzője, mint tartós identitásképző tényező (Takács 2004). Az egyéb kategória kis elemszáma miatt a nemi hovatartozás szerinti vizsgálatokban csak a női és a férfi kategóriákkal dolgoztunk.

10 Medián: 27; Tartomány: 14–80.

11 Medián: 45; Tartomány: 15–91.

ESÉLYEGYENLŐSÉG

	LMBT minta (N = 1122)	ESS-HU minta (N = 1475)
<i>Lakhely</i>		
Nagyváros	66,70	33,0
(ezen belül: Budapest)	(47,67)	(18,4)
Város	18,98	29,5
Község, falu, más kistelepülés	8,86	34,2
Egyéb: nagyváros elővárosa	3,31	3,3
(külföld) ¹²	(2,15)	–
Összesen	100,0	100,0

A nők alulreprezentáltsága az LMBT mintában összefüggésbe hozható azzal, hogy a nők általában kevésbé vesznek részt a nyilvános beszédekben, kevesebb történetet mesélnek, míg a férfiak társadalmi státusuk megőrzésének érdekében hajlamosabbak ezekre a megnyilvánulásokra (Tannent idézi Griffin 2001). Míg az LMBT-tematikájú kutatások általában a férfiminták fölültreprezentáltságával jellemezhetők, esetünkben a férfi válaszadók túlsúlya nem valamilyen „heteropatriarchális” kutatási megközelítés (Kitzinger – Perkins 1993) következménye, hanem sokkal inkább annak, hogy a nőkre általánosan jellemző a kisebb mértékű társadalmi láthatóság, ami vélhetően a magyar lesbikus és meleg közösségi infrastruktúrák különbségeiben is megmutatkozik.

Nemzetközi kutatási tapasztalatok (McManus 2003; Castells 1997; D’Emilio 1993; Quam–Whitford 1992) alapján elmondható, hogy az idősebb, alacsonyabb végzettségű, vidéki meleg és lesbikus népesség elérhetősége a kutatók számára ismert problémát jelent, ami összefüggésbe hozható az LMBT-emberek számára is fejlettebb infrastruktúrát nyújtó, kevesebb közvetlen magatartásbeli kontrollt jelentő, toleránsabb nagyvárosi környezet előnyeivel éppúgy, mint a jelenleginél is kevésbé elfogadó társadalmi klímában szocializált idősebb LMBT-emberek rejtőzködő(bb) életmódjával, valamint az iskolai végzettség emelkedésével jellemzően együtt járó tudatosságnövekedéssel.

Válaszadóink gazdasági aktivitását a 2. táblázatban foglaltuk össze, melyből kitűnik, hogy a magyar reprezentatív (ESS-HU) mintához képest az LMBT mintában több az aktív dolgozó (72%) és a diák (21,7%), míg jóval kevesebb a nyugdíjas (1,3%).

2. táblázat *Gazdasági aktivitás (%)*

	LMBT	ESS-HU
Dolgozik	72,0	54
Diák	21,7	12,4
Munkanélküli	5,0	6,4
Nyugdíjas	1,3	27,3
Összesen	100,0	100,0

¹² Az egyaránt külföldi születési helyet és külföldi lakhelyet megjelölő válaszadóktól érkezett kérdőíveket nem dolgoztuk fel, mivel kutatásunk célja az LMBT-emberek magyarországi helyzetének vizsgálata volt.

Az LMBT-háztartások összetételét vizsgálva négy kategóriát képeztünk, melyek nemi hovatartozás, életkori csoportok, iskolai végzettség és lakhely szerinti megoszlását a 3. táblázatban foglaltuk össze. Az eredmények azt mutatták, hogy válaszadóink negyede azonos nemű élettársal él, akiknek 5 százaléka (5 férfi és 8 nő) partnerével együtt gyermeket is nevel. Az azonos nemű élettárssal élők leginkább a 30-39 éves korosztályban (39,4%), a felsőfokú végzettségűek és a budapestiek körében főülreprezentáltak. Ugyanakkor a 40 évesnél idősebbek, a nagyvárosiak (különösen a budapestiek) és a felsőfokú végzettségűek között a leggyakoribb az egyedül élés. (Az LMBT-háztartások típusa és a budapesti lakhely között az ANOVA-teszt is nagyon erős összefüggést – Sig.: 0,00 – mutatott: a budapesti lakhely leginkább az egyedül élőket és az azonos nemű élettárssal élőket jellemezte.) Házasságban gyakrabban élnek a 40 évesnél idősebbek és a vidékiek, míg szülővel a (még jellemzően iskolába járó) legfiatalabbak és a kisebb településeken lakók.

3. táblázat Az LMBT-háztartások összetétele

Kivel él egy háztartásban? (%)	Egyedül	Azonos nemű élettárssal	Házastárssal	Szülővel
<i>Teljes LMBT minta</i>	23,5	24,9	3,7	41,2
<i>Nem</i>				
Nő	22,1	30,1	6,0	41,8
Férfi	28,3	27,5	2,9	41,3
<i>Kor</i>				
25 év alatti	11,2	16,1	0,8	71,9
25-40	35,6	37,4	4,7	22,3
40 év feletti	43,4	31,3	11,1	14,1
<i>Lakhely I.</i>				
Nagyváros	32,5	33,7	3,3	30,5
Város	16,6	19,2	5,7	58,5
Kistelepülés	11,2	10,1	4,5	74,2
<i>Lakhely II.</i>				
Budapest	36,1	35,9	2,8	25,2
Vidék	18,6	21,9	4,6	54,9
<i>Végzettség</i>				
Alapfokú	8,5	10,2	-	81,4
Középfokú	19,3	23,3	3,0	54,4
Felsőfokú	38,2	36,8	5,0	20,0

2.2. Az LMBT-embereket érő megkülönböztetés és elnyomás értelmezése

Elemzésünk során a *strukturális elnyomás* Iris Marion Young (1990) által bevezetett koncepcióját alkalmaztuk. Ennek egyik legfontosabb eleme, hogy a – korábban gyakran egyes emberek és meghatározott társadalmi

csoportok érdekeit szolgáló, zsarnoki gyakorlatként megjelenő – elnyomást az egyéni képességek és készségek kiteljesítését, valamint a társadalmi kommunikáció és együttműködés hatékonyságát korlátozó szerkezeti tényezőként értelmezi, melynek megnyilvánulásai a gazdasági újraelosztás működésén túl a döntéshozatali folyamatokban, a munkamegosztásban és a kultúrában való részvétel korlátozottságában egyaránt tetten érhetők. Az így felfogott – konkrét elnyomók nélküli – elnyomás része lehet akár „jó szándékú, liberális társadalmak” működésének is, ahol a teljes körű társadalmi részvételből kizárt egyének és kisebbségi társadalmi csoportok esetenként különösebb feltűnés nélkül szenvednek a többség számára magától értetődőként kezelt, megkérdőjelezetlen társadalmi normákból és intézményes szabályokból adódó, mindennapi gyakorlatoktól.

Young öt kritériumot különböztet meg, melyek közül bármelyik teljesülése elnyomást jelent, de együttes vizsgálatuk lehetővé teszi az egyének és csoportok helyzetének különböző – akár egyszerre privilegizált és elnyomott – aspektusainak leírását. Ezek közül a gazdasági *kizsákmányolás*, a társadalmi-gazdasági *marginalizáció* és az érdekérvényesítési *erő hiánya* főként gazdasági összefüggéseiben értelmezi az elnyomást (ki dolgozik kinek, ki nem dolgozik, és ki hozhat fontos döntéseket), míg a *kulturális imperializmus* és a *rendszerszerű erőszak* kritériumai túllépnek a társadalmi munkamegosztással kapcsolatos jellemzőkön.

A *kulturális imperializmus* alapján a domináns többségi csoport egyetemes emberiként tételezett tapasztalatai és kultúrája olyan normaként tűnik föl, melytől eltérni csak a deviancia és a kisebbség irányába lehet (amint ez tapasztalható többek között a nőknek a férfiaktól, a bennszülötteknek az európaiaktól, vagy a homoszexuálisoknak a heteroszexuálisoktól való különbözőségének esszencialista interpretációjában). A *rendszerszerű erőszak* a fizikai támadásoknak, a zaklatásnak, a megfélemlítésnek és a kigúnyolásnak azon formáit jelöli, melyek általános társadalmi gyakorlatként működnek és melyek célja az egyes társadalmi csoportok tagjainak lealacsonyítása, megalázása vagy megbélyegzése. Az ilyen típusú erőszak attól válik rendszerszerűvé, hogy egy csoport tagjait egyszerűen – valós vagy vélt – csoporttagságuk miatt fenyegeti, és mert az adott társadalmi környezetben a rendszer normális, szerves részeként elgondolható, tolerálható, ösztönözhető és elkövethető ilyesmi. Emellett fontos jellemzője még az irracionális: az ilyen – például a nők, az etnikai kisebbségek vagy a melegek elleni – erőszak mozgatórugója az adott csoportok iránt érzett gyűlölet vagy félelem, mely az elkövetők belső bizonytalanságaiból és identitásproblémáiból fakadhat. Továbbá a rendszerszerű erőszaknak remek táptalajt nyújt a kulturális imperializmus: egy adott társadalomban a sokáig nem-létezőként vagy alárendeltként kezelt tapasztalatok és jelentések térnyerésével az „egyetemes emberiként” tételezett normák megkérdőjelezése irracionális erőszak-menyilvánulásokhoz vezethet, különösen azok részéről, akik rosszul viselik a domináns kulturális jelentések megrendüléséből adódó „rendszerzavarokat”.

Kutatási eredményeink azt tükrözték, hogy az általunk megkérdőjelezett LGBT-emberek különösen a heteronormatív *kulturális imperializmus* meg-

nyilvánulásaitól szenvednek: attól, ahogy a társadalomban uralkodó jelentések az egyén saját csoportjának meghatározott perspektíváját láthatatlanná teszik, ugyanakkor az egyént sztereotip módon, egyfajta kitaszított Másikként jelölik meg. Azt is tapasztaltuk, hogy a mindennapokban megélt LMBT-lét hogyan teheti *rendszerszerű erőszak* céltábláivá az érintetteket, ami nemcsak a személyüket vagy a tulajdonukat találmra érő, indokolatlan támadásokban nyilvánulhat meg, hanem abban, az elnyomott társadalmi csoportok tagjaira jellemző tudatban is, hogy csupán LMBT-mivoltuk miatt bármikor erőszak áldozataivá válhatnak (Young 1990).

A Magyarországon élő LMBT-embereket – egyénekként és elnyomott társadalmi csoportok tagjaiként – érő hátrányok és igazságtalanságok vizsgálata során a kulturális imperializmus kifejeződéseiként értelmeztük a heteronormativitás és a heteroszexizmus megnyilvánulásait.¹³ Míg az LMBT-embereket érő *rendszerszerű erőszak* formáiként tekintettünk azokra a – heteronormatív kulturális imperializmus működését is gyakran tükröző – esetekre, melyek során válaszadóink fizikai vagy verbális bántalmazása, megalázása, illetve kigúnyolása LMBT-mivoltukkal volt összefüggésbe hozható.

Az LMBT-embereket érintő diszkriminációs gyakorlatok fő formáiról és elterjedtségéről a kérdőíves felmérés eredményei, valamint az LMBT-válaszadók diszkriminációs történetei (N = 150) és a strukturált interjúk (N = 14)¹⁴ alapján alkothattunk képet.

A kérdőívben az *„olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma Magyarországon”* (ESS standard) kérdés egy elképzelt közösségi csoporttagság mértékének feltérképezésére szolgált, a *„tapasztalt-e valaha az élete során Önt mint leszbikus/meleg/biszexuális/transznemű embert érintő előítéletet, megkülönböztetést, megszegyenítést, erőszakot, támadást (a családján belül, a baráti körén belül, általános iskolában, középiskolában, felsőoktatási intézményben, bármilyen önkormányzati intézményben, a munkahelyén, a vallási közösségén belül, az egészségügyben, a magyar jogrendszerben, a médiában, politikai szervezetben, civil szervezetben, sportklubban, szórakozóhelyen, nyilvános tüntetésen, kereskedelmi vagy vendéglátó-ipari egységben vagy bármilyen egyéb helyzetben)”* kérdés pedig a személyes tapasztalatok rendszerezését segítette. Így az LMBT-embereket Magyarországon érő társadalmi megkülönböztetés formáit közösségi és egyéni, illetve elméleti és gyakorlati dimenziókban párhuzamosan is vizsgálhattuk – bár

13 A heteronormativitás a heteroszexualitás kizárólagosságát feltételező kulturális és társadalmi gyakorlatokat jelent, melyek magukban foglalják a heteroszexualitás elfogadását kizárólagos viselkedésbeli normaként: az egyetlen „normális létformaként” és a társadalmi megbecsülés egyik fő forrásaként (Flowers – Buston 2001). A heteroszexizmus a heteroszexualitás felsőbbrendűségébe vetett hit: annak feltételezése, hogy minden ember heteroszexuális, illetve az a meggyőződés, hogy minden embernek heteroszexuálisnak kellene lennie, valamint a nem heteroszexuálisok ellen irányuló előítéletes attitűdök és diszkriminatív cselekvések, melyek ezekből a feltételezésekből és meggyőződésekből indulnak ki (Roffman 2000). A heteroszexizmus mint intézményesített elnyomórendszer az LMBT-embereken kívül azokat a heteroszexuálisokat is érinti, akik egy társadalomban nem követik a férfiasság és a nőiség hagyományos elfogadott mintáit (Zimmermann 2000).

14 A 14 interjú 6 férfival és 8 nővel írásban készült Budapesten (átlagos életkor: 32,6 év; tartomány: 22–57).

hangsúlyoznunk kell, hogy a hátrányosan megkülönböztetett társadalmi csoporttagság vállalása nem feltétlenül épült személyes tapasztalatokra, ahogyan az egyén által érzékelt diszkriminációs gyakorlatok sem feltétlenül azt tudatosították az érintettben, hogy egy (vagy több) társadalmilag diszkriminált csoport tagja lenne. Az egyik válaszadó külön kiemelte, hogy ez a [hátrányosan megkülönböztetett társadalmi csoporttagságra vonatkozó] kérdés „*módfelett ostoba. A melegeket számos hátrány éri mindent a világon, én ebből viszont személyesen semmit sem tapasztalok. Nem tudok egy imaginárius csoport nevében nyilatkozni!*” (F 54 Bp.).¹⁵

Válaszadóink háromnegyede hátrányosan megkülönböztetett társadalmi csoport tagjaként azonosította magát. Ez az igen magas arány nem váratlan eredmény, figyelembe véve közösségi mintánk és célzott kutatásunk speciális jellegét. Meglepetésre inkább azok a reprezentatív mintákra épülő, 2006-os ESS kutatási eredmények adhattak okot, melyek azt mutatták, hogy nemcsak Magyarországon, de a társadalmi tolerancia egyik európai modell-országának számító Hollandiában és a 24 ország adatait magában foglaló európai mintában is csupán 5–7 százalékra tehető azoknak az aránya, akik hátrányosan megkülönböztetett társadalmi csoportok tagjainak vallották magukat (lásd a 4. táblázatot).

4. táblázat *Hátrányosan megkülönböztetett társadalmi csoporttagság (%)*

2006	24 ország (N = 45.681)	Hollandia (N = 1881)	Magyarország (N = 1498)	LMBT (N = 1122)
Igen	5,9	6,8	5,2	75,7
Nem	94,1	93,2	94,8	24,3

A 2006-os magyar ESS mintának és az LMBT mintának a hátrányosan megkülönböztetett csoporttagsággal összefüggésben kérdezett diszkriminációs alapokra vonatkozó eredményei szintén nagyon eltérőek, akkor is, ha eltekintünk az LMBT mintát vizsgálatunk szempontjából „közösségivé avató” diszkriminációs alapok (a szexualitás kategóriáján belül általunk különválasztott szexuális orientáció és nemi identitás)¹⁶ figyelembevételétől. A megkülönböztetés alapjainak (az 5. táblázatban összefoglalt) gyakorisági sorrendjét a magyar reprezentatív mintában az életkor kategóriája vezeti, amit követ az egyéb, majd a bőrszín vagy faji hovatartozás¹⁷, a vallás, a nemzetiség, a fogyatékoság és az etnikai csoport kategória – míg a nem, a nyelv és a szexualitás kategóriái (0 értékkel) a sor végére szorulnak. Ugyanez a sorrend az LMBT mintában a követ-

15 Az idézetek után feltüntetjük a válaszadók nemét (F = férfi, N = nő), korát és lakhelyének típusát – amennyiben ezek az adatok ismertek.

16 Fogalmilag a nemi identitás (*gender identity*) vagy nemi önkifejezés (*gender expression*) kevésbé vonható az ESS kérdőív készítői által használt szexualitás kategóriája alá, mint a szexuális orientáció (ami valószínűsíthetően az ESS kérdőívekben használt szexualitás kategória szándékolt tartalma lenne). A kutatás során azonban arra törekedtünk, hogy az – elsősorban a transzszexuális és transznemű népesség számára könnyen „dekódolható”, ám esetenként a leszbikus nőket, a meleg férfiakat és a biszexuálisokat szintén érintő – nemi identitás alapú diszkriminációról is információhoz jussunk.

17 Mivel az emberiség egyetlen fajt alkot, a „faji hovatartozás” kifejezés értelmezhetetlen. Vélhetően a rasszbéli hovatartozásokról van szó. – *A szerk.*

kezőképpen alakul: szexualitás, nem, kor, vallás, bőrszín vagy faji hovatartozás, etnikum, nemzetiség, egyéb, fogyatékoság, végül a nyelv. A minták eredményeinek összehasonlítása alapján különösen a nemi és a vallási alapú diszkrimináció tekintetében mutatkoztak különbségek, melyek érzékelésére az LMBT-válaszadók fogékonyabbnak tűntek.

5. táblázat Diszkriminációs alapok gyakorisági sorrendje

ESS 06	(%)	LMBT	(%)
Kor	2,1	Szexualitás (Szexuális orientáció) (Nemi identitás)	95,3 (86,6) (36,1)
Egyéb	1,2	Nem	10,0
Faj	0,7	Kor	8,3
Nemzetiség	0,6	Vallás	5,8
Vallás	0,6	Faj	4,9
Etnikum	0,4	Etnikum	3,6
Fogyatékoság	0,4	Nemzetiség	3,5
Nyelv	0,0	Egyéb	2,9
Nem	0,0	Fogyatékoság	2,6
Szexualitás	0,0	Nyelv	1,2

Mindez arra utalhat, hogy a magyar népesség döntő többsége – hasonlóan a 2006-os ESS felmérésben vizsgált európai országok tapasztalataihoz – nem érzékel társadalmi megkülönböztetést, illetve ha volt is ilyen típusú egyéni tapasztalata, ezt nem hozta összefüggésbe valamilyen társadalmi kisebbségi csoporttagságával. Az a tény, hogy a társadalmi megkülönböztetés és a kisebbségi csoporttagság közötti kapcsolat érzékelése sokkal erősebbnek tűnt az LMBT válaszadók körében, különösen a budapestiek, a felsőfokú végzettségűek és a 25–40 éves korosztályhoz tartozók esetén,¹⁸ alátámasztja, hogy a minták közötti eredmények eltérései sokkal inkább a diszkrimináció tudatos felismerésével kapcsolatos készségek korlátozottságának mértékével lehetnek összefüggésben, mint a társadalmi megkülönböztetés hiányával.

Szembetűnő volt, hogy a nemi alapú diszkrimináció tekintetében minden tizedik, jellemzően női¹⁹ válaszadónk érintve érezte magát, ami egyrészt a leszbikus nők többszörös diszkriminációjának indikátoraként szolgált, másrészt azt mutatta, hogy a leszbikusok egy része azt is tudatosította magában, hogy szexuális orientációja mellett neme alapján is hátrányosan megkülönböztetett kisebbségi csoport tagja:

A nőként ért diszkrimináció ennél jóval nehezebben mesélhető, rejtettebb, sokszor még önmagam előtt sem válik világossá azonnal. Mély, széles körű, de amiatt, hogy „beleszoktam”, kevésbé fájdalmas. (N 29 Bp.)

18 Az ANOVA variancia-analízis (Sig. = 0,05) eredményei szerint a magyar ESS mintát is korcsoport és lakhely szerinti szóródás jellemezte: a vidékiek és – az LMBT mintához hasonlóan – a 25–40 éves korosztály tagjai azonosították magukat leginkább (a 25 évesnél fiatalabbak pedig a legkevésbé) társadalmilag megkülönböztetett csoporttagként.

19 ANOVA teszt – Sig. = 0,00

ESÉLYEGYENLŐSÉG

Az LGBT mintában bevezettünk egy változót a többszörös diszkrimináció mérésére, ami azt mutatta, hogy a válaszadók majdnem negyede (23%) többféle alapon is hátrányos megkülönböztetéssel sújtott kisebbségi csoport tagjaként azonosította magát. (Ezt az arányt növelte volna, ha a szexuális orientáció és a nemi identitás alapú diszkriminációt elkülönítve, és nem a szexualitás kategóriájának „aleseteiként” kezeljük.)

A válaszadók által az egyéb kategóriába sorolt diszkriminációs alapok között szerepelt például az egészségi állapot (HIV-fertőzöttség, depresszió, túlsúly), a (gyermekét egyedül nevelő) anyaság és a vegetarizmus.

2.3. Az LGBT-embereket érő diszkrimináció fő színterei

Az LGBT-embereket érő diszkriminációval kapcsolatos személyes tapasztalatok mintánkon belüli előfordulási gyakoriságából kiindulva (lásd a 2. ábrát) az LGBT-emberek társadalmi kirekesztettségét és strukturális elnyomását (Young 1990) a diszkriminációs történetek és az interjúk feldolgozásának alapján értelmeztük. Mivel a személyesen érzékelt diszkriminációs tapasztalatok előfordulási gyakorisága a közösségi mintánkon belül csupán jelzésértékű lehetett, ezért elsősorban a legfontosabb szocializációs intézmények és színterek (a család, a baráti kör, az iskola, a média, a munkahely, a vallási közösség) vizsgálatára koncentráltunk.

2. ábra Az LGBT-embereket érő diszkrimináció személyes tapasztalatok tükrében

Az LGBT minta egyes változói között esetenként olyan erős²⁰ összefüggések mutatkoztak, melyeket fontos kiemelni. Ide sorolható, hogy

²⁰ ANOVA teszt Sig. = 0,05

családjukon belül gyakrabban tapasztaltak előítéletet és megkülönböztetést a leszbikus nők, mint a meleg férfiak, míg az általános és a középiskolában jellemző módon nagyobb mértékű diszkriminációtól szenvedtek a férfiak, mint a nők. A magyar jogrendszerbeli megkülönböztetést is nagyobb mértékben érzékelték a női válaszadók, mint a férfiak. A munkahelyi diszkriminációt a 40 évesnél idősebbek gyakrabban tapasztalták, mint a fiatalabbak. A budapestieket és a felsőfokú végzettségűeket jobban jellemezte a jogrendszer vagy a média által, illetve a valamilyen politikai szervezetben vagy nyilvános tüntetésen elszenvedett diszkriminációs tapasztalat, mint a vidékieket és az alacsonyabb végzettségűeket. A budapestiek ezenkívül az egészségügyi intézményekben, a vallási közösségekben és a civil szervezetekben is nagyobb mértékű, míg az általános iskolai tanáraik által kisebb mértékű megkülönböztetést tapasztaltak, mint a vidéki válaszadók.

2.3.1. TÁRSADALMI LÁTHATATLANSÁG

A válaszadók által személyesen megtapasztalt megkülönböztetésekre vonatkozó eredményekkel összefüggésben utalnunk kell arra, hogy az LMBT-emberek helyzetének kutatásában általános problémát jelent társadalmi „láthatatlanságuk”: mivel (általában) nem ismerhetők fel külső jegyek alapján, a legtöbb esetben az érintetteken múlik, felfedik-e LMBT-mivoltukat. A társadalmi elismerés és a jogegyenlőség kivívásához az egyén – ez esetben külsőleg láthatatlan – jellemzőiből adódó hátrányok társadalmilag észlelhetővé tételére lenne szükség, sokan azonban éppen azért kerülnek LMBT-létük nyílt vállalását akár korlátozott körben is, mert ezáltal a heteronormatív társadalom megszokott működési rendjéből való kirekesztést kockáztatnák.

Korábbi kutatási eredmények szerint azok a leszbikus nők és meleg férfiak, akik megmenekültek a társadalmi megbélyegzéstől, jellemzően a nyilvánosságtól elzárta, bizonyos helyek és emberek elkerülésével és maguk körül a „heteroszexualitás levegőjét árasztva” élték életüket. Egyes szerzők azonban éppen arra hívják föl a figyelmet, hogy a rejtőzködők számára a negatív társadalmi tapasztalatok elkerülése olyan életprogrammá válhat, mely egyfajta – magánéletbe zárt – „elviselhetetlen kényelemmel” jellemezhető (Švab – Kuhar 2005). Ezzel szemben a nyíltan melegként és leszbikusként élők gyakrabban szembesülnek társadalmi, politikai, gazdasági és vallási indíttatású elutasítással, és esetenként a szexuális orientációjuktól teljesen független cselekedetek vagy események miatt is őket tehetik meg bűnbakká (Rivers – Carragher 2003).

A válaszadók maguk is úgy ítélték meg, hogy társadalmi láthatóságuk mértéke befolyásolja diszkriminációs tapasztalataik gyakoriságát:

Szerintem nem lehet szerencsés összehasonlítani két olyan melegnek az életét, és az életükben tapasztalt diszkriminációt, előítéletet, akik közül az egyik előbújt, a másik pedig nem. Nyilván, aki nem bújta elő, és ez a többség, nem néz szembe ilyen problémákkal. Viszont pont ezekért a társadalmi problémákért nem mer előbújni. (F 25 nagyváros)

Rólam senki nem tudja, hogy leszbikus vagyok. Nem mertem megkockáz-

ESÉLYEGYENLŐSÉG

tatni, hogy felvállaljam. Így engem közvetlenül nem ért megaláztatás. (N 21 nagyváros)

Ha valahol nem ér atrocitás a melegségem miatt, akkor az lehet, hogy csak azért van, mert nem mondom el. Többnyire titokban kell tartanom, ha nem akarom, hogy megtörténjen. (F 26 Bp.)

A „nem”-ek mögött az rejtőzik, hogy nem tudták rólam, hogy leszbikus vagyok. (N 67 Bp.)

Nem tapasztaltam [megkülönböztetést], mert nem fedem fel a biszexualitásomat, mert úgy gondolom, akkor érne megkülönböztetés. Csak azoknak az embereknek fedem fel, akikben teljesen megbízom! (F 25 Bp.)

Az előítéletek miatt nem merem felvállalni a hovatartozásomat. (F 50 város)

EDDIG olyan ismerőstől, családtagtól, rokontól, barátoktól, AKIK TUDTÁK, hogy meleg vagyok, sosem ért megszegényítés, előítélet. Csak olyan emberektől számíhattam erre, akik politikailag túlfűtöttek, és nem ismertek, vagy ismertek, de nem vállaltam előtűk. (N 32 Bp.)

A nyílt diszkrimináció tapasztalataim szerint ritka. A legrosszabb a titkolózás, illetve annak az emlékezetben tartása, hogy ki előtt kell még titkolózni és ki előtt nem kell már; üdüléskor azon görcsölni, hogy na, vajon a személyzet rájött-e, és ha igen, akkor mi van, ha nem, akkor mi lesz, ha rájön... (F 37 Bp.)

A heteronormatív társadalmi környezethez való alkalmazkodás és a „túlélési stratégiák” kialakítása már kamaszkorban elkezdődhet, és ettől kezdve az érintettek óriási energiamennyiséget fordítanak a rejtőzködést szolgáló „önfegyelmezésre” és „önellenőrzésre”. Vagyis feltételezhető, hogy a heteroszexuális és a rejtőzködést választó nem-heteroszexuális fiatalok szocializációs mintái nagy mértékben eltérhetnek egymástól abban is, hogy míg az előbbiek a társadalmi érintkezés és megismerés különböző formáit tanulják, addig az utóbbiak a rejtőzködés technikáit próbálják elsajátítani (Martin 1982).

Az amúgy is megnövekedett érzelmi és gazdasági függőséggel jellemezhető kamaszkorban az LMBT-fiatalok feltárulkozási hajlandóságát nagymértékben befolyásolhatja, hogy mennyire érzik támogatónak otthoni és iskolai környezetüket, s mivel a feltárulkozás („előbújás”) kimenetelét sokan közülük bizonytalannak érzik, ezt inkább az önállóbb élet kezdetére, fiatal felnőttkorukra halasztják (D’Augelli – Hershberger – Pilkington 1998). Egyes szerzők szerint a fiatal nők a férfiakhoz képest is kiszolgáltatottabbak, és helyzetüket tovább nehezítheti a leszbikusok alulreprezentáltságával és a pozitív leszbikus szerepmodellek hiányával jellemzett társadalmi környezet (Rothblum 1990; Morris – Waldo – Rothblum 2001).

2.3.2. CSALÁD

Szemben az egyéb kisebbségi csoportok tagjaiként felnövekedő emberekkel, akik legalább a családjukon belül nem szembesülnek például rasszizmussal vagy vallási intoleranciával, a meleg és leszbikusok számára a megkülönböztető bánásmód gyakran a saját otthonukban kezdődik (Nardi – Bolton 1998). Az LMBT-emberek sokszor szembesülnek homofóbiával vagy transzfóbiával a saját családjukon belül, ami a negatív társadalmi

reprezentációkon kívül azzal is összefügg, hogy a családtagok nincsenek tisztában azzal, mit jelent a melegség, leszbikusság, biszexualitás vagy transzneműség. A családban érzékelt homofóbia, ami fizikai és verbális erőszakban is megnyilvánulhat, kettős élet élésére sarkallhatja az érintetteket vagy szélsőséges esetekben a családi otthonból való teljes kiszakadáshoz és akár hajléktalansághoz is vezethet (Gold 2005, McNamee 2006). A családi otthon elhagyására kényszerített vagy kényszerülő LMBT-emberek így még kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülhetnek.

A családján belül válaszadóink 36 százaléka érzékelt a családján belül előítéletet vagy megkülönböztetést.

Szerintem a legdrasztikusabb megkülönböztetés a családján belül éri az LMBT-embert. Ez a saját tapasztalatom, és ez az általános tapasztalatom is. (N 38 Bp.)

Otthonról kidobtak két táskát ruhával, mert meleg vagyok. (F 19 város)

A szüleimmel és a 15 éves húgommal lakom, a szüleim gondoskodnak rólam. Jó a kapcsolatom velük, leginkább rájuk számíthatok általában. Ők elítélik a melegeket, a nagyszüleimhez és a többi rokonhoz hasonlóan. Anya egyszer ezt mondta: „Azt adja az isten, hogy buzi legyél, kislányom!” Apa szerint a „buzikat” ki kéne irtani. A leszbikus szerinte szánalmas, kiégett, ronda nők, akik nem kellene a férfiaknak, vagy olyanok, akik egyszerűen így akarnak feltűnést kelteni. Ha nem is gondolják ezeket teljesen komolyan, elég megalázó és rémisztő ilyeneket hallani. (N 21 nagyváros)

Edesanyám ellehetetlenítette az otthonlakásomat, miután előbújtam neki, és látta a partneremet leszbikusként nyilatkozni a tévében, ezért lelkileg nehéz, anyagilag rossz helyzetben, sürgősen, nem az általam választott időpontban kellett elköltöznöm otthonról albérletbe. A továbbiakban, amikor látogatába mentem hozzá, verbálisan zaklatott a leszbikusság miatt. (N 34 Bp.)

A szüleim soha nem fogadták el a másságomat, és ezért nősülésre kényszerítettek, ami nekem nagyon nehéz volt. Boldogtalan voltam, mert nem csinálhattam azt, amit én szerettem volna. Most, hogy felnőtt ember lettem, edesanyám meghalt, változtattam az életemen és elváltam. És sikerült elérnem, hogy egy fiúval élek nagyon boldog kapcsolatban. (F 32 község)

17 éves múltam, meleg vagyok. Nagyon jól tanulok, és jó volt a kapcsolatom a szüleimmel, de mégsem mertem nekik elmondani a dolgot. Inkább elmondtam egy nagyon jó barátoknak, aki ezt teljes mértékben elfogadta. Ők egy lebukás következtében el kellett mondanom a szüleimnek is. Ők teljesen elítélik, azzal is megfenyegettek, hogy kivesznek az iskolából, ahol tanulok és kollégista vagyok, aztán mehetek haza. Nem értették meg, hogy ez nem olyan dolog, amiről „le lehet szokni”. Úgy gondolják, ha itt bent ülök, és nem csinállok semmit, egyszer csak elmúlik. (F 17 város)

17 éves „férfi”, fiú vagyok. Magyar állampolgár és rendes, jó körülmények között élő családom van. Meleg vagyok, ezért az édesapám és a bátyám „gyűlöl”, és ha kell, ezt hangoztatják is. (F 17 község)

Csak egyet mesélnék el röviden: 19 éves voltam, mikor a családtagjaimnak a fülébe jutott, hogy hová is tartozom. Az egyik rokonom azért nem üdvözölt utána évekig, mert nem szerette volna tőlem elkapni: „Még a végén megfertőzöl!” Azóta ez már valamennyire rendeződött, de szerintem soha nem fog olyanok elfogadni, amilyen vagyok. (N 28 Bp.)

Néhányan azonban arról is beszámoltak, hogy otthoni helyzetük egy idő után – bizonyos fokig – rendeződött.

Édesanyám nagyon nehezen fogadta. 24 éves voltam, amikor elmondtam neki. Megrémült. Semmit sem tudott szinte a homoszexualitásról. Aggódott, hogy ő rontott el valamit, hogy rosszul nevelt, hogy pszichológushoz kellene mennem, és hogy biztos HIV fertőzött vagyok. A coming-out során vagy 4 órát beszélgettünk, s tulajdonképp lelkigondozni kellett, hogy ő nem hibás, sőt én sem vagyok az, s ez nem betegség stb. Aztán közel két évig tabutéma volt a dolog köztünk. Mindenről beszéltünk (jó bizalmasai vagyunk egymásnak), de arról, hogy meleg vagyok, vagy van valakim, sosem. Aztán egyszer csak bejelentkezett, hogy nálam szeretne aludni. Ekkor már a barátommal éltem. Megrémültem, hogy mi lesz. És semmi baj nem lett. Elmondta, hogy nagyon jól tudta, hogy együtt élek egy férfival, s elbeszélgettünk hármásban. Azóta az ő viszonyuk is nagyon jó. (F 30 Bp.)

A családi otthonok túlnyomó többségét átható, magától értetődő heteronormativitás sokakban erősítette az elnyomottság érzetét. Többen a családjukon belül érzékelt homofóbia miatt nem merték vagy tudták vállalni magukat: családtagjaik gyakran nem értik vagy nem akarják érteni a helyzetet – amihez vélhetően nagy mértékben hozzájárul az is, hogy az elutasító társadalmi környezet az érintetteket jellemzően családtagjaikkal együtt stigmatizálja. A családon belüli elszigeteltség-érzet fokozódásához vezethetett, ha a család nem volt hajlandó tudomásul venni az LMBT-ember partnerének, párkapcsolatainak létezését, így fosztva meg őt a teljes elismeréstől.

Engem csupán annyi megkülönböztetés ért, hogy a szüleim nem tudják, vagy nem akarják elfogadni, hogy meleg vagyok. Amikor ez a téma kerül terítékre, egyszerűen csak nevetnek, és azt mondják, ezek az emberek rosszak, és el kell taposni őket. Én ezért sem tudom elmondani nekik, hogy meleg vagyok. (F 25 város)

Mikor édesanyámnak elmondtam, hogy mi a helyzet, betegnek bélyegzett: azt mondta, nem tud többé a szemembe nézni, romba döntöttem minden álmát, és ne merjem apámnak elmondani, mert azzal megölöm. És ha nagyon akarom, elfojthatom magamban ezt az érzést, és normális életet élhetek. Szerintem viszont normális életet élek. Egyetemre járok, most éppen ösztöndíjjal külföldön tanulok, sportolok és igyekszem segíteni másoknak. Ez lassan egy éve volt. Azóta úgy tesz, mintha mi sem történt volna. (F 21 nagyváros)

Édesanyám nem hajlandó elfogadni a tényt, hogy a fia meleg, mert „bele fog pusztulni”. Nagyszüleim nem is tudják, mert véleményük szerint ilyen „nem szabad csinálni – az lenne a legrosszabb, ha buzi lennél”. (F 20 Bp.)

A családi, baráti körben való megkülönböztetés csak annyiban nyilvánult meg, hogy nem kívántak hallani a „magánéletemről”, párkapcsolati gondjaimat nem létezőnek tekintették, holott a családtagok és barátok a saját ilyen jellegű örömeiket, gondjaikat megosztották velem, néha túlzásba esve is. (N 67 Bp.)

Szülő részéről úgy, hogy a testvérem a párjáról nyíltan beszél, örül neki, arról viszont nem veszt tudomást, hogy nekem is van párom, pedig tudja, ismeri, sőt attól eltekintve, hogy milyen viszonyban van velem, még kedveli is. Én sem beszélhetek róla előtte vagy más családtagnak. – És „természetesen” minden családi rendezvényen egyedül kell részt vennem, és elviselnem a család és a család barátai részéről mindazon faggatózást és sajnálkozást, amit egy 29 éves nővel kapcsolatban ők jogosnak tartanak. (N 29 Bp.)

2.3.3. BARÁTI KÖR

A válaszadók 42 százaléka által baráti körükben tapasztalt megkülönböztetés esetén a barátok elfordulásának több oka is lehetett, melyek közül kettő – egymással összefüggő – ok tűnt a legjellemzőbbnek. Egyrészt saját homofóbiájuk, melynek jegyében nem tudták elfogadni, hogy „egy közülük” LMBT-ember, másrészt félelmük a társadalmi stigmatizációtól, amely őket az LMBT-emberekkel tartott kapcsolatuk miatt érheti.

Volt olyan barátom, aki a *coming out*-om után megszakította velem a barátságát, mert attól félt, őt is buzinak fogják tartani. (F 37 Bp.)

Sajnos nem tehetem meg, hogy csak melegbarát legyen a baráti társaságom, így persze kevesen tudják az igazságot, és egy-egy kényelmes pillanatban csak eszébe jut valakinek, hogy mennyire undorítóak is a buzik. Ez végül is konkrétan nem ellenem irányul, mert ha tudnák az igazságot, akkor vagy belegondolnának, és rájönne, hogy ez nem menő abban a társaságban, ahol én is jelen vagyok, vagy egyáltalán nem állnának szóba velem, tehát nem is tapasztalnám, hogy beszélnek. (F 18 nagyváros)

Egyszerűen csak amint megtudták, hogy leszbikus vagyok, teljesen megváltozott az addigi kapcsolat azokkal az emberekkel, akik nem fogadták jól ezt. Habár régóta jóban voltunk, mégis másképp néztek rám. Kibeszéltek a hátam mögött és betegnek tartottak. (N 22 város)

2.3.4. ISKOLA

A 6. táblázatban foglaltuk össze az LMBT-emberek által személyesen átélt iskolai megkülönböztetésformák egyes jellemzőit, melyekből kiderül, hogy a válaszadók leginkább diáktársaik viselkedésétől szenvedtek (az általános és a középiskolában gyakrabban, mint a felsőoktatásban). Tanáraik magatartását a válaszadók közel fele kifogásolta mindhárom oktatási szintéren (de különösen a felsőoktatásban), míg a tananyag kiengesélyezetlansága a válaszadók közel harmadát zavarta.

6. táblázat Megkülönböztetés az iskolában (%)

	Általános iskola 36%	Középiskola 49%	Felsőoktatás 38%
Diákok által	93,8	93,6	88,6
Tanárok által	47,6	50,1	56,9
Tananyagban	26,9	29,2	33,2

Az LMBT válaszadók beszámolóí alapján a diáktársak megfélemlítő, erőszakos viselkedése a negatív iskolai tapasztalatok széles skáláját foglalta magában, a megalázó megjegyzésektől a kiközösítésen át a fizikai bántalmazásig.

A homofóbia elég nagy fénykorát éli, mind egyes tanárok, mind rengeteg diák körében: szinte már divat, ha valaki utálja a „buzeránsokat”. ... most már ott tartunk, hogy van olyan osztálytársam, akivel 4 év alatt alig beszéltem 2 szót, és nem köszön vissza, ha az utcán elmegyünk egymás mellett és rá-

ESÉLYEGYENLŐSÉG

köszönök. Emellett persze megvannak a folyamatos beszólogatások, megalázási kísérletek... (F 18 nagyváros)

A középiskolai leánykollégiumot kellett elhagynom szexuális orientációm miatt, mert a diákok kiközösítettek és nyilvánosan megaláztak. (N 17 község)

A középiskolai kollégiumban teljesen kirekesztettek a szobatársak, a dolog odáig fajult, hogy kisebb verekedés végén kiiratkozni kényszerültem az intézményből, és Szegedről Debrecenbe bejárósként folytattam az iskolát. (F 25 község)

Óra előtt, a professzorra várakozva a padokban ültünk. Egy srác azonban elkésett, és már csak abban a sorban volt hely, ahol én is ültem. Mikor ezt meglátta, undorodva fordult el: „Én a buzi sorába be nem ülök. Még elkapok valamit.” És ezzel kiment a teremből. (F 21 nagyváros)

Az áldozatok gyakran azzal magyarázták az ellenük irányuló támadások indítékát, hogy viselkedésük, illetve külső megjelenésük nem felelt meg a nemükkel kapcsolatos hagyományos elvárásoknak, vagy legalábbis az őket zaklató diáktársak ezt így értékelték.

Mivel férfi vagyok, de gyermekkoromban igen „lányos” voltam, a korpubertás kor végéig többször utánam kiabáltak („fiú-lány”), illetve kirekesztettek, ami arra sarkallt, hogy igyekezzek fiúsabb gesztus- és beszédrendszert a magamévá tenni. Minél előrébb haladtam a korról, annál kevésbé értek sértő megjegyzések. A középiskolában és az egyetemen már sosem ért a személyemet konkrétan célzó atrocitás. A gyermekkori sérelmek mindazonáltal eléggé erős – noha nem kezelhetetlen vagy feloldhatatlan – érzékenységet alakítottak ki bennem a másságomat illetően. (F 30 Bp.)

Az általános iskolában az osztálytársaim által a heteroszexuális átlagtól eltérő (feminin) gesztusaim miatt élcelődéseknek, rosszindulatú pletykáknak voltam kitéve. (F 20 község)

Nem saját akaratomból, de másságomnak vannak jelei, hanghordozásban, mozgásban, gesztikulációban. Ezeket „rótták fel nekem” általános és középiskolában és a munkahelyemen is. Ezeket nem tudok és nem is akarok változtatni. (F 24 nagyváros)

Ez a jelenség, különösen a kamasz kortárs csoporton belül, összefüggésbe hozható a nemi szerepek merev elkülönülését előíró viselkedési szabályok érvényesítésével, ahol a válaszadók tapasztalatai szerint könnyen a homoszexualitás gyanújába keveredhetett az, aki az elvárt nemi szerepeket nem megfelelő módon teljesítette. Több kutató is felhívta már a figyelmet a nemiszerep-elvárásokhoz való alkalmazkodás hiányaiból, illetve a környezet által atipikusként értékelt nemi viselkedésből adódó veszélyekre, melyek az LGBT- fiatalok rendszeres zaklatásához és áldozattá válásához, sőt, szélsőséges esetekben öngyilkosságához is vezethetnek (Remafedi et al., 1991, D’Augelli et al. 2002). A nemiszerep-elvárásokhoz „nem megfelelően” alkalmazkodó viselkedés különböző súlyosságú szankciói nemcsak az LGBT- fiatalokat érinthetik, hanem tulajdonképpen bárkit, akin a nemi atipikusság jeleit vélik felfedezni. Korábbi kutatások szerint a homofób indíttatású iskolai zaklatás a heteroszexuális gyerekekre is veszélyes lehet, amennyiben „nem eléggé heteroszexuális-ként” észlelik, azonosítják, és „büntetik” őket (McLean – O’Connor 2003; D’Augelli 2003).

Ezek a gyakorlatok jól illusztrálják a „heteroszexuális mátrix” (Butler 1990) működését, mely ok-okozati kapcsolatot tételez egy ember biológiai neme, kulturálisan konstruált nemi szerepei és – e két „alpdimenzió” kifejeződéseiként vagy hatásaiként értelmezett – szexuális vágyai, illetve szexuális magatartása között. Így a társaikat „nem megfelelő mértékű” nőiességük vagy férfiasságuk miatt zaklatók motivációja magyarázható azzal, hogy sikeresen internalizálták a heteroszexuális mátrix alapképletét. Ez alapján egyrészt elmondható, hogy az ilyen indíttatású zaklatás és bántalmazás sokkal inkább a zaklatók nemi szocializációs normáitól függ, mint a zaklatottak jellemzőitől, vagyis ebben az összefüggésben az áldozattá válás esélyei tulajdonképpen teljesen függetleníthetők a szexuális vagy a nemi identitás kérdéseitől. Másrészt ebben az összefüggésben érthetőbbé válhat, hogy a szocializáció iskolai színterein miért érheti több támadás a fiatal fiúkat és férfiakat, akik nem tudnak, vagy nem kívánnak élni a férfiasságot és a heteroszexualitást egyaránt privilegizáló „heteropatriarchális” (Kitzinger – Perkins 1993) normarendszer által kínált kiváltságokkal.

Az iskolai bántalmazások áldozatai közé sorolhatók azok is – diákok és tanárok egyaránt –, akik ugyan nem szenvedtek közvetlenül a személyüket érintő szóbeli vagy fizikai bántalmazásoktól, de rendszeresen szembesültek az iskolában uralkodó homofóbia kifejeződéseivel.

Általános és középiskolában az osztálytársak szidták a „buzikat”. (F 20 Bp.)

Már az általános iskolában is a folyosón rajtam nevettek, hogy „itt jön a kis buzi”, pedig nem gondolom, hogy okot adtam volna efféle jelzőkre. A középiskolában is hasonló volt a helyzet. (F 20 város)

Tanítványaim több esetben tettek homofób megjegyzéseket, nem tudván, hogy személyesen érintett vagyok a témában. (N 36 Bp.)

Míg a legtöbben diáktársaik zaklatásaitól szenvedtek, a válaszadók közel fele tanáraik megnyilvánulásait kifogásolta, akik leggyakrabban aktívan homofób szerepben tűntek fel az érintettek beszámolóiban. Ez arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a tanárok többsége teljesen felkészületlen arra, hogyan tárgyalja az LMBT kérdéseket, amiben szerepet játszhatnak saját előítéleteik, tájékoztatatlanságuk és a tanárképzés hiányosságai éppúgy, mint az erkölcsi vagy vallásos meggyőződésükből fakadó zavartottság, hogy miként is kellene ezeket a kérdéseket megfelelően kezelni (Roffman 2000).

Középiskolás koromban a kollégiumi felügyelő pedagógusom egyszer tartott egy előadást a szexuális életéről. Ebben az előadásban külön kitért a meleg szexuális életére. Még ma felnőtt fejjel is elítélem azt az előadásmódot, amit akkor hallottam. Volt benne finomkodó és ocsmánykodó rész is. (F 26 nagyváros)

A magyartanárom kifejtette véleményét a homoszexualitásról, ami nem más volt, hogy a meleg emberek betegek, és hogy ő nem fogna kezét egy meleggel sem. (F 18 város)

A diploma megszerzése után kiegészítő képzésre jelentkeztem, közgazdász szakokleveles jogász képzésre. A professzor úr már az első órán kifejtette a

homoszexuálisokkal kapcsolatos előítéleteit, egyébként szerintem a tantárgyhoz egyáltalán nem tartozóan. Többek között külön faluba költöztette volna őket, ennek hiányában mindenféle homoszexualitással kapcsolatos cikket, hírt törölt volna, a homoszexuálisokat pedig a „négyfalközött-nemérdekelmitcsinálisz” módon zárta volna a lakásba, legalábbis, ami a párkapcsolatukat illeti. A tantárgyat a professzor úr által írt könyvből tanultuk, mely könyvből megtudhattuk, hogy a homoszexualitás egyik fő oka, hogy a nagy amerikai hatalmak DIREKT terjesztik, hogy ezáltal kevesebb gyermek szülessen, és így, ha jól emlékszem, Európa feletti hatalmukat terjesszék ki. Ráadásul a könyvből megtudhattuk azt is, hogy a homoszexualitás betegség, ami hál istennek kiválóan gyógyítható, csak, amint azt az órán megtudtuk, a homoszexuálisok nem hajlandóak orvoshoz menni. A további órák kimeneteléről nincs tudomásom, mert abbahagytam az iskolát. (N 32 nagyváros)

Az egészségügyi főiskola pszichológia előadásán az előadó pszichológus tanár (aki praktizál is) a homoszexualitást nem normális, természetellenes dolognak állította be – példákkal is illusztrálva: öngyilkosok lesznek stb. (F 36 község)

Egy tanár az egyetemen rendszeresen homofób viccekkel szórakoztatta a diákokat, és többször ki is fejtette negatív véleményét a melegekről, természetesen a mindenki által ismert tipikus előítéleteket szajkózva, amelyeknek semmilyen alapjuk nincs (pl. ha meleget lát a fia, akkor ő is az lesz, illetve a melegek pedofilok). ... Mellesleg férfi volt, kifejezetten választékosan öltözött, manikűröshöz járt, alapozót használt... Én nem zárom ki, hogy látens homoszexuális volt, amit katonai jellegű beosztása miatt el kellett fojtania. Közvetlenül egyébként nem érintett a dolog, mivel a tanárban fel sem merült, hogy lehetnek melegek is az óráján, bár utólag sajnálom, hogy nem álltam fel és hagytam ott – de hát le kellett diplomáznom... (F 26 Bp.)

Az LGBT-emberekkel kapcsolatos témák tananyagbeli hiányával kapcsolatban korábbi kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy a különböző etnikai csoportok társadalmi megjelenítési igényéhez hasonlóan szükséges lenne az LGBT-emberek létezésének megjelenítése a tananyagban. Ezáltal ugyanis a diákok nyitottabbá válhatnának a különféle – valóban létező, ám társadalmilag kevésbé ismert vagy elismert – család- és életformák elfogadására. Továbbá a saját élettapasztalatokra való ráismerés lehetősége a tananyagban mind az LGBT-fiatalok, mind az LGBT-szülők gyermekei számára társadalmi létezésük megerősítését jelenthetné (McLean – O'Connor 2003).

Meggyőződésem, hogy az indulatoknak és előítéleteknek a tudatlanság meg a tájékozatlanság az oka. A tankönyvek nem tesznek rólunk említést, pedig igazából minden itt kezdődik. (F 28 Bp.)

A tananyagban például az zavart, hogy a holokauszt tárgyalása közben nem volt szó a melegek koncentrációs táborokba zárásáról. Ezt szerintem igenis bele kellene írni minden történelemkönyvbe. (F 20 Bp.)

Az iskolai oktatásba szerintem igenis be kellene venni a bi-, homo- és transzszexualitást is, és felvilágosítani mindenkit arról, hogy a tévhitek nem igazak. Persze ez addig nem működik, amíg a tanárok buzikról szóló, megálázó viccekkel próbálják saját népszerűségüket növelni tanórák keretein belül is, viszont valahol szerintem el kell kezdeni... (F 18 nagyváros)

Véleményem szerint egy gyerek 10 éves kora körül érkezik el oda, melyik nem is érdekli valójában. Amikor igazán elgondolkozik ezen a kérdésen. Addig inkább a környezetében látottakra kíván hasonlítani... S ez idő tájt kéne

egy felvilágosítást tartani. De nemcsak a megszokott szexuális felvilágosító órákat, hanem a másságra kitekintő, tapintatosan rávezető előadásokat tartani. (De nem külön venni, külön részként elmagyarázni, hanem mint természetesen egynek véve a hetero életvitellel. Ehhez természetesen szakképzett gyermekpszichológusra, tanácsadóra, részletes tantervre lenne szükség.) És nem egyszeri alkalomként, hanem folyamatosan, szépen. Akkor az új nemzedéket talán toleránsabbá lehetne képezni (bár szerintem ez a kifejezés nem a legmegfelelőbb, mert inkább a másik elfogadásának kényszerét fejezi ki)... sőt, tudat alatti egyenlőnek elfogadó tulajdonságot kiképezni. Viszont ehhez szülői hozzájárulásra is szükség van: ha a gyermek otthon a megkülönböztetést hallja, nem lehet sikeres ez a tanítás. (F 20 város)

Ha az iskolában (lehetőleg minél fiatalabb korban) felvilágosítást tartának arról, hogy mi is az a homoszexualitás, és hogyan kéne viszonyulni mindehhez. Ez azért is hasznos lenne, mivel így azok a fiatal melegek is informálódhatnak ezekről, akik egyébként letagadnák magukat, és szégyellnék, hogy azok, amik. Ezáltal sikerülne olyan felnőtteket nevelni, akik egy sokkal elfogadóbb és toleránsabb társadalmat építhetnének. (F 19 község)

Többen sérelmezték, hogy amikor az LMBT témák egyáltalán megjelennek az iskolában, akkor szinte kizárólag negatív kontextusokban, például betegségként, bűnként vagy természetellenes létformaként kerülnek szóba.

Felvilágosító, illetve könyvtári anyagok terén tökéletesen kikerült téma volt. ... a „szakkönyvekben” is csak mint betegség-elfajzás jelent meg, alapvető ellenszenv folytonos hangoztatása, ... folyamatos mentális nyomás- és szorongáskeltő környezet. Ilyen körülmények közt teljes öntudatos emberré fejlődni nehéz – erős akarat kérdése. (F 29 város)

Diákként a középiskolában sokkal nagyobb segítségre lett volna szükségem, hogy ne bűnként, elnyomandó dologként gondoljak a melegségre. Az, hogy erről nem, vagy csak negatívan volt szó (1992-ben érettségiztem, egyházi iskolában), nagyban hozzájárult ahhoz, hogy ne tudjam kezelni a melegségem, és hogy elmeneküljek előle egy végső soron nem nekem való szerzetesi életformába. Ez a fiatalkori, középiskolai segítség ma is hiányzik sokaknak szerintem. (F 34 Bp.)

A középiskolában, a 9. osztály első félévében szerepel az irodalmi tananyagban Szapphó, aki lányokhoz írt szerelmes verseket. Ennek kapcsán a tankönyv (Mohácsy Károly: IRODALOM I.) zárójelben megjegyzi, hogy: „Az egyneműek közötti szerelmet a görögök természetesnek találták – nem szabad ezt mai erkölcsi elveink szerint megítélni.” Azt nem írta, hogy mik ezek az erkölcsi elvek, és kik vallják ezeket magukénak. Manapság is vannak, akik természetesnek találják az egyneműek közti szerelmet, őket a többség elítéli. Ezek a mai erkölcsi elveink? Az oktatás egyik feladata a fiatalok jellemének formálása, harmonikus fejlődésük segítése. A tanároknak példát kellene mutatniuk, ebbe beletartozik a tolerancia is. (N 21 nagyváros)

Az LMBT témák iskolai elhallgatása és hiánya a társadalmi megkülönböztetés egyik formájaként, az LMBT-emberek társadalmi láthatatlanságának fenntartásában fontos szerepet játszó, intézményes szintű eszközként is értelmezhető.

Osztályfőnöki órán soha nem beszéltünk ilyesmiről, csak etika órán, a 12. osztályban. Az idős tanárnő egyenesen szégyenletes, beteg, bűnös dolognak

ESÉLYEGYENLŐSÉG

tartotta a homoszexualitást. Volt az egyik osztályban pár diák, aki vitába szállt vele, eléggé elmérgesedett a helyzet. Emiatt ők lettek a „lázdók”, akik nem ismerik a tiszteletet. (Az iskola a megye egyik legnagyobb iskolája: több mint 1000 diák jár oda. Biztosan van köztük meleg is, lehetnek annyian is, mint egy egész osztály, de a tanárok és a diákok többségének meg sem fordult a fejében, hogy talán az osztály egyik tagja meleg, leszbikus vagy biszexuális...) – A fizika órán a középkorú férfi tanárunk felolvasta egy feladat szövegét, amiben két fiú szerepelt. A tanár megjegyezte, hogy igazán lehetett volna az egyikük lány, még itt is a „buzikat” nyomatják. Erre a többség jót nevetett, jópofának találják általában az ilyen poénokat. Szóval ebben az intézményben senkinek nem volt tanácsos felvállalnia a másságát. (N 21 nagyváros)

Az Egyetemi Hallgatói Képviselő (az egyetemi meleg kör bejegyzési kérelmére adott hivatalos, írásos válaszban) nem ismeri el a kört egyetemi öntevékeny körnek, arra hivatkozva, hogy a melegség nem tevékenység, miközben az egyetemen van pl. katolikus kör, ezek szerint katolikusnak lenni tevékenység? (F 27 Bp.)

A társadalmi diskurzusban kirekesztett (s nem belefoglaló) pozícióban vagyunk: csöndre ítélve rengeteg téren. Mintha csak a heteroszexuális szerelem, érzelem, kapcsolat, család, szexualitás létezne. Különösen érzékeny vagyok – pedagógusként – a heteronormativitás pedagógiai dimenzióira: tantervek, iskolai élet, közoktatási törvény, tankönyvek, szexuális felvilágosító füzetek, órák, foglalkozások teljes csöndjére (hallgatásra ítéltetés) LGBT témában. Ezen a téren még nagyon hosszú az út. (F 34 Bp.)

2.3.5. MÉDIA

Válaszdóink az LGBT-embereket érő diszkrimináció általunk felkínált szinterei közül a médiában érzékelték leginkább (59 százalékos arányban) a társadalmi kirekesztés megnyilvánulásait. A viszonylagos láthatatlansággal és lealacsonyító sztereotipizáltsággal jellemezhető mediasorsban szintén osztozó többi kisebbségi csoporthoz hasonlóan (Gross 2002) az LGBT-emberek többségét is zavarták a szenzációhajhász, bizarr média-reprezentációk, melyek tovább erősíthették a feléjük irányuló előítéleteket.

A médiában sokszor torz kép jelenik meg az LGBT-emberekről, s léptenyomon megtapasztalhatom, hogy nálunk még lehet, hogy elfogadott, sőt bizonyos közegekben majdhogynem a sztenderd buzizni, becsmérőleg szólni az LGBT-emberekről. (F 34)

A médiában számos esetben sztereotip módon mutatják be a meleget és a melegközösség eseményeit, például a felvonulást vagy az engem személyesen is érintő Melegség és Megismerés programot. (N 36 Bp.)

Szélsőséges, inkorrekt ábrázolás, ami jellemzően sarkítva mutatja be a közösséget: jellemzőnek tüntetve fel szélsőséges megnyilvánulásokat. (F 28 Bp.)

Talán ha a média kicsit más szemszögekből is mutatna dolgokat, akkor az segítené. Mert egy laikus hetero ember mit lát a tv-ben?! Transzvesztitákat rózsaszínű boákkal a nyakukban és hasonlókat, ami egy olyan embernek, aki nem mozog ilyen körökben, teljesen megbotránkoztató és morbid. És jogosan valahol. Arra kéne rávilágítani, hogy mi, meleg és leszbikusok ugyanolyan dolgozó, normális emberek vagyunk, mint ők. (F 21 nagyváros)

Ebben az összefüggésben egyik válaszadónk éppen a melegfelvonu-

lást szervező aktivisták felelősségére hívta fel a figyelmet, akiknek feladatuk lenne egy kifelé vállalható kép kialakítása, és annak biztosítása valamilyen módon, hogy a résztvevők ne szolgáltatassanak a többségi társadalmat provokáló alapanyagot az LMBT-emberek vélhető többsége számára sem kívánatos médiareprezentációkhoz.

Ma már nincs akkora szakadék heterók és melegek között, mint korábban; sokaknak csak a felvonulás a szálka a szemében, és nem csak a heterók között. Nem a médiát kell okolni, mert azon nemigen tudunk változtatni, hanem számolnunk kell vele, hogy ebből ez fog átmenni, abból meg amaz. A többség félelmét úgy lehetne leszerelni, ha látnák, hogy amíg mi kapunk valamit, addig tőlük senki nem vesz el semmit, önekik nem lesz rosszabb az életük – és erre a gúnyolódás nem a legjobb eszköz, mert azt a félelmüket erősíti meg, hogy a mi örömünk csak az ő kárukra képzelhető el. Ha nem szűrjük ki a provokációt, összefogni sem tudunk, célokat sem tűzhetünk ki, önmagunkat sem képviselhetjük, és az egyéni kedvtelések, ambíciók fogják meghatározni az egész közösség megítélését, jövőjét. (F 29 Bp.)

Ezenkívül figyelembe kell venni a médián keresztül közvetített megkülönböztetést is, ami magában foglalja a politika, a vallás, a különféle civil szervezetek és más területek képviselőinek nyilvános megszólalásait, és módot adhat az esetenként szélsőséges vélemények terjesztésére. Ide kapcsolhatók a politikai szervezetek (és a politikusok) felől válaszadóink 54 százaléka által érzékelt diszkriminációs megnyilvánulások, melyek jó része vélhetően médiareprezentációkon keresztül hatott.

Emellett fontos utalni a mindennapi közbeszédben tetten érhető homofóbiára: az LMBT-embereket sértő, ám sokak számára talán nem is igazán érzékelhető heteronormatív fordulatokra, melyek az „élet természetes velejárójaként” köszönnek vissza a különböző kulturális és médiareprezentációkból éppúgy, mint az otthoni vagy munkahelyi magánbeszélgetésekben.

Ugyancsak a diszkrimináció műfajához sorolom a társasági „szalonbuzizást”: vicceket, viccelődéseket, a „buzi” vagy „köcsög” szónak a „seggfej” értelemben való használatát – amire még akkor is nehéz mit mondani, ha történetesen olyanok között vagyok, akik tudják rólam, hogy meleg vagyok. (F 37 Bp.)

Direkt módon sosem ért atrocitás, de kevés olyan hely van, ahol ne találkoztam volna – többnyire ártatlan – „buzizással”. (F 31 Bp.)

Előítélet nagyon sok ért. Magam is homofób és előítéletes voltam, mert a környezetemben ilyen véleményeket, megnyilatkozásokat hallottam. Rengegten összekötötték a nőies viselkedéssel a homoszexualitást. Hasonló vélekedés a pedofília és melegség összemosása, amit tapasztaltam, és tapasztalok most is. Amíg nem mondtam el, hogy meleg vagyok, addig nyilván közvetlen megszégyenítést nem tapasztalhattam meg, de számos áttételes „támadást” igen: buzizást, nagyon durva kirohanásokat egészen a „buzikat mind le kéne lőni” megnyilvánulásig. Iskolában társaktól, ismerősöktől egyházi körökben... (F 34 Bp.)

ESÉLYEGYENLŐSÉG

2.3.6. MUNKAHELY

Legalább minden harmadik válaszadónk (36%) megtapasztalta a munkahelyi diszkriminációt, amikor az érintett munkavállalót LMBT-mivolta miatt bocsátották el, zaklatták – esetleg eleve fel sem vették. A beszámolólok szerint a legtöbb munkahelyet heteronormatív légkör jellemez, ahol magától értetődő módon mindenkit heteroszexuálisként kezelnek. Az LMBT-munkavállalók munkahelyi komfortérzetét csökkentheti a munkatársak, a főnökök vagy a megrendelők felől érkező homofóbia, ami miatt sokan inkább a rejtőzködést választják.

A társadalmi elfogadás és megbecsülés elég jól jönne. Nem szeretném, ha gond lenne ebből, ha egyszer munkahelyet kell váltanom. Másrészt jó lenne, ha az elfogadás nem abban nyilvánulna meg, hogy nem dobálnak meg kővel, hanem abban, hogy például a munkahelyemen én is kirakhassam a kedvesem fényképét. Hogy azon a számítógépen, amit a kolleganómmal használunk, ne csak az ő esküvői fényképei legyenek képernyőkímélőként beállítva, hanem én is odatehessem az enyémet. Szeretném, ha ez ugyanúgy normálisnak számítana! Én is ugyanazt érzem, mint a heterók, csak én más iránt. Örülnék, ha ezt végre el tudnák fogadni az emberek. (N 25 Bp.)

A kollégáim általában felvilágosulatlanok MLBT témában, sok tévedésben hisznek, gyakran pejoratív jelzőket fűznek a melegekhez, ha ilyen téma előkerül. – Nem tudják, hogy én is az vagyok. (F 27 Bp.)

Meggyőződésem, hogy a melegségem miatt történt, csak azt ők sem vállalták fel, hogy ezért rúgnak ki. Nagyon szégyelltem a dolgot, és annak ellenére, hogy én tudtam, hogy miért rúgtak ki, örültem is, hogy nem neveztek nevén a dolgot, mert az akkor rosszabb lett volna, ha kiderül a család és az ismerősök számára is. ...Neki is, nekem is gyerekeink voltak, családban élünk, és akkor még nagyon rejtőzködni kellett. ...Azóta szabadúszó vagyok, és nincsen munkahelyem, idestova 19 éve. (N 57 város)

A munkahelyemen: kiközösítés, megkülönböztetés, megalázás. A szomorú a dologban, hogy szociálisan hátrányos helyzetű emberekkel foglalkoztunk, és zero tolerancia jellemezte a kollégák 90 százalékát. Addig inzultáltak, míg jobbnak láttam otthagyni a munkahelyemet, miután kiderült, hogy leszbikus vagyok. (N 37 város)

Az [egyik] legnagyobb probléma, az enyém is, az egzisztenciális félelem. Ha felvállalom a melegségem, lehet, hogy nem fogok egy bizonyos helyen több megbízást kapni, vagy csak kevesebbet, esetleg kevesebb pénzért, mert az, hogy leszbikus vagyok, nem kívánatos, erőteljesen ronthatja a cég reputációját. Ez nem paranoia, mert nem a megbízóm estleges előítéletességéről van szó, hanem a közvéleményről, amit tényként kezelhetünk. A cég nem valószínű, hogy kockára teszi saját nyereségességét miattam. (N 38 Bp.)

2.3.7. EGÉSZSÉGÜGY

Az egészségügyben a válaszadók több mint negyede (28%-a) tapasztalt megkülönböztetést. Ide sorolhatók a véradással és a melegek HIV-tesztelésével kapcsolatos, nyílt diszkrimináció esetei:

Egy évvel ezelőtt hosszas vita eredményeképp sikerült csak vért adnom, miután meggyőztem a nővért, hogy stabil párkapcsolatban élek (akkori barátnőmmel), és nem vagyok veszélyeztetettebb AIDS és egyéb szemponyjából, mint bármelyik hetero. (N 25 Bp.)

Ami az egészségügyet illeti: prima 0Rh+ vérem van, jól bírom is, ha vért vesznek tőlem – de vagy nem adhatok vért, vagy hazudnom kéne önmagamról. (F 37 Bp.)

Véradásnál ki kell tölteni egy olyan adatlapot, amelyen az egészségi állapotról vonatkozó kérdések között szerepel: volt-e az elmúlt 1 évben homoszexuális kapcsolata? Ha valaki erre a kérdésre igennel válaszol, kizárják a véradásból. Nem azt kérdezik: volt-e kockázatos szexuális kapcsolata? El lehet képzelni, mit jelent egy ilyen kérdőív kitöltése mondjuk egy nagy létszámú munkahelyen. Ezen felül az anonim kérdőívet a véradót azonosító lap (amelyen a neve, lakcíme, vérképe stb. szerepel) másik oldalára másolják – vélhetően papírtakarékosság miatt. (F 38 Bp.)

Műtét előtt az orvos HIV-tesztet csináltatott, mert látta, hogy meleg vagyok. (F 24 Bp.)

Pár évvel ezelőtt egy kalandom után el kellett mennem a bőr- és nemi-beteg-gondozóba, ahol mindenáron tudni akarták, hogy pasival vagy csajjal voltam-e. Ezek után leszűrtek HIV-re is, pedig a TASZ állásfoglalása szerint nem lett volna kötelező. (F 27 Bp.)

Emellett az egészségügyben elszenvedett diszkrimináció gyakran az egészségügyi dolgozók, elsősorban az orvosok (és orvosi testületek) előítéletességéhez, tájékozatlanságához kötődött.

Az urológián az orvos több alkalommal is inkább arról tartott kiselőadást, hogy milyen szörnyű, hogy egy ilyen fiatal lány, mint én, azt hiszem magamról, hogy leszbikus vagyok. Biztos valaki megrontott és orvosi segítséget kellene kérnem. Miközben a valós problémámat nem oldotta meg a doktor úr, amihez valóban kértem orvosi segítséget. (N 25 Bp.)

Rosszullett után egynapos-egyéjszakás sürgősségi ellátásnál a kórházi zárójelentésben „erősen feminin” betegnek nyilvánított a kezelést végző orvos – kórházi vizsgálatot ellenben nem végeztetett... Így csak a kórház utáni SZTK-s vizsgálatoknál derült ki, hogy mi a bajom, amit azonnal meg kellett volna műteni. (F 51 Bp.)

A magyar egészségügyben HIV, AIDS és a szexuális úton terjedő betegségek vonalán igen nagy mind a házi-, mind a szakorvosi szintek tudatlansága, felkészületlensége és konzervatív előítéletessége! Szakorvosi szinten gyakran hallani leminősítő, kioktató orvosi viselkedésről meleg férfipáciens vizsgálatokor, illetve kezelésekor még a fővárosban is! (F 40 Bp.)

A meleg férfiakkal kapcsolatos hátrányos megkülönböztetéssel leginkább háziorvosi gyakorlatban találkoztam, ahol a betegekről való beszélgetésben a részt vevő orvosok nyíltan elítélték és betegnek bélyegezték ezeket az embereket. Ezen orvosok részéről a nem közvetlen hátrányos megkülönböztetésre is láttam példát. (F 27 város)

Egyik ismerősöm, aki az OMSZ-nál dolgozik, egy öngyilkossági kísérletet elkövetett transznemű lányt konkrétan biztatott, hogy folytassa, illetve nem volt hajlandó csak a személyi igazolványában szereplő néven szólítani. De mondjuk ő a cigányok életmentésén se sokat fáradozik... (F 26 nagyváros)

Amit a Magyar Orvosi Kamara művel, azt a náci Németországban 1936-tól F14F néven ismerték: ez volt az elmebetegek, skizofrének, homoszexuálisok elpusztítására irányuló program. A honlapjukon nem határolódnak el a saját tagjaik homofób és náci megnyilvánulásaitól, sőt az elnökük kifejezetten megértően magyarázgatja a megmagyarázhatatlant: itt arról van szó, hogy a homoszexualitás pszichiátriai betegség, amit meg kell gyógyítani – és ezt kezdte az elnök magyarázni ahelyett, hogy elutasította volna. (F 31 Bp.)

ESÉLYEGYENLŐSÉG

2.3.8. VALLÁSI KÖZÖSSÉG

A vallási közösségben (a válaszadók 28 százaléka által) megtapasztalt megkülönböztetés érzékelése a vallásosság mértékével mutatott szorosabb összefüggést: leginkább az önmagukat inkább nem vallásosként meghatározó válaszadók számoltak be ilyen megkülönböztetésről (őket követték a vallásos válaszadók, majd a „vallásilag semlegesek”).²¹ E téren a kevésbé vallásosak nagyobb mértékű érintettsége egyrészt utalhat a vallásukat elhagyók vagy nem gyakorlók kiábrándultságára:

A keresztény kisközösségemből annak idején kizártak a melegségem miatt. (F 37 Bp.)

A vallási közösségbe (ortodox zsidó) nem járhatok, meg beleszólnának a magánéletembe. Ott ezt titkolni kellene, ezért nem járok. (F 27 Bp.)

Másrészt összefüggésbe hozható az intézményes egyházak részéről többek által érzékelt homofóbiával.

A „keresztények” hozzáállását a dologhoz, azt hiszem, nem kell magyarázni. (F 24 Bp.)

A magyar keresztény egyházak – főként a magyar katolikus egyház – általában nem hajlandók érdemi párbeszédre, kommunikációra a homoszexualitást korszerűbben értékelő álláspont, gesztus megtételére – csak ki nyilatkoztatásszerű, egyoldalú jelzésekre. A civil társadalom egyeztető fórumain például sohasem jelentek meg. HIV–AIDS, óvszerhasználat-kérdésekben álláspontjuk igen maradi, ebben karitatív tevékenységet soha nem végeznek. Képviselőik olykor finoman megfogalmazott, de tiltó, kritizáló és ellenséges nyilatkozatokat tesznek a médiában a melegség, és szabad létformái ellen. Teszik ezt a szószékről is, olykor konkrét történésekre vonatkoztatva. Televíziós műsorukban is előfordult ilyesmi... (F 40 Bp.)

Míg az aktív hívők közül akadt olyan, aki vallásos környezetében is el tudta fogadtatni magát.

Tudni kell, hogy az ismeretségi körömnek legalább a fele konzervatív hátterű, keresztény neveltetésű, egyháztag. Ők is jól fogadták [az előbújásomat], és senkivel sem romlott meg a kapcsolatom. Volt, aki nyelt egy nagyot, s egy-két hétig azért tudom, hogy rágódott a dolgon, de aztán nem volt gond. (F 30 Bp.)

2.3.9. A JOGRENDSZER ÉS A „PÁROS LÉT” PROBLÉMÁI

A jogrendszerben (a válaszadók 47 százaléka által) érzékelt diszkrimináció fő okaként a házasság és a közös örökbefogadás jogának megtagadása

21 A vallásosság változót 10 fokú – felekezettől független – vallásossági skála alapján hoztuk létre (ahol 0 = egyáltalán nem vallásos, 10 = nagyon vallásos): a 0–2 értékekből képeztük a *nem vallásos*, a 3–4-ből az *inkább nem vallásos*, az 5-ből a *semleges*, a 6–7-ből az *inkább vallásos* és a 8–10-ből a *vallásos* kategóriákat. Az LMBT mintában a vallásosság mértéke (három kategóriába összevonva) a következő volt: 57 százalék (inkább) nem vallásos, 15 százalék semleges, 28 százalék (inkább) vallásos; míg az ESS–06-os mintában: 48 százalék (inkább) nem vallásos, 18 százalék semleges, 33 százalék (inkább) vallásos. Ugyanakkor a magyar reprezentatív mintához képest az LMBT mintában feleannyian (31 százalék) tekintették magukat valamilyen valláshoz vagy felekezethez tartozónak.

jelent meg. Emellett problémaként utaltak a – jogi keretek és elismerés híján az érintettek számára nehezen megvalósítható intézményesített párkapcsolatok és gyermekvállalás hiányával is összefüggő – magányos élet nehézségeire, a mesterséges megtermékenyítés hiányára, valamint a gyűlöletbeszéd és a gyűlölet-bűncselekmény szabályozatlanságára.

Vannak a melegeknek olyan jogaik (házasság, öröklés, örökbefogadás), mint a heteróknak? Ez megkülönböztetés, nem? (F 18 nagyváros)

Megkülönböztetést [érzek-e]? Vicceltek? Másodrangú állampolgár vagyok. (N 33 Bp.)

Mostanában – amikor már sokat beszélnek a melegházasságról és az örökbefogadásról – mindig elcsodálkozom, hogy teljesen kimaradt az a szempont, hogy ÉN gyerek nélkül vagyok kénytelen végigcsinálni az életemet. ... És a párkapcsolatnál sem kap hangsúlyt, hogy sokaknak milyen rossz egyedül élni! (N 55 Bp.)

Természetesen jogilag is hátrányosan megkülönböztetettnek gondolom magam (és egy ilyen csoporthoz tartozónak). Én például szeretnék gyermeket, de látom, hogy ez nagy nehézségekbe ütközik a magyar jogrendszerben. Ha társra találok, én hosszú távon házasodni is szeretnék... (F 34 Bp.)

Házasság, örökbefogadás, mesterséges megtermékenyítés hiánya; nincs hatékony fellépés a gyűlöletbeszéd és a gyűlölet-bűncselekmények ellen. (F 28 Bp.)

A közös örökbefogadás lehetővé tétele kapcsán külön figyelmet kapott, hogy jelenleg is vannak meleg és leszbikus párok által nevelt gyermekek, így legalább e gyermekek jogainak védelmét kellene megteremteni azáltal, hogy az egyik partner biológiai gyermekét az – őt amúgy is nevelő – másik élettárs örökbe fogadhassa.

Azért az feltűnően ritkán vagy egyáltalán nem kerül szóba az örökbefogadás melletti érvként, hogy rengeteg leszbikus nőnek (és a meleg férfiak között is akadnak ilyenek) volt vagy van természetes úton született gyermeke, akár Magyarországon is, és bár ez is sok hazugságot kíván az embertől, de mégis azt bizonyítja, hogy semmi káros nincs abban, ha homoszexuálisok nevelnek gyereket. ... Tudom, hogy ezzel éppen a „gyerekek” védelmében nem érvelnek, mert senki sem akarja a tulajdon gyerekével, gyerekeivel vállalni a nyilvánosságot... (N 67 Bp.)

A házasság, a házassággal azonos és nem azonos jogokat biztosító, bejegyzett élettársi viszony, valamint a közös örökbefogadás LMBT mintabeli támogatottságára vonatkozó eredményeket a 8. táblázatban foglaltuk össze. Az LMBT mintán belül a házasságot a női válaszadók jellemzően nagyobb mértékben támogatták, mint a férfiak. A házassággal egyenlő jogokat biztosító regisztrált partnerkapcsolatot leginkább a 25–40 éves korosztály támogatta – valamint az LMBT-háztartások összetétele szerint az azonos nemű élettárssal és a szülővel élők. Itt fontos arra utalni, hogy a válaszadók negyede most is azonos nemű élettárssal él (ez az arány a 30–39 éves korosztályban, nagyvárosi környezetben elérhette a 40 százalékot is). Az azonos nemű párok általi közös örökbefogadást a nők nagyobb mértékben támogatták (mint a férfiak), (a vidékiekhez képest) a budapestiek és a felsőfokú végzettségűek (inkább, mint a közép-

ESÉLYEGYENLŐSÉG

fokú vagy annál alacsonyabb végzettségűek) – az LMBT-háztartások összetétele szerint pedig az azonos nemű élettárssal és az egyedül élők.

3. ábra *Az azonos nemű párok házasságának, regisztrált partnerkapcsolatának és közös örökbefogadásának támogatottsága az LMBT-válaszadók körében*

Az önkormányzati intézményekben (ahol válaszadóink 10 százaléka szerzett valamilyen diszkriminációs tapasztalatot) és a közszolgáltatók felől érzékelt megkülönböztető gyakorlatokra két példát idézhetünk, melyek az élettársi kapcsolatok rendezetlenségéből, illetve a mindennapi életbeli „el nem gondolhatóságából” adódó problémákra is rávilágítanak.

A párommal szeretnénk bejelenteni az élettársi kapcsolatunkat, de csak falakba ütközünk. Mivel mi ebben a kerületben élünk immár 4 éve, úgy gondoltuk, hogy megpróbálunk élni azzal a kicsi jogunkkal, ami van. Ezért én bementem a kerületi polgármesteri hivatalba érdeklődni, információt kérni, hogy történik az ilyen. Amikor elmondtam, hogy egy homoszexuális vagyok, nagyon barátságtalan lett az illető, aki ezzel foglalkozik, és bár burkoltan, de tudomásomra hozta, nem sok az esélyünk, arra hogy hatósági igazolást kapjunk, hogy mi valóban élettársak vagyunk. ...Azt is mondta az előadó, hogy indokolnunk kell, miért akarunk igazolást, mire én azt válaszoltam, szeretnénk közös otthont teremteni... (F 35 Bp.)

Élettársi kapcsolatban éltem egy hölgygel és számlainformációval kapcsolatban telefonáltam az [ügyfélszolgálatra], ahol egy férfi közölte, hogy XY hölgy élettársának egy urat tudna elképzelni. ...[és] tulajdonképpen nem volt hajlandó információt adni, de ha az elején azt mondtam volna, hogy én vagyok XY, akkor nem lett volna gond. Tehát nem éri meg őszintének lenni... Ki kíváncsi a homofób véleményükre?! (N 25 Bp.)

A páros lét láthatóságával – azaz: azonos nemű pár együttes megjelenésével és párként való viselkedésével – függött össze a legtöbb olyan történet is, ami kereskedelmi és vendéglátó-ipari egységekben (válaszadóink 27 százaléka által) megtapasztalt negatív élményekről számolt be.

Egy étteremben a barátnőm megsimogatta a karomat, és lazán lebuзizott a felszolgáló. (N 40 Bp.)

Ismerősöm egy nem meleg étteremben tartotta születésnapját. Amikor a pincérek számára kiderült, hogy a társaság jelentős része meleg (abból például, hogy aki a párjával volt, az nem félt ezt érintéssel vagy csókkal kimutatni – semmi extrém), megkértek minket, hogy fogjuk vissza magunkat, mert ez nem zártkörű hely. Erre felháborodtunk és elhagytuk a helyet. Többszöri kérésre sem kaptunk panaszkönyvet. (F 27 község)

2.3.10. NYILVÁNOS TÉRHASZNÁLAT

Az LMBT-emberek nyilvános térhasználatának korlátozottságát válaszadóink számos mindennapi – utcai, tömegközlekedésbeli – példával illusztrálták.

Az utcán már néhányszor lebuзiztak bennünket, pedig nem viselkedtünk, nem öltözködtünk kirívóan, de mivel látássérült vagyok, fogtam a párom könyökét. Ma már kénytelen vagyok fehér botot tartani a kezemben jelzés-képpen, hogy látássérült vagyok. (F 34 Bp.)

Az emberek semmi toleranciát nem mutatnak a másik iránt! Sem az utcán, sem zárt helyeken. A barátnőmmel épp sétáltunk, s ő megfogta a kezem. Szembe jött velünk egy cseppet sem kedves ember és elkezdett kiabálni: „fúj, leszbikusok vagytok? Hát szégyellhetnétek magatokat!” (N 20 Bp.)

Az eddig egyetlen debreceni meleg szórakozóhelynél előfordult már, hogy megverték fiúkat csak azért, mert melegek! Mikor buli van, veszélyes az utcán lennünk... (F 20 nagyváros)

A nyilvános térhasználat egyik típusa az olyan törvényes, nyilvános tüntetésen való részvétel, amilyen a legutóbbi budapesti LMBT-fesztivál keretében 2007. július 7-én lezajlott meleg büszkeségnap – *Pride* – felvonulás is volt (ami, bár sokakban valószínűleg nem tudatosul a rendezvény közpolitikailag figyelemkeltő és jogkövetelő jellege, hivatalosan a kezdetektől így szerveződik).²² A korábbi évek alapvetően békés felvonulásaival szemben ebben az évben – a budapesti LMBT-fesztiválok történetében először – nyílt erőszakos támadások céltábláivá váltak a felvonulás résztvevői. E tapasztalatok sok válaszadó beszámolójában megjelentek.

Voltam az idei *Pride*-on: meg akartak ölni. (F 29 Bp.)

...én is ott voltam, engem is dobáltak és sértegettek. (N 25 Bp.)

Az ez évi *Pride*-felvonuláson és az utána este történtek ... szégyene a magyar társadalomnak. (N 57 Bp.)

A 2007-es melegfelvonuláson tanúja, és egy tojás erejéig áldozata voltam a melegeket ért szélsőjobboldali atrocitásoknak. (N 34 Bp.)

²² A fesztivál és a felvonulás fő szlogenje minden évben valamilyen aktuális politikai üzenetet közvetít. Lásd pl.: Ásó, kapa, nagyharang – Egyenlő esélyeket a házassághoz (2007); Együtt – Élve – Egyenlően (2006); Kívül szabadabb (2005).

A párommal és párom barátjával július 7-én, este 9 és negyed 10 között jöttünk el a Buddha Beachről, a melegfesztivál koncertjeiről. Mikor kijöttünk, már láttuk, hogy a Nehru parkban egy nagy csapat kopasz, Nagy-Magyarországot ábrázoló [pólós], csuklyás-kapucnis férfi áll. Mikor valamelyikőjük észrevette, hogy kijövünk, elkezdett ordítani, és a többiek is csatlakoztak hozzá: „mocskos rohadt buziknak”, „szemét zsidóbérenceknek”, „gusztustalan hazaárulóknak”, „le kell lőni titeket, mint a kutyákat, gusztustalan férgek”-nek tituláltak bennünket. Én kértem a páromat és a barátját, hogy ne reagáljanak erre semmit, mintha mi sem történt volna, faarccal menjünk tovább. Így is tettek. Mielőtt elértük volna a villamossíneket és a világosságot, nyolc, kopasz férfi hátulról megtámadott minket. Először a barátomat ütötték le, majd rugdalták meg, és a barátja is kapott egy jobbegyenest. Mikor láttam, hogy a párom a földön fekszik, rájuk ordítottam, hogy „hagyjátok abba, ne bántsátok, mi nem bántottunk titeket!” és nekiugrottam a támadóknak, hogy megpróbáljam megmenteni őt. Erre kicsit meglepődtek, de aztán engem is elkezdtek rugdálni, ütni, majd egy pezsgősüveget próbáltak a fejemen szétörtni – ez azonban nem sikerült –, majd elfutottak. Kisebb agyrázkódással én megúsztam, de a páromnak felszakadt az ajka, több horzsolás és duzzanat van az arcán. Próbáltuk hívni a rendőrséget mind a 107-es, mind a 112-es telefonszámokon, de csak többeszeri csengetésre vették fel. Kértük, hogy jöjjenek ki, mire annyit kérdeztek, hogy életveszély van-e, mire mondtuk, hogy az nincs, erre annyit mondtak, hogy akkor nem tudnak a dologgal foglalkozni, majd egy járőrt arra küldenek, de a járőrt nem kell megvárunk. Nagyon megalázva éreztük magunkat, alig tudtunk hazamenni. (F 26 Bp.)

Felháborító, hogy embereket ma Magyarországon azért vernek meg, mert homoszexuálisok. Utálom, mikor állandóan Auschwitz-cal jönnek, de talán igazuk van: hetven év után megint divat lesz a pesti utcán zsidókat és melegeket verni. (F 24 Bp.)

A 2007-es felvonuláson (illetve a felvonulás után, a fesztivál egyik fő rendezvényének helyet adó budapesti szórakozóhely környékén) történtek a magyar LMBT-mozgalom történetében először tudatosították a résztvevőkben (és vélhetően a részvételtől tartózkodó érintettekben is), valamint mindazokban, akik szolidaritást éreztek az aznap fizikailag is valóban „üldözöttekké” válókkal, hogy az LMBT-embereket (és persze nem csak őket) elutasító normarendszer fizikai erőszakba is torkollhat Magyarországon. A támadásokban *rendszerszerű erőszak* (Young 1990) nyilvánult meg: a támadókat nem egyéni megfontolások vezették, „csupán” a bennük felgyülemlett gyűlöletnek engedtek szabad utat – s az erőszakos megnyilvánulások következtében a megtámadottaknak (akiknek köre meghaladta az éppen jelenlévőket) az a fenyegetés is a tudatába vésődhetett, hogy mindez máskor is megtörténhet velük.

Személyesen egyetlen alkalommal éreztem borzalmasan magam azért, mert meleg vagyok: a 2007-es melegfelvonuláson. Életemben először ott voltam, mert úgy éreztem, hogy így is elő kell bújnom, meg kell mutassam, hogy vagyok. Hétköznapi ruhában voltam, talán még annál is hétköznapiabban, mint ahogy öltözködni szoktam. De megszöktem a Ferenc-körút környékén a menetből, mert nem bírtam elviselni azt a célpontot kereső gyűlöletet, ami az ellentüntetőkől áradt. Szörnyű volt látni, hogy nagyrészt olyan emberek, akik dühösek az egész világra, mert romlottak a körülményeik, mert

nem találják önmagukat, most elkezdtek utálni egy csoportot. Pusztán azért, hogy valahova kiboríthassák ezt a gyűlöletet, keserűséget. (F 30 Bp.)

A 2007. 07. 07-i Budapesti Gay Pride-on és az azt követő éjszakán tetteleg súlyos sérüléseket is okoztak, buziverések zajlottak! Bár magam és élettársam nem voltunk áldozatok, ám több ismerősöm igen. Pszichikailag sok ezrűnket (és heteró családtagjainkat) terrorizálta mindez országszerte, a szervezetségében, elkövetői létszámában, agresszivitásában nagy mértékben és hirtelen megerősödött, mértékében új jelenség Magyarországon! (F 40 Bp.)

Az idei felvonuláson történtek miatt ... az utcán nagyban csökkent a biztonságérzetem, kétszer is meggondolom, hogy kézen fogva közlekedjünk-e a partneremmel. (N 24 Bp.)

Ugyanakkor a felvonulás kapcsán mutatkozott meg a legszembetűnőbbben, hogy Magyarországon az LMBT-embereket strukturális elnyomás sújtja. Ekkor jelentkezett ugyanis mindenki számára kézzelfogható módon a felénk irányuló rendszerszerű erőszak és a heteronormatív kulturális imperializmus működésének összefonódása: a heteroszexuális létformát privilegizáló társadalmi elismerés hiányát tükröző, egyéni tapasztalatok a felvonulás nyilvános terében egyazon rendszer részeként kapcsolódtak össze a társadalmi kisebbségi csoporttagokként megtámadott LMBT-emberek védtelenségével és kiszolgáltatottságával.

3. Összegzés

Kutatásunk eredményei azt mutatták, hogy az általunk megkérdezett magyar LMBT-emberek gyakran szenvedtek a társadalmi kirekesztés különböző megnyilvánulásaitól, a szocializáció legfontosabb társadalmi színterein.

Válaszadóink háromnegyede hátrányosan megkülönböztetett társadalmi csoport tagjaként azonosította magát, ami – figyelembe véve közösségi mintánk és célzott kutatásunk speciális jellegét – nem volt váratlan eredmény. Inkább az adhatott okot némi meglepetésre, hogy a reprezentatív mintákra épülő 2006-os ESS kutatási eredmények szerint Magyarországon és a 24 ország adatait magában foglaló európai mintában egyaránt csupán 5–7 százalékra tehető azok aránya, akik hátrányosan megkülönböztetett társadalmi csoportok tagjainak vallották magukat. Ez arra utalhatott ugyanis, hogy a magyar népesség döntő többsége – hasonlóan a 2006-os ESS felmérésben vizsgált európai országok tapasztalataihoz – nem érzékelt társadalmi megkülönböztetést, vagy ha volt is ilyen típusú egyéni tapasztalata, ezt nem hozta összefüggésbe valamilyen társadalmi kisebbségi csoporttagságával. Az a tény azonban, hogy a társadalmi megkülönböztetés és a kisebbségi csoporttagság közötti kapcsolat érzékelése sokkal erősebbnek tűnt az ESS-mintához képest jóval több férfit, fiatalabbakat, magasabb végzettségűeket és nagyvárosiakat tartalmazó LMBT-mintán belül, a budapestiek, a felsőfokú végzettségűek és a 25–40 éves korosztályhoz tartozók körében, alátámaszthatja, hogy a minták közötti eredmények eltérései inkább a diszkrimináció felismeréséhez kötött készségek korlátozottságának mértékével lehetnek összefüggésben, mint a társadalmi megkülönböztetés hiányával.

A hátrányosan megkülönböztetett csoporttagsággal összefüggésben a diszkriminációs alapokra vonatkozó eredmények szerint az LMBT-válaszadók majdnem negyede egyszerre többféle alapon is hátrányos megkülönböztetéssel sújtott kisebbségi csoport tagjaként azonosította magát, és az ESS-minta válaszadóihoz képest fogékonyabbnak tűntek a nemi és a vallási alapú diszkrimináció érzékelésére.

A személyesen érzékelt diszkriminációs tapasztalatok előfordulási gyakoriságának vizsgálata azt mutatta, hogy az LMBT-minta nem tekinthető homogénnek: a legfontosabb szocializációs intézmények és színterek közül például a családjukon belüli és a magyar jogrendszerbeli megkülönböztetést nagyobb mértékben érzékelték a leszbikus nők, mint a meleg férfiak, míg az általános és a középiskolában jellemző módon nagyobb mértékű diszkriminációtól szenvedtek a férfiak, mint a nők. A munkahelyi diszkriminációt a 40 évesnél idősebbek gyakrabban tapasztalták, mint a fiatalabbak. A budapestieket és a felsőfokú végzettségűeket jobban jellemezte a jogrendszer vagy a média által, illetve a valamilyen politikai szervezetben vagy nyilvános tüntetésen elszenvedett diszkriminációs tapasztalat, mint a vidékieket és az alacsonyabb végzettségűeket. A budapestiek ezenkívül az egészségügyi intézményekben, a vallási közösségekben és a civil szervezetekben is nagyobb mértékű megkülönböztetést tapasztaltak, míg a vidékiek kisebb mértékben szenvedtek az általános iskolai tanáraik diszkriminációs gyakorlatától.

Válaszadóink beszámolóiból kiderült, hogy a társadalmi elismerés főbb színterein – például az iskolában, a munkahelyeken, a baráti körökben, a vallási közösségekben és a médiában – a megbecsülés kivívásának egyik alapvetően szükséges feltételeként mutatkozott a heteroszexualitás. Ennek hiánya azonban általában nem szankcionálódott kibírhatatlan mértékben, különösen akkor nem, ha az érintettek a környezetükbe való beolvadás „túlélési technikáit” alkalmazták. Számukra sok esetben a saját családjuk sem képezhetett „megbízható hátszínűt”, más kisebbségi csoportok tagjainak tapasztalataival szemben, hiszen – a többi jelentős szocializációs intézményhez hasonlóan – a legtöbb családban szintén a heteroszexualitás tűnt fel az egyetlen elgondolható, „normális létformaként”. Az LMBT-emberek társadalmi kiszolgáltatottsága és védtelensége tükröződött az iskolai elnémitottságban: a tananyagbeli elhallgatottságban éppúgy, mint a diáktársaktól és tanároktól megtapasztalt megszégyenítésben; a családi otthonból való eltávolításban vagy elmenekülésben, a munkahelyi titkolózásban, az éttermi megaláztatásban, a veradási lehetőség megtagadásában, a médiareprezentációk által fölerősített torzképekben – és nem elhanyagolható módon, a magyar jogrendszer által őrzött intézményes megkülönböztetésekben is.

Kutatási tapasztalataink szerint az LMBT-emberek ellen irányuló *rendszerű erőszak* (Young 1990) tüneteként értelmezhető – többnyire verbális, esetenként azonban fizikai – bántalmazásuk és megfélemlítésük, valamint társadalmi elhallgattatásuk ténye, azaz: az a tény, hogy a legtöbb társadalmi közegben nem ismerik fel vagy nem kezelik hatékonyan hátrányos megkülönböztetésüket és az ebből adódó problémákat. Míg az LMBT témák társadalmi és politikai diskurzusbeli, médiabeli és iskolai láthatatlansága, illetve negatív ítéleteket tükröző reprezentációi, valamint

a magyar jogrendszerben intézményesített nyílt megkülönböztetés (elsősorban a házassággal és az örökbefogadással kapcsolatban) a heteronormatív *kulturális imperializmus* működésének jeleiként azonosíthatók. Mindezek alapján elmondható, hogy az LMBT-embereket Magyarországon a mindennapi társadalmi gyakorlatok részeként elsősorban a heteronormatív kulturális imperializmus és a rendszerszerű erőszak működésében megnyilvánuló strukturális elnyomás sújtja, melynek fölszámolásához az egyenlő bánásmód megteremtését szolgáló eddigi jogi reformok gyakorlati alkalmazásán túl további jogi, politikai és társadalmi változások szükségesek.

Kutatási eredményeink alapján a következő ajánlásokat fogalmaztuk meg a magyar politikai döntéshozók számára a szükséges változások elősegítése érdekében:

1. Ajánlás a házassággal, a bejegyzett élettársi kapcsolattal és a közös örökbefogadással kapcsolatos nyílt jogi diszkrimináció megszüntetéséről

A magyar jogrendszer több tekintetben is intézményesített diszkriminációval sújtja a tartós párkapcsolatban élő azonos nemű partnereket. E megkülönböztető helyzet felszámolása érdekében jogi reformok szükségesek az azonos nemű partnerek közötti párkapcsolatok intézményes kereteinek jogegyenlőségen alapuló rendezéséhez, valamint az azonos nemű párok általi közös örökbefogadás lehetőségének megteremtéséhez. A jogegyenlőség biztosításának legegyszerűbb módja a házasság intézményének megnyitása volna. Megfelelő politikai elszántság hiányában egy magyar viszonylatban új jogintézmény, a házassággal nem megegyező jogokat biztosító (azaz a közös örökbefogadást, a mesterséges megtermékenyítést és a közös név automatikus viselését kizáró) regisztrált élettársi viszony megteremtése látszik megvalósulni a 2007 decemberében megszavazott, 2009 januárjától hatályos CLXXXIV. törvény értelmében. Az örökbefogadással kapcsolatban a legsürgetőbb kérdés az azonos nemű párok által közösen nevelt gyermekek jogi védelmének megteremtése a nem biológiai szülő általi örökbefogadás lehetővé tételével.

2. Ajánlás iskolai toleranciaprogramok és képzések szükségességéről

2.A) Az LMBT-embereket érő diszkrimináció színterei közül a válaszadók közel fele nevezte meg a középiskolát, mint olyan helyet, ahol LMBT-mivoltával összefüggő sérelem érte. Az ilyen jellegű iskolai ártalmaknak kitett diákok 94 százaléka számolt be arról, hogy saját kortársai részéről kellett elszenvednie szóbeli vagy fizikai zaklatást. Az Oktatási Jogok Miniszteri Biztosának Hivatala megbízásából 2000–2001-ben elvégzett vizsgálatok szerint a megkérdezett középiskolába járó diákok közel 75 százalékát előítéletes, míg 32 százalékát „nagyon előítéletes” gondolkodásmód jellemezte.²³ Az általunk végzett kutatás eredményeivel összhangban ez is arra irányítja a figyelmet, hogy szükség van a diszkrimi-

²³ Lásd: Diákjogok és pedagógusjogok az iskolában – Kutatási beszámoló az Oktatási Minisztérium Oktatási Jogok Miniszteri Biztosának Hivatala megbízásából a Kurt Lewin Alapítvány által a 2000–2001-es tanév során végzett országos szociológiai kutatás alapján. <http://www.oktbiztos.hu/ugyek/indexugyek.htm> (2007. 11. 02.)

nációs szempontból védendőnek minősülő társadalmi csoportok – köztük az LMBT-emberek – láthatóságát és jobb megismerését lehetővé tevő és az előítéletek csökkentéséhez hozzájáruló tolerancia-programokra.

Az 1993. évi, a közoktatásról szóló LXXIX. törvény 10. §-a szól a gyermekek, a tanulók jogairól és kötelességeiről. A törvény kimondja, hogy (1) A gyermeknek, a tanulónak joga, hogy nevelési, illetőleg nevelési-oktatási intézményben biztonságban és egészséges környezetben neveljék és oktassák; (2) A gyermek, illetve a tanuló személyiségét, emberi méltóságát és jogait tiszteletben kell tartani, és védelmet kell számára biztosítani fizikai és lelki erőszakkal szemben. A törvény egyértelműen szól a tanulók alapvető jogairól, de kutatásunk eredményei azt mutatják, hogy a jogszabály önmagában nem nyújt megfelelő védelmet az LMBT-fiatalok számára az iskola világában.

A meleg civil közösségen belül a Labrisz Leszbikus Egyesület 2000-ben indította el *Melegség és megismerés* című oktatási programját azzal a céllal, hogy az LMBT-diákok is olyan megértő és biztonságos iskolai környezetben fejlődhessenek, ahol tiszteletben tartják a diákok sokféleségét. A civil szervezetek jelenléte az iskolában rendkívül fontos, hiszen hitelesen tudják közvetíteni a kisebbségben lévő társadalmi csoportok érdekeit és szempontjait, iskolai jelenlétük azonban esetleges és nagyban függ a rendelkezésükre álló erőforrásoktól. A középiskolás diákok – nem pusztán az LMBT-embereket érintő – előítéletességének problémája felelős állami szerepvállalást sürget. A Nemzeti Alaptanterv (NAT) a közoktatásnak – az 1993. évi LXXIX. számú törvényben meghatározott – alapdokumentuma. A NAT szellemiségét többek között az emberi jogokról és a gyermeki jogokról szóló nemzetközi és magyar dekrétumok határozzák meg. Ennek az értékrendnek a súlypontjai közé tartozik a humanizmus, az egyéniség tisztelete, a szolidaritás és a tolerancia. A NAT külön részben foglalkozik a sajátos nevelési igényű tanulók nevelésének és oktatásának elveivel, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségi nevelés és oktatási elveivel. Ezek mintájára az egyenlőbánásmód-törvényben meghatározott védett csoportokkal kapcsolatos oktatási és nevelési elveket is le kellene fektetnie, amely elvi alapját képezné a kerettanterveknek és a helyi tanterveknek. Ennek megfelelően az emberismeret tantárgyon belül más kevésbé látható kisebbségi csoportokhoz hasonlóan az LMBT-emberek megfelelő reprezentációját is biztosítani kell – ezzel is hozzásegítve a középiskolás tanulókat egy differenciáltabb, a sztereotípiákon túlmutató kép kialakításához.

Az LMBT-diákok számára is biztonságos környezetet nyújtó iskola olyan pedagógusokkal képzelhető el, akik a sokszínűséget fontosnak tartják, és értékként kezelik. Ennek egyik fontos feltétele, hogy a pedagógusképző intézmények oktatási programjában megjelenjenek a fiatal LMBT-embereket érintő kérdések. A pedagógusok – 277/1997. (XII. 22.) Kormányrendelet által előírt – kötelező továbbképzésének keretében biztosítani kellene olyan akkreditált képzést is, amely többek között az LMBT-fiatalok és -diákok problémáira is fókuszálna. A Nemzeti Alaptanterv bevezetésével megszűnt az osztályfőnökség központi szintű legitimációja, de hagyományos funkciója, a személyes szintű törődés, nem szűnt meg. Az iskolai légkör alakításában fontos szerepet játszanak az

osztályfőnökök, így a számukra szervezett továbbképzések is nagyban hozzájárulhatnak ahhoz, hogy az iskola az LMBT-fiatalok számára is a kiegyensúlyozott fejlődés lehetőségét nyújtó intézménnyé válhasson.

2.B) Az egészségügyben – a jellemzően kiszolgáltatott helyzetben lévő emberek által – tapasztalt előítéletesség miatt különösen fontos lenne az orvosok és más egészségügyi dolgozók képzésébe, illetve továbbképzésébe is beépíteni toleranciaprogram-elemeket, melyek révén más kisebbségi csoportok tagjaihoz hasonlóan az LMBT-emberekkel való együttműködésük is emberibbé és hatékonyabbá válhatna.

3. Ajánlás az esélyegyenlőségi tervek kiterjesztéséről az LMBT-munkavállalókra

Az Egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény 36. paragrafusa kimondja, hogy az ötven főnél több munkavállalót foglalkoztató költségvetési szervek és többségi állami tulajdonban álló jogi személyek kötelesek a Munka Törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény 70/A. paragrafusa szerinti esélyegyenlőségi tervet elfogadni. Az esélyegyenlőségi tervben a munkáltatónak részletesen ki kell térni ezen munkavállalói csoportok foglalkoztatási helyzetének elemzésére, valamint az esélyegyenlőség biztosítására vonatkozó célokra és az ezek eléréséhez szükséges eszközökre és programokra. A Munka Törvénykönyve szerint az esélyegyenlőségi tervnek a hátrányos helyzetű munkavállaló csoportokat kell tartalmaznia, így különösen a nők, a negyven évnél idősebb munkavállalók, a romák, a fogyatékos személyek, valamint a két vagy több tíz éven aluli gyermeket nevelő egyedülálló munkavállalók. A törvény szerint az esélyegyenlőségi tervben más tulajdonosságok alapján besorolt munkavállalói csoportokat is hátrányos helyzetűnek lehet tekinteni, akikre vonatkozóan szintén ki lehet terjeszteni az esélyegyenlőségi tervben foglaltakat.

Kutatásunk eredményeiből kitűnt, hogy a szexuális irányultság is a hátrányos helyzetet meghatározó tulajdonságok közé tartozik. (Válaszadóink közül minden harmadik megtapasztalta a munkahelyén a diszkrimináció valamilyen formáját.) A munkahelyi kirekesztő folyamatok elszemvedőinek magas száma miatt sürgető volna olyan intézkedések meghozatala, amelyek elősegítenék, hogy az LMBT-munkavállalók is megkülönböztetéstől mentesen, a többiekkel egyenrangú állampolgárként tudjanak boldogulni a munka világában. Rendkívül fontos lenne többek között az esélyegyenlőségi terv törvényi szabályozásának a módosítása. A Munka Törvénykönyv 70/A paragrafusa öt hátrányos helyzetű csoportot nevez meg, amelyeknek az esélyegyenlőségi tervben szerepelniük kell. Az esélyegyenlőségi terv más munkavállalói csoportokra is kiterjeszthető, de ez a lehetőség nagy mértékben függ az adott csoport érdekérvényesítési képességétől. Az LMBT-közösség – egyéb diszkriminált csoportokhoz hasonlóan – az alacsony érdekérvényesítési képessége miatt nem tudja ezt az érdekét hatékonyan artikulálni. Ezért egy jogszabály-módosítás keretében a Mtk. 70/A (2) bekezdését az Amszterdami Szerződés 13. cikkelyében meghatározott hat védett csoporttal (nem; „faj” vagy etnikai eredet; vallás vagy hit; fogyatékoság; kor; szexuális orien-

táció) kellene összhangba hozni. Egy ilyen jogszabály-módosítás segítségével el lehetne érni, hogy a munkáltatók olyan esélyegyenlőségi terveket készítsenek, amelyek az LMBT-munkavállalók számára is garantálnák a megkülönböztetés-mentességet a munka világában.

4. Ajánlás az Országos Esélyegyenlőségi Hálózat (Esélyek Háza) célcsoportjainak bővítéséről

A kormány esélyegyenlőségi politikájának, esélyteremtő programjainak támogatása és a hátrányos helyzetű csoportok társadalmi befogadását elősegítő integrációs szakpolitikák közvetítése érdekében 2004-ben jött létre az Országos Esélyegyenlőségi Hálózat (Esélyek Háza), melynek keretében az érdekvédelemmel foglalkozó civil szervezetek részvételével működtetik az Esélyegyenlőségi Fórumot: lehetőséget biztosítanak szakmai egyeztetésre, koncepciók, stratégiai tervek és jogszabályok véleményezésére. Kiemelt feladatuk a közvélemény formálása a társadalomban meglévő előítéletek leküzdése és a társadalmi szolidaritás erősítése érdekében. Az Országos Esélyegyenlőségi Hálózat (Esélyek Háza) elsődleges célcsoportjai – a nők, a gyermekek, az idősek, a romák, a fogyatékkal élő személyek és a hátrányos helyzetű térségben élők – közé be kellene kerülnie az LMBT-közösségnek is, akiket, mint kutatási eredményeink is mutatják, a társadalmi élet számos területén ér hátrányos megkülönböztetés.

Az LMBT-emberek érdekérvényesítésének egyik leghatékonyabb módja, ha saját civil közösségeiket meg tudják szervezni. Ma Magyarországon a vidéken élő LMBT-emberek társadalmi láthatósága a budapestiekhez képest is jóval korlátozottabb: vidéki civil – akár formális, akár informális – szerveződés csak elvétve található. Ennek egyik oka, hogy nehéz találniuk olyan elfogadó, segítő közeget, ahol közösségi tevékenységeket folytathatnának, így kezdeményezéseik megvalósításában az infrastruktúra hiányai miatt sokszor már a kezdeti lépések után elakadnak. Az Esélyek Háza, amennyiben elsődleges célcsoportjai közé az LMBT-közösség is bekerülne, főként infrastrukturális támogatás révén, hosszabb távon jelentősen hozzá tudna járulni a vidéki LMBT-közösségek megerősödéséhez és az LMBT-emberek sikeresebb társadalmi integrációjához.

Irodalom

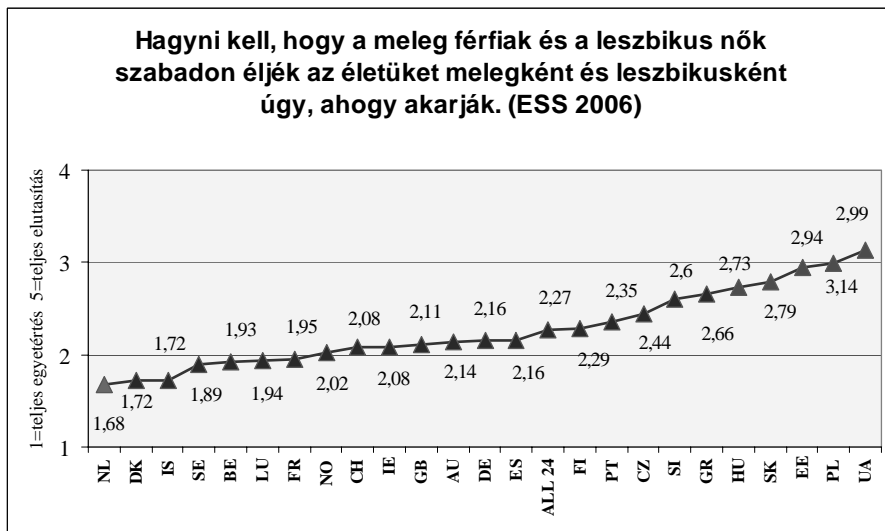
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Castells, Manuel (1997): The Power of Love: Lesbian and Gay Liberation Movements. In *The Information Age. Economy, Society and Culture. Vol.II. The Power of Identity*, 202–221. Oxford: Blackwell.
- D'Augelli, Anthony R. (2003): Lesbian and Bisexual Female Youths Aged 14 to 21
- D'Augelli, Anthony R. – Scott L. Hershberger – Neil W. Pilkington (1998): Lesbian, gay, and bisexual youths and their families: Disclosure of sexual orientation and its consequences. *American Journal of Orthopsychiatry*, 68: 361–371.
- D'Augelli, Anthony R. – Neil W. Pilkington – Scott L. Hershberger (2002): Incidence and mental health impact of sexual orientation victimization of lesbian, gay, and bisexual youths in high school, *School Psychology Quarterly* 17: 148–167.

- D'Emilio, John 1993 [1983]: Capitalism and Gay Identity. In *The Lesbian and Gay Studies Reader*, szerk. H. Abelove – M. A. Barale – D. M. Halperin, 467–478. New York: Routledge.
- Developmental Challenges and Victimization Experiences, *Journal of Lesbian Studies* 7(4): 9–30.
- Flowers, Paul – Katie Buston (2001): “I was Terrified of Being Different’: Exploring Gay Men’s Accounts of Growing up in a Heterosexist Society”, *Journal of Adolescence* 24(1): 51–65.
- Gold, Deborah (2005): *Sexual Exclusion: issues and best practice in lesbian, gay and bisexual housing and homelessness*. London: Shelter and Stonewall Housing.
- Griffin, Em. (2001): Nemek nyelvi dialektusai. In *Bevezetés a kommunikációelméletbe*, szerk. E. Griffin, 444–455. Budapest: Harmat.
- Gross, Larry (2002): *Up from Invisibility. Lesbians, Gay Men and the Media in America*. New York: Columbia University Press.
- Gruszczynska, Anna (2007): Living ‘la vida’ Internet: Some Notes on the Cyberization of Polish LGBT Community. In *Beyond the Pink Curtain. Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*, szerk. R. Kuhar – J. Takács, 95–116. Ljubljana: Mirovni Institut.
- Kitzinger, Celia – Rachel Perkins (1993): *Changing our Minds: Lesbian Feminism and Psychology*. London: Onlywomen Press.
- Martin, A. D. (1982): Learning to hide: The socialization of the gay adolescent. In *Adolescent Psychiatry*, szerk.: S. C. Feinstein – J. G. Looney, A. Schwartzberg, J. Sorosky, 52–65. Chicago: University of Chicago Press.
- McLean, Carl – William O’Connor (2003): *Sexual Orientation Research Phase 2: The Future of LGBT Research – Perspectives of Community Organisations*. Edinburgh: Scottish Executive Social Research.
- McManus, Sally (2003): *Sexual Orientation Research Phase 1: A Review of Methodological Approaches*. Edinburgh: Scottish Executive Social Research.
- McNamee, Helen (2006): *Out on Your Own. An Examination of the Mental Health of Young Same-Sex Attracted Men*. Belfast: The Rainbow Project.
- Morris, Jessica F. – Craig R. Waldo – Esther D. Rothblum (2001): A model of predictors and outcomes of outness among lesbian and bisexual women. *American Journal of Orthopsychiatry* 71: 61–71.
- Nardi, Peter M. – Ralph Bolton (1998): Gay-Bashing: Violence and Aggression Against Gay Men and Lesbians. In *Social Perspectives in Lesbian and Gay Studies*, szerk.: P. M. Nardi, 412–433. London: Routledge.
- Quam, Jean K. – Gary S. Whitford (1992): Adaptation and Age-Related Expectations of Older Gay and Lesbian Adults. *The Gerontologist*, 32(3): 367–374.
- Remafedi, Gary – James A. Farrow – Robert W. Deisher (1991): Risk factors for attempted suicide in gay and bisexual youth, *Pediatrics* 87: 869–875.
- Rivers, Ian – Daniel J. Carragher (2003): Social-Developmental Factors Affecting Lesbian and Gay Youth: A Review of Cross-National Research Findings. *Children & Society* 17: 374–385.
- Roffman, Deborah M. (2000): A Model for Helping Schools Address Policy Options Regarding Gay and Lesbian Youth, *Journal of Sex Education and Therapy* 25 (2–3): 130–136.
- Room, Graham (1995): *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: Polity Press.
- Rothblum, Esther D. (1990): Depression among lesbians: an invisible and unresearched phenomenon. *Journal of Gay and Lesbian Psychotherapy* 1: 67–87.
- Stacey, Judith – Timothy J. Biblarz (2001): (How) Does the Sexual Orientation of Parents Matter? *American Sociological Review*, 66(4): 159–183.
- Švab, Alenka – Roman Kuhar (2005): *The Unbearable Comfort of Privacy. The Everyday Life of Gays and Lesbians*. Ljubljana: Mirovni Institut.

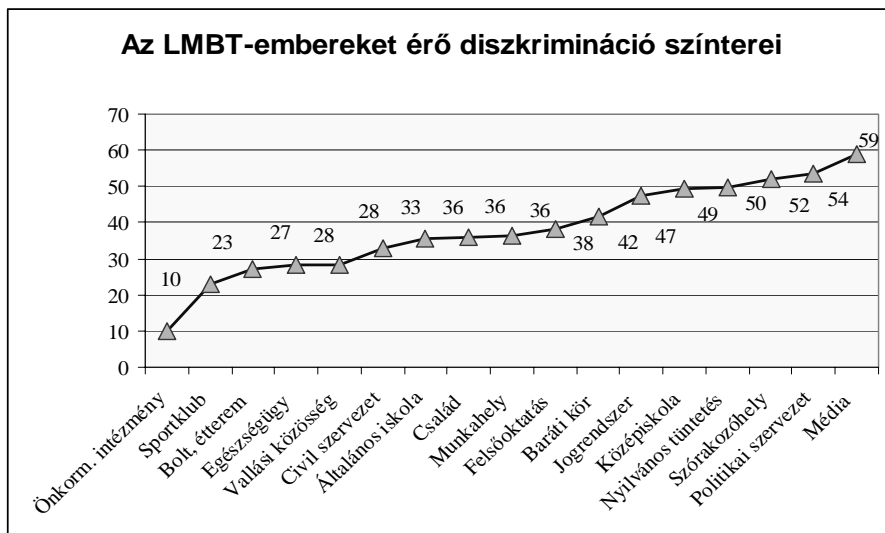
ESÉLYEGYENLŐSÉG

- Takács Judit (2004): A transzszexuális emberek útjai. In *A lélek műtétei*, szerk. Takács J., 55–150. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Young, Iris Marion (1990): *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Zimmerman, Bonnie szerk. (2000): *Lesbian Histories and Cultures: An Encyclopedia*. New York & London: Garland.

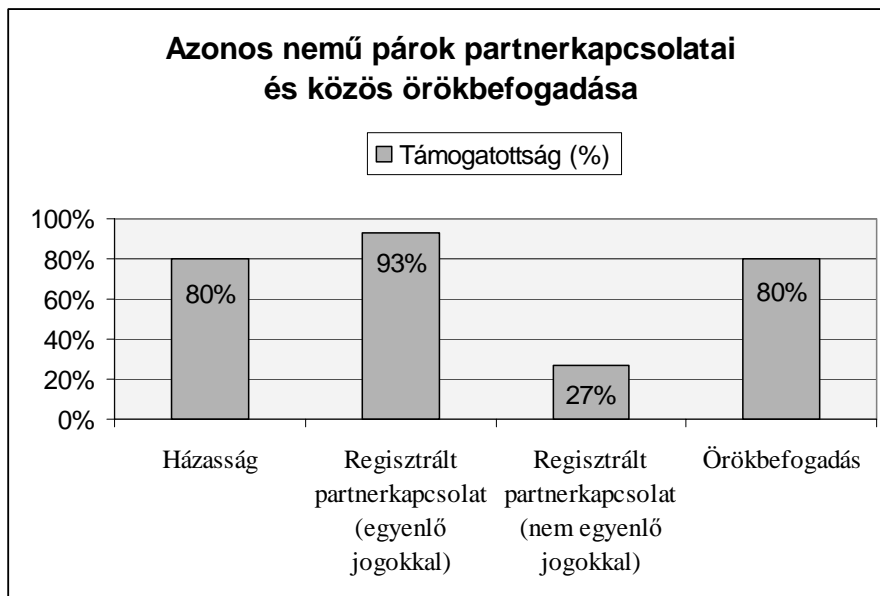
1. ábra

2. ábra

3. ábra

TÓTH LÁSZLÓ

Vélemények a homoszexualitásról

A tanulmány a homoszexualitás magyarországi társadalmi megítélésének alakulását kísérli meg nyomon követni az utolsó húsz évben. A kutatási eredmények bemutatása előtt felvázolja a magyar társadalomnak azokat a társadalomtörténeti sajátosságait, amelyek jelentősen befolyásolják a társadalom különböző csoportjainak attitűdjeit és formálják azt az ideológiai mezőt, amiben a vélemények megfogalmazódnak. A „mássággal” és ezen belül a homoszexualitással kapcsolatos beállítottság a kilencvenes évek elején látványosan változott az ellenségességtől a tudomásul vételig, de ez a folyamat mintegy tíz évvel ezelőtt megtorpant. Ugyanakkor ma a fiatalok és e csoporton belül a legjobb társadalmi helyzetűek, a jövő véleményformálói körében a szexuális másság elfogadása igen erőteljes.

A nyugati civilizáció társadalmaiban társadalomtörténeti okokból alapkérdés az, hogy az egyén szabadságát saját életére vonatkozó döntéseinél milyen mértékben biztosítja a jog és a közvélemény elvárásrendszere. Minél megengedőbb, elfogadóbb a társadalom az egyének másságával (mármint a társadalmi többséghez viszonyított különbözőségével) kapcsolatban, annál jobb lehetőségei vannak a „másoknak” saját igényeik, vágyaik szerint élni. E türelem vagy intolerancia meglétének kiváló mérőeszköze a jogi szabályozáson túlmenően a társadalom viszonya a benne élő kisebbségekhez.

A homoerotikus érintkezés egyidős az emberiséggel. A homoszexualitás mint társadalmi jelenség, melynek talapzata az életkörülmények sajátos alakulása (a család mint termelési egység felszámolódása, a termelés helyszínének városokba összpontosulása, ezzel az egyének kiszakadása a családi kötelékek közül, az individualizálódás és a városi népsűrűség növekedése a város jelentette anonimitás és elrejtőzési lehetőségek körének bővülésével), amely lehetővé tette, hogy az azonos neműekhez szexuálisan vonzódó emberek életüket szexuális orientációjuk köré szervezzék, és az ehhez szükséges társadalmi intézményrendszert (szubkultúrát) kidolgozzák. (D’Emilio 1993: 467–476.) Ez a 19. század végére vált jól érzékelhetővé. Ettől a pillanattól kezdve azonban heves társadalmi elítélés tárgya is lett, alapvetően három okból: a) a zsidó-keresztény vallás-

erkölcs a szexualitás heteroszexuális házasságon belüli, monogám, nemzési célú, vagyis produktív szexualitást igenli (Dynes 1990:1231.¹); b) a protestáns etika és a kapitalizmus teljesítményelvű ethosza szöges ellentétben áll az öncélú, semmit létre nem hozó szexuális megnyilvánulási formákkal (Adam, 1979: 285–300.); és végül c) a homoszexualitás alapvető határt, választóvonalat lép át: a férfi és a nő közötti választóvonalat. (Davis 1994: 151–190) E három tényező együttesen homofóbiát (a homoszexualitástól való félelmet és azzal szembeni gyűlöletet) vált ki e kultúrkörben. Az utolsó száz évben azonban a homoszexualitás társadalmi megítélése lényeges változásokon ment keresztül. (Tóth 1994: 51–55) Az utolsó húsz-harminc év történései a kisebbségek közül egyre inkább előtérbe állítják a szexuális kisebbségeket, mindenekelőtt a meleg és leszbikus közösségeket, vagyis a homoszexuálisokat.

Annak, hogy a szexuális kisebbségek és az ezekhez tartozó egyének társadalmi jelentősége, fontossága növekszik, az az oka, hogy a posztmodernitás (Giddens 1990; Jameson 1991) társadalmi változásai létrehozzák az új típusú individualitást.

A posztmodernitás társadalmi téren a termelés ipari szerveztségének felszámolódását, ezzel az egyén társadalmi osztályhelyezethez és rendi helyezethez kötődésének megszűnését, a társadalom család-szervezettségű alapzatának radikális meggyengülését, a politika mind tartalmi, mind személyi értelemben vett demokratizálódását (minden kérdés politikai kérdéssé válhat és mindenki politikázhat, nemcsak a politikusok felkent kasztjának tagjai) és a hagyományos kapitalista tudományfelfogás válságát jelenti. (Preglau 2002: 54–58)

Az új típusú individualitás lényege az egyén számára a szabad választás korábban ismeretlen mértékű kiterjedése az élet legkülönbözőbb területeire. Ennek közvetlen társadalmi okait Ulrich Beck írja le:

„A tézis a következőképpen hangzik... viszonylag állandóak maradtak a társadalmi egyenlőtlenségek elosztási viszonyai, miközben az emberek életfeltételei drasztikusan megváltoztak...megindul az élethelyzetek és életutak diverzifikálódása és individualizálódása” Alapja az anyagi életszínvonal növekedése, az oktatási lehetőségek bővülése, a társadalmi és földrajzi mobilitás egyre nagyobb mértékűvé válása, a jóléti állam biztosítási- és adórendszerének az anyagi létbiztonságban játszott szerepe, a főállású munkaidő csökkenése, a versenyviszonyok élesedése miatti instabilitás, az egyén homogén szociokulturális miliójének felbomlása. (Beck 1997: 420–424)

A posztmodern individualizálódás következménye, hogy felértékelődnek az identitásképzés olyan, korábban kisebb jelentőségű alapjai, mint a nemi hovatartozás, az etnikum, a vallás és a szexuális irányultság.

1 „A szodómia kifejezés a középkori latinból származik és 1180 körül jelent meg a »természet elleni bűn« jelölésére. E bűnt háromféle képen lehetett elkövetni: (1) *ratione modi*, a másik nem tagjával nem helyénvaló módon (a nemzés lehetőségét kizáró technikákkal) folytatott szexuális örömszerzési tevékenységgel; *ratione sexus*, azonos nemű személy nemi szervével való érintkezés útján; vagy (3) *ratione generis*, állattal történő nemi érintkezéssel.” A fogantatáshoz nem vezető mindenfajta szexuális tevékenységet bűnnek tekintette a római kereszténység hatása alatt álló világ a középkor közepétől kezdve és ez a szemlélet mindmáig fennmaradt.

Ez utóbbi területen óriási jelentősége van a modernitás társadalmára jellemző „polgári család” funkciótlanná válásának és a nemek közötti viszonyok alapvető átrendeződésének. (Beck 2003: 182–231) A családformák pluralizálódása gyengíti a „heteroszexualitás kényszerét”, a nemek viszonyrendszerének változása pedig a nem-heteroszexuális kapcsolatok „határátlépő” (ti. a nők és férfiak közötti határvonalat áthágó) természetét kérdőjelezi meg egyre inkább. Ez a meleg/leszbikus identitásképződés esélyeit növelve a szexuális „másság” könnyebb vállalását, az érintettek számának emelkedését és a homoszexuális-leszbikus emberek fokozódó és artikulálódó érzékenységét eredményezi. A „többségi társadalom” oldalán ugyanakkor a „szociokulturális miliő” fellazulása miatt valószínűsíthetően növekszik az alternatív életformák iránti tolerancia. Ezért, továbbá mert a leszbikus nők részarányát a nyugati civilizáció társadalmában belüli 2–5 százalékra, a meleg férfiakét pedig 5–10 százalékra becsülik (igazán megbízható adat nincs) (Kinsey, et al. 1948, 1953; Wellings–Field–Johnson–Wadsworth 1994; Janus–Janus 1993; Michael–Gagnon–Laumann–Kolata 1994; Kontula–Haavio–Mannila–Suoknuuti 1994), egyáltalán nem közömbös, hogy az a több százezer férfi, aki homoerotikus beállítottságú, milyen társadalmi közegben él. Ma különösen indokolt megvizsgálni, hogy miként vélekedik a társadalom (jelesül a magyar társadalom) a homoszexualitásról.

1. A magyar társadalom „szexuális mássághoz” való viszonyát alakító társadalmi folyamatok

Előre kell bocsátani, hogy a magyar társadalom általános „másság-ellenességének” (xenofóbia, antiszemitizmus, cigányellenesség, buzizás) vannak nyugati civilizációs elemei (beleértve ezekbe a szociálpszichológiai folyamatok európaizálódott történeti változatait [Erős 1996; Tóth Pál Péter 2004; Kovács 2005: 15–54; Loewenstein 1999]) és a sajátos magyar társadalomtörténetben gyökerező vonásai – alapvetően a kelet-közép-európai társadalomfejlődés (Szűcs 1983) társadalom és állam közötti viszonyrendszerének „féloldalasságához” kapcsolódó vonzódása az autoritarizmus-hoz-paternalizmus-hoz. (Fábián 1999; Eckhardt 2000, különösen a „familiaritás” intézményével foglalkozó részek.) E „hagyományok” a „másokkal” szembeni felsőbbrendűség-tudat táptalaját jelentik (vö. „magyar kultúrfölény”).

Ezzel együtt világossá kell tenni, hogy a magyar társadalomban a „mások” különböző csoportjaival kapcsolatban jelen lévő attitűdök igen nagymértékben más-más társadalomtörténeti gyökerekhez kötődnek, a viszonyulást meghatározó okok az egyes „más” csoportok esetében igen csak különbözőek. A gyűlölködő attitűdök más-más konstrukcióiról van szó a xenofóbia, az antiszemitizmus, a cigányellenesség és a homofóbia esetében. E konstrukciók mindegyike visszavezethető azonban a magyar társadalom ún. kettős szerkezetiségére (Erdei 1980a; Erdei 1980b). Erdei és Bibó írásaiból (Erdei 1977: 85–94; Bibó 1986: 469–484) egyértelműen kiderül, hogy az ún. történeti-nemzeti társadalom (és az ezeket újratermelő „társadalmi üzemek”) viszonyait az „uralmi szakszerűség”, míg az

ún. modern polgári társadalomét a „tárgyi szakszerűség” jellemzi. Az uralmi szakszerűség esetében az alá-fölérendeltségi viszonyok megerősítése és működtetése, míg a tárgyi szakszerűségnél a teljesítmény célszerűsége, eredményessége és az ezt támogató (az esélyek egyenlőségével is jellemezhető) viszonyok érvényesítése a kardinális mozzanat. Ezt az elemzést elfogadva az ún. történeti-nemzeti társadalomba tartozó csoportok (arisztokrácia, úri középosztály, nemzeti kispolgárság és az archaikus viszonyokat fenntartó paraszti képződmények), továbbá e csoportok új társadalmi-történeti viszonyok között megújulva is továbbélő leszármazottai – Kolosi Tamás modelljében a redisztributív szektorban ténykedő csoportok (Kolosi 1987), Szelényi Iván társadalomképében az „állami-redisztributív” intézményekbe tartozók (Szelényi 1992), míg az alig néhány hónapja publikált Bretter Zoltán-féle elgondolásban a mai „államfüggetlen” középosztály és egyéb csoportok (Bretter 2007: 103–105) – az uralmiság jegyében egzisztenciálisan és mentálisan is a „mások” maguk alá szorításában érdekeltek, s ehhez különféle „fogycatékosságokat” kreálnak (nem magyar, nem keresztény, nem fehérbőrű, nem termékeny stb.). A modern polgári társadalom csoportjai alapvetően mind társadalmi helyzetükből, mind mentalitásukból fakadóan elfogadóbbak, hiszen a teljesítmény határozza meg valaki értékét.

A modernitást elutasító konzervativizmusra a másság-ellenesség, a modernitást elfogadó és ahhoz máig ragaszkodó liberalizmusra a nyitottság jellemző. A jobboldaliság – az áramlatok *genus proximus*-a – a társadalmi egyenlőtlenségeket „természetadta” állapotnak tekintő alapállása jó táptalaj a „mátság” lenézéséhez, a baloldaliság eredendő egalitarizmusa viszont az elfogadást tekinti értéknek. A vázolt társadalmi képleteket alkotó csoportok elhelyezhetőek e két ideológiai kontinuumon (a történeti-nemzeti társadalom inkább konzervatív vagy jobboldali, a modern polgári társadalom inkább liberális és/vagy baloldali).

Ez az általános kép azonban elfedi a különböző társadalom képletek-csoportok eltérő indítékait a „mások” csoportjaival kapcsolatban. A történeti-nemzeti társadalom számára a magyarság alapérték, ezért minden nem-magyar (idegen) gyanús; a modern polgári társadalom számára a nem-magarság mint piaci konkurencia jön számításba. A zsidóság társadalomtörténeti szerepe folytán a magyar társadalomban a történeti-nemzeti blokk számára életveszélyes versenytárs a hatalom birtoklása terén, a modern polgári blokk csoportjai számára pedig a piacon. A romák kultúrája és életmódja mind a történeti-nemzeti, mind a modern polgári habitust mélyen irritálja, mert megzavarja a „társadalmi üzemenetet”, a modern polgári tömb azonban a posztmodernitás univerzalizmust alapjaiban megkérdőjelező társadalmi viszonyrendszere és értékrendje iránti fogékonysága következtében kevésbé elutasító. A homoszexualitáshoz való viszonyban a történeti-nemzeti blokk magyarságtudata (demográfia: fogy a magyar) és a család hagyományos formáihoz való ragaszkodása (a modern társadalom alapegysége) az alapvető motiváló erő, a modern polgári társadalom csoportjai számára a demográfiai folyamatok és a modernitás polgári formái kevésbé terheltek értékekkel.

Ha túllépünk a társadalomtörténeti meghatározottságokon, akkor a „mátság” való viszonyt alakító, döntő hatású történésnek a rendszer-

változást és ennek társadalmi következményeit kell tekintenünk. Az átalakulás két alapvető ígérete: az általános jólét emelkedése és a politikai szabadság politikai részvételt biztosító megteremtése, nem teljesült. A hivatalos adatok alapján Magyarországon mintegy három és félmillió ember él a KSH által számított jövedelmi létminimum alatt (Létminimum 2004: 6; A 2005. évi lakossági jövedelemfelvétel összefoglaló adatai: 2006: 11), a relatív szegénységi küszöbök alatti jövedelmekből tengődik a népesség 12–15 százaléka (Tóth 2006: 42–65). A társadalmi egyenlőtlenségek mértéke a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmű népességtizedek között hétszeres szinten stabilizálódik (Tóth 2006: 46). A politika „úri huncutságként” való értelmezését jól mutatják az országgyűlési és időközi, az önkormányzati választási és a népszavazási részvételi adatok (Országos Választási Iroda, <http://www.election.hu/>).

Az itt jelzett helyzet egy viszonylag hosszú időszak „terméke”: a rendszerváltás kezdeti vesztesei hosszú ideig bíztak abban, hogy sorsuk jobbra fordul, és nem maradnak sokáig lecsúszott helyzetben. Mára az ezzel kapcsolatos illúziók eloszlottak, és a társadalom egyre számosabb csoportjai érzik úgy, hogy lassan végleg elvesztik a jobb jövőt. Ez a lelkiállapot igen jó táptalaja a megszokott értékekhez való ragaszkodásnak, és az ilyen értékek fenyegetettsége miatti félelemnek: a morális pánikhoz (Replika, 40: 23–48) szükséges kollektív lelkiállapot előállt, már csak a családok integritását, a közerkölcsöt, a szexuális normákat stb. fenyegető társadalmi csoportokra kell rámutatni.

A következőkben némi kitekintés után néhány olyan hazai kutatás eredményeit szeretném bemutatni, amelyek a magyar társadalom homoszexualitással kapcsolatos vélekedéseit igyekeztek feltárni.

2. A valószínűsíthető induló helyzet (analógia)

A férfi homoszexualitás társadalmi megítélése, a nyugati civilizáció különböző társadalmainak a meleghez való viszonya az 1960-as évek végéig alapvetően negatív volt. A hatvanas évekbeli ellenkulturális mozgalmak (melyek között igen jelentős szerepet töltött be a meleg felszabadítás, a „gay liberation” [Jay and Young 1992]), hosszú távú és átfogó változásokat indítottak el a közgondolkodásban. A társadalom meleghez való viszonyát jól érzékelteti egy 1970-ben készített egyesült államokbeli felmérés, aminek során 3018 személyt kérdeztek meg arról, hogy mit gondolnak a homoszexuális érintkezésről. (Levitt–Klassen jr. 1979: 21)

ESÉLYEGYENLŐSÉG

1. táblázat A „Mi a véleménye két azonos nemű személy szexuális érintkezéséről, ha...?” kérdésre adott válaszok megoszlása (oszlopszázalék)

Válasz	Nincs közöttük érzelmi vonzalom	Szeretik egymást
Minden esetben rosszallja	77,7	70,2
Szinte mindig rosszallja	8,4	8,4
Csak időnként rosszallja	6,3	7,2
Egyáltalán nem rosszallja	5,6	11,4
Nem tudja	1,6	2,2
Nincs válasz	0,1	0,3

Az adatok világosan mutatják, hogy az USA-ban 1970-ben a válaszadók kilenczede negatív, elítélendő jelenséget látott az azonos neműek közötti szexuális érintkezésben. Az 1989–91-ben készült Janus Report felvétele során ugyan az attitűdökre nem kérdeztek rá a közel négyezer személytől, de a szexuális identitásra igen, és a válaszoló amerikai férfiak 9 százaléka tekintette magát homo- vagy biszexuálisnak. (Janus–Janus 1993: 75) A források egyértelművé teszik, hogy a meleg identitás vállalása és a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi megítélés alakulása között szoros összefüggés van: minél elfogadóbb egy társadalom, annál hajlamosabbak a meleg férfiak szexuális irányultságuk felvállalására.² A kilencvenes évek elején Nagy-Britanniában végzett kérdőíves adatfelvétel tanúsága szerint viszont a válaszadóknak csak 63 százaléka mondta azt, hogy két férfi közötti szexuális kapcsolat mindig vagy majdnem mindig rosszallandó dolog. (Wellings–Field–Johnson–Wadsworth 1994: 253) Egy 1991-ben lebonyolított európai értékszociológiai kutatás eredményei szerint a skandináv országokban a válaszadóknak több mint 50 százaléka tekintette teljesen elfogadhatónak a homoszexuális érintkezést. (HVG 1992)

Ami az ún. szocialista országokat illeti, a homoszexualitással kapcsolatos közvélekedésre feltehetően komoly hatást gyakorolt a korszak ideológiája. Ahogy Igor Kon fogalmaz: „A bolsevik forradalom volt a történelem egyik legradikálisabb forradalma. Azt ígérte, hogy megváltoztatja a társadalmi élet egész struktúráját, eltörli az egyenlőtlenség minden formáját, az emberiség előtörténetéből átugrik az emberiség igazi történetébe, és nem csupán a társadalmat alakítja át, hanem magát az emberi természetet is. Az új szocialista – a racionális, a kollektivista, a fegyelmezett és a társadalom felé forduló – személyiség megteremtése volt e mindent átható átalakítás fő célja. E dicsőséges átalakulás útjában azonban ott állt a szexualitás – az irracionális, az individualisztikus, a fegyelmezetlen és a spontán szexualitás.” (Kon 1995: 2) Részben e szellemiség eredménye az a kutatási adat, ami az SZSZSZR Közvéleménykutató Intézetének 1989 végi kutatásából kirajzolódik: a válaszadók 33 százaléka

² Az e rész alapját képező 1991-es és 1996-os kérdőíves felvétel adatai szerint 1991-ben a választ adó férfiak 2 százalékának volt élete során homoszexuális kapcsolata, míg 1996-ban ezt a válaszadóknak már 6 százaléka mondta. A fentiekben közölt adatok pedig a homoszexualitással kapcsolatos társadalmi elfogadottság mértékének növekedéséről tudósítanak. A 2006. évi online felvételben a női válaszadók 14, a férfiak 12 százaléka számolt be azonos nemű partnerrel részesített szexuális kapcsolatáról.

mondta azt, hogy a homoszexuálisokat „agyon kellene löni”, 30 százaléka bebörtönzésük mellett voksolt, 30 százalékuk orvosi kényszergyógykezelésüket részesítette előnyben, és csupán 6 százalékuk gondolta azt, hogy segítségre lenne szükségük, vagy hogy egyszerűen békén kellene hagyni őket. A közép-ázsiai területeken 85 százalék szavazott a halálbüntetésre. (Riordian 1993: 9)

2. A magyarországi helyzet a kilencvenes évek elejéig

Magyarországi adatok egészen az 1990-es évek elejéig nem állnak rendelkezésre a melegség társadalmi megítélésével kapcsolatban.

1992–93-ban, az ELTE Szociológiai Intézetében tartott, szexuálszociológiai kurzus hallgatóinak részvételével áttekintettük a férfi homoszexualitás magyar sajtóban megjelenített képének alakulását, az 1970-es évek elejétől 1993-ig.³ A szövegelemzés módszere kimutatta, hogy míg a hetvenes évek elején tabu volt a téma a magyar sajtóban, s legfeljebb a bűnügyek ismertetésében elejtett, sejtelmes utalások jelezték, hogy Magyarországon is vannak homoszexuális férfiak (ez a homoszexualitás kriminalizálásának, a bűnözés világába utalásának jele), addig a hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején jelentős társadalmi teljesítményeket felmutató, és ezért „mindennapi, normális embernek” nem tekinthető személyek kapcsán merült fel a homoszexualitás jelensége (politikuskok, művészek: ez a homoszexualitás extremizálásának törekvését tükrözi). A nyolcvanas évek végén már emberi jogi problémaként mutatja be a magyar sajtó a jelenséget (ez az extremizálás formaváltása: ilyen problémák jogi rendezése politikai kérdés, márpedig egy olyan depolitizált társadalomban, mint a magyar, meglehetősen szokatlan dolog az, ha valaki a politika kérdéseit iránt érdeklődik). A kilencvenes évek elejétől kezdve a multikulturalizmus térhódításával már több szó esett a homoszexualitásról, de egészen 1993 januárjáig idegenkedés volt tapasztalható a sajtóban. Balczó Andrásnak a Magyar Ut Körök első országos gyűlésén elhangzott kijelentését (a magyar útra nem léphetnek a homoszexuálisok, a szabadkőművesek és a tételes istentagadók) követően a baloldali és liberális sajtó alapállása pozitívvá vált: más-más megfontolásokból ugyan, de mind a liberális, mind a szocialista politizálásban alapvetően pozitív viszony volt megfigyelhető a homoszexualitáshoz. A rádiókban és a televíziókban is gyakorivá vált a meleg témákról folytatott diskurzus (a Petőfi Rádióban a havi rendszerességgel jelentkező „Önazonos” című meleg műsor 2007-ig, a Tilos Rádióban a kéthetenként jelentkező „Szappanopera”, majd 2006-tól az internetes változat „Szappanopera helyett” című program; a televíziókban pedig a meleg témájú filmek és műsorok formájában [a Will és Grace című sorozatot már sokadszorra vetítik]). E fejlemények tükrözhetnek valamit a közgondolkodás átalakulásáról.

³ Előadás a Magyar Szociológiai Társaság Szexuálszociológiai Szekciójának ülésén, 1993. július 17, Miskolc. Az elemzésben 1968 és 1992 között a Népszabadság ötvenkenti első féléves valamennyi száma, 1988 és 1992-ben pedig a többi országos napilap minden száma szerepelt.

Annak a kérdésnek megválaszolására, hogy Magyarországon mit gondolnak az emberek a férfi homoszexualitásról, lehetőség nyílt egy 1991-ben és egy 1996-ban készült országos reprezentatív szociológiai felvétel során, s elsőként e két kutatás eredményeit mutatjuk be ebben az írásban.⁴

3. Az 1991-es és 1996-os kutatás fő eredményei

A homoszexualitás és a homofóbia története során többé-kevésbé elkülönültek egymástól azok a történelmi időszakok, amikor eltérő módon minősítette a társadalom ezt a szexuális jelenséget. A 19. század végéig feltétel nélkül bűnnek tekintették; a homoszexuális emancipáció első hulláma a 19. század végétől a 20. század közepéig betegségként, kóros állapotként próbálta kezelni, ezzel vonva ki a büntetőjog kompetenciájából; a 20. század jelentős részében a társadalmi normáktól való eltérésnek minősítése volt az uralkodó nézet; a homofil emancipációs irányzat az egyén magánügyeként igyekezett elfogadtatni az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatokat; majd az 1960-as évek vége óta alapvető emberi jogként kezelik a meleg felszabadítási mozgalmak és a velük egyetértő társadalmi csoportok. (D’Emilio–Freedman 1988) A különböző minősítések természetesen ma is egymás mellett élnek és e vélemények előfordulási gyakoriságára voltunk kíváncsiak akkor, amikor kérdésünket feltettük.

1991-ben egyetlen nyitott kérdést fogalmaztunk meg: „Mi a véleménye az azonos neműek közötti szerelemről?“, és a válaszokat lehetett különböző dimenziókban értelmezni, így a homoszexualitás minősítésé-
ként is fel lehetett fogni a válaszok egy részét. Az 1996-os felvételben az egyes minősítési opciókat tételesen felsoroltuk és a válaszadóknak ezek közül kellett jelölniük azt, ami véleményüket tükrözi. Az eredményeket az 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat Az „A következő kártyán különböző vélemények vannak a homoszexualitásról. Melyik az az egy, amelyik a legközelebb áll az Ön véleményéhez” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	1991		1996	
	N	%	N	%
Bűn	8	1,4	196	8,8
Betegség	154	27,5	892	39,8
A társadalmi normáktól, szabályoktól eltérő viselkedés	185	33,1	377	16,8
Az egyén magánügye	169	30,2	456	20,4
Az egyén alapvető joga, hogy azonos nemű szexuális partnert választhat-e magának	43	7,7	318	14,2
Összesen	559	100,0	2239	100,0

1991-hez képest a változás szembetűnő (szignifikáns szintű) és kétirányú. Egyfelől megnőtt a homoszexualitást bűnnek vagy betegségnek mi-

⁴ Az első szociológiai kutatást az akkori Egészségügyi Minisztérium, a másodikat a Nemzeti AIDS Bizottság tette lehetővé, anyagi eszközöket biztosítva. Az 1991-es felvétel elemszáma 2000, az 1996-os vizsgálaté 3600 volt.

nősítők aránya (az 1991-es 28 százalékkal szemben 50 százalékra), másfelől csökkent a társadalmi normától való eltérésnek, magánügynek vagy alapvető emberi jognak tekintők aránya, ugyanakkor nőtt a szexuális orientációt emberi alapjognak deklarálók részesedése. Az első tendencia egyértelműen kedvezőtlen, a másodikat érdemes részletesebben megvizsgálni.

A homoszexualitást a társadalmi normáktól, szabályoktól való eltérésnek tekintők aránya csökkent, ami pozitív jelenség a homofóbia mérséklődése oldaláról. Csökkent viszont a magánügynek minősítők aránya is, ami valamilyen társadalmi szabályozás szükségességét implikálja. A homoszexualitást alapjogként minősítők arányának növekedése egyértelműen a pozitív társadalmi szabályozás (a homoszexuálisok védelmét a diszkriminációval szemben) álláspontjának térhódítását jelzi.

Összességében a válaszokban bekövetkezett változások arra utalnak, hogy a társadalmi tudatban konzervatív fordulat ment végbe: a kérdésről ma véleményt formálóknak fele vall konzervatív felfogást, míg arányuk az 1991-es felvétel idején jóval alacsonyabb volt. Ugyanakkor érződik az emberi jogok koncepciójának térhódítása is. Ezek az ellentmondásos eredmények arra utalnak, hogy az HIV/AIDS felvilágosítás területén világos, és az üzenetekben is megfogalmazott álláspontot szükséges kialakítani a homoszexualitással kapcsolatban. Az állásfoglalás és az üzenet tartalmától függetlenül bizonyítottnak vehető az adatok alapján, hogy az eddigi üzenetek adósak maradtak a világos és egyértelmű állásfoglalással, márpedig egy több százezres nagyságú társadalmi csoport esetében ez a bizonytalanság igen káros, különösen ha e csoport ellenséges közegben él. A bűnnek vagy betegségnek minősítés megerősödését úgy lehet értelmezni, hogy a magyar társadalom fele kirekesztené magából a melegeket, hiszen a bűn büntetése és a betegség társadalmi kezelése egyaránt az érintetteknek büntetésre vagy gyógyításra rendelt társadalmi intézményekbe való elzárása, elkülönítése. Ezért érdemes egy pillantást vetni arra, hogy a válaszadók alkalmaznának-e adminisztratív korlátozásokat a melegek életével kapcsolatban.

Az 1991-es felvételben szereplő nyitott kérdésekre kapott válaszok ilyen szempontú számbavételének, és az 1996-os felvétel zárt kérdésére adott válaszok eredményeit a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat Az „Ön szerint a homoszexuálisok életét” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	1991		1996	
	N	%	N	%
Korlátozni, szabályozni kell állami, jogi eszközökkel	36	13,4	842	39,8
Nem helyes, ha az állam beleavatkozik ebbe	232	86,6	1276	60,2
Összesen	268	100,0	2118	100,0

Az eredmények egyértelművé teszik, hogy a homoszexualitás adminisztratív korlátozása híveinek aránya jelentős (szignifikáns) mértékben

megnőtt 1991-hez képest. Természetesen nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy ha 1991-ben hasonló módon tesszük fel a kérdést, mint 1996-ban, akkor eltérő képet kapunk (hiszen az 1991-ben a kérdésünkre kapott 1301 válasz közül mindössze 268 volt értelmezhető ebben a dimenzióban), azonban a két időpontban adott válaszok közötti eltérés nagysága valószínűsíti, hogy itt a közvéleményben végbement tényleges változással van dolgunk. A kérdést olyan világosan fogalmaztuk meg, hogy egyértelmű: az eredmények meleg körökben zajló megvitatása során felmerült gondolat, miszerint a szabályozás szón a válaszadók a meleg jogi helyzetének rendezését is érthetik, nem áll meg. Nem áll meg azért sem, mert amikor megnéztük, hogy a homoszexualitást elfogadók, ellenzők illetve semleges álláspontot elfoglalók között hogyan oszlanak meg az adminisztratív, állami, jogi korlátozás hívei, akkor kiderült, hogy 95 százaléuk az elítélő álláspontot vallók közül kerül ki.

Végül igen fontos kérdés a meleg egész életvitele és közérzete szempontjából, hogy az a társadalmi környezet, amelyben mozognak, elleneséges, semleges vagy megértő beállítottságú. Az erre vonatkozó eredményeket a 4. táblázat mutatja be.

4. táblázat Az „Az Ön véleménye szerint a homoszexualitás” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	1991		1996	
	eset	%	eset	%
Elutasítandó, rossz dolog	787	69,2	686	30,8
Nincs sem pozitív, sem negatív véleményem ezzel kapcsolatban	152	13,4	537	24,0
Tudomásul veszem, elfogadhatónak tartom, hogy vannak, akik azonos neműekhez vonzódnak	198	17,4	1018	45,4
Összesen	1137	100,0	2241	100,0

A táblából két lényeges tendencia olvasható ki. Az egyik az, hogy alapvető fordulat történt a társadalom homoszexualitáshoz való viszonyában az elutasítás–elfogadás dimenziójában. Míg 1991-ben 69,2 százalék tekintette elutasítandó, rossz dolognak a homoszexualitást, addig 1996-ban az ilyen választ adók aránya több mint ennek felére, 30,8 százalékra csökkent. Az 1991-es felvételben a homoszexualitást elfogadhatónak, tudomásul veendőnek tartók aránya 17,4 százalék volt, addig 1996-ban az így válaszolók aránya ennek háromszorosára, 45,4 százalékra nőtt. Az eredmények így arra utalnak, hogy a társadalom homoszexualitással kapcsolatos ellenségessége jelentős mértékben csökkent.

A másik fontos tendencia, hogy a válaszok értelmezhetőek oly módon is, hogy az elutasító és elfogadó álláspontok a homoszexualitás valamilyen társadalmi szabályozását (ezen nem adminisztratív szabályozást, hanem egyéb szabályozási formákat: általában a foucault-i értelemben vett (Foucault 1991) diskurzus különböző formáit értve) igénylik, míg a semleges álláspont egyúttal a társadalmi szabályozás szükségtelenségét is kifejezi. Ebből a szempontból is szembeötlő a változás: míg 1991-ben a

válaszadók 13,4 százaléka foglalt el semleges (társadalmi szabályozás szükségességét tagadó) álláspontot, arányuk 1996-ra 24,0 százalékra nőtt.

A homoszexualitás társadalmi megítélése az eredmények alapján pozitív irányba változott: egyrészt relatív többségbe kerültek a jelenséget elfogadni hajlandók, másrészt megnőtt azok aránya, akik szükségtelennek tartják a homoszexualitás társadalmi szabályozását (vagyis olyan jelenségnek tekintik, amely a társadalmi összműködés szempontjából nem bír fontossággal).

Az adatok alapján négy pozitív és két negatív tendencia ragadható meg a társadalom homoszexualitással kapcsolatos vélekedésének 1991 és 1996 közötti változása területén. Pozitív jelenség, hogy az HIV/AIDS és a homoszexualitás lényegileg elszakadt egymástól a válaszadók tudatában; ugyanígy pozitív jelenség a homoszexualitás társadalmi elfogadottságának erőteljes növekedése; az, hogy nőtt a homoszexualitás társadalmi szabályozását általában nem igénylők részaránya; és végül az, hogy megnőtt a szexuális irányultságot alapvető emberi jognak tekintők részese-dése.

Igen elgondolkodtató negatív jelenség azonban az adminisztratív, jogi korlátozás híveinek erőteljes növekedése, és a homoszexualitást bűnnek vagy betegségnek minősítők relatív többségbe kerülése. Ez a két tendencia nyilvánvalóan összekapcsolódik egymással: mivel társadalmi gyakorlat a betegek elkülönítése az egészségesektől a kórházüzemek, a fogyatékos otthonok, az elmeógyógyintézetek segítségével, logikus, hogy hasonló megoldást részesítenének előnyben azok, akik a homoszexualitást betegségnek tekintik.

Miközben tehát növekedett a társadalmi tolerancia a homoszexualitással szemben, ezért a melegeknek azt az árat kell fizetniük, hogy a társadalom egy része olyan embereknek tekinti őket, akiket jogi, adminisztratív vagy egyéb eszközökkel el kell különíteni a társadalom „normális” részétől. Azoknak a válaszadóknak az aránya azonban, akik egyszerre tekintik bűnnek vagy betegségnek és adminisztratív úton korlátozandónak a homoszexualitást, miközben negatív jelenségnek is tartja, csupán 12,4 százalék. Velük szemben viszont azoknak az aránya, akik sem bűnnek, sem betegségnek nem tekintik a homoszexualitást, nem tartják indokoltnak a melegek adminisztratív korlátozását és tudomásul vendőnek ítélik a szexuális „másságot”, 31,6 százalék. S ha ide vesszük azokat, akik az első két kérdésben ugyanezt vallják, csak a homoszexualitás megítélésében semlegesek, akik a válaszadók további 14,9 százalékát teszik ki, akkor az összkép sokkal pozitívabb. A válaszadóknak 1996-ban közel 60 százalékban volt minden kérdéssel kapcsolatban következetes a véleménye, s ebből 45 százalék elutasította a melegek megbélyegzését és kirekesztését. Miközben az 1991-es 5 százalékról háromszorosára nőtt a melegek szegregációját igénylők aránya, a népesség egészen belül mégis csak egy csekély hányadot tesznek ki. A magyarországi melegekkel kapcsolatos társadalmi attitűd tehát alapvetően kedvezően változott a vizsgált hat év alatt, és ez a társadalmi tolerancia növekedésének biztató jele.

4. A homoszexualitáshoz való viszony 2001-ben

2001 márciusában Székesfehérváron a 18 éves és idősebb lakosok körében reprezentatív kérdőíves adatfelvétel készült a helyi pártpreferenciák és politikai orientációk vizsgálata céljából. (Józan-Tóth 2001)⁵ A politikai értékek rendszerét feltáró kérdéssorba beillesztettünk két, a homoszexualitáshoz való viszonyt firtató kérdést. Ezekre Likert-skála segítségével kellett válaszolni.

A homoszexualitáshoz való viszony vizsgálatát két megfontolás indokolta: az egyik az a feltevés volt, hogy az 1998 óta uralgó konzervatív-jobboldali kormányzat kedvezőtlenül tette a társadalmi légkört a meleg számára; a másik pedig az, hogy a kérdőív lehetővé tette a szociológiai-demográfiai változók mellett a politikai orientáció és a pártpreferenciák melegekkel kapcsolatos hatásának-kapcsolatának vizsgálatát.

Az egyik kijelentés: „A homoszexuálisokat ugyanolyan jogok kell, hogy megillessék, mint bárki mást.” A másik: „Mivel a homoszexuálisok veszélyt jelentenek a társadalomra, korlátozni kell a nyilvánosság előtti szereplésüket.”

Az első állítással (a szexuális orientációhoz való jog emberi jog), ami „homofil” attitűdnek tekinthető, a válaszadók 58,4 százaléka értett egyet, 39,4 százalék vetette el, és 2,2 százaléka nem tudott válaszolni. A második kijelentést (a melegek társadalmi karanténba zárását igenlő), ami „homofób” attitűd, 44,9 százalék értett egyet, 53,1 százalék utasította el és 2,0 százalék nem foglalt állást.

A két kérdésre adott válaszokat összesítve a kutatás résztvevőinek három csoportja különül el: az első állítással egyetértők és a második állítást elutasítók csoportja, vagyis a „konzisztensen homofil” válaszadók; az első állítást elvetők és a másodikkal egyetértők köre, vagyis a „konzisztens homofób” csoport; és végül az inkonzisztens módon válaszolóké. A konzisztensen homofil csoportba az összes válaszadó 41,8 százaléka tartozott (1996-ban 45,4 százalék, lásd 4. táblázat), a konzisztensen homofób csoportba 28,2 százalék (1996-ban 30,8 százalék), míg a következtelenek a válaszadók 30,0 százalékát tették ki. Az első két csoportba tartozók aránya ezek szerint nem változott 1996 vége és 2001 eleje között (bár az összehasonlítással csínján kell bánni, egyrészt a kérdések, másrészt az alapsokaság különbözősége miatt). Ezek szerint a konzervatív kurzus nem gyakorolt érzékelhető hatást a melegek társadalmi elfogadottságára.

Érdeemesnek tűnt megvizsgálni, hogy a válaszadók politikai önbesorolása a bal-jobb, illetve a liberális-konzervatív skálán (Angelusz-Tardos 1991; Angelusz-Tardos 2000) mutat-e valamiféle összefüggést a homoszexuálisok megítélésének módjával.

Mindenekelőtt a 10 fokú politikai beállítottsági skálákon a következő eredmények születtek:

⁵ Kétlépcsős mintavétel, Lesley Kish-kulcs, a minta elemszáma 870.

5. táblázat A bal-jobb és a liberális-konzervatív skálákon kapott együttes eredmények (felső cella: sorszázalék, alsó cella: oszlopszázalék)

Beállítottság	Liberális		Semleges		Konzervatív		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Baloldali	85	56,2	33	21,9	33	21,9	151	20,6
		44,2		8,6		20,9		
Semleges	55	13,4	310	75,2	47	11,4	412	56,1
		28,4		80,9		29,7		
Jobboldali	53	31,0	40	23,4	78	45,6	171	23,3
		27,4		10,5		49,4		
Összesen	193	26,3	383	52,2	158	21,5	734	100,0

A más kutatásokból is kapott eredményekkel egyezően a vizsgált válaszadók döntő többsége (négyötöde) mind a bal-jobb, mind a liberális-konzervatív tengelyen semleges, középső pozíciót foglal el. (A válaszadók 56,1 százaléka a bal-jobb skálán, 52,2 százaléka a liberális-konzervatív skálán semleges). Jól látható az is, hogy a baloldali és liberális értékeket egyszerre vallók és a jobboldali és konzervatív értékek mellett egyidejűleg elkötelezettek is kiugróan magas értéket mutatnak (a baloldaliak 56,3 százaléka liberális, a liberálisoknak 44,2 százaléka baloldali is; a jobboldaliak 45,6 százaléka konzervatív, és a konzervatívok 49,4 százaléka jobboldali is egyúttal).

Ha a két politikai orientációs skálát külön-külön vizsgáljuk a homoszexualitáshoz való viszony szempontjából, akkor a következő eredményeket kapjuk:

6. táblázat A homoszexualitáshoz való viszony és a politikai önbesorolás kapcsolata (bal-jobb skála) (oszlopszázalék)

Viszony	Politikai önbesorolás						Összesen	
	Baloldali		Semleges		Jobboldali			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Homofil	63	40,9	192	45,5	56	32,4	311	41,5
Homofób	42	27,3	105	24,9	66	38,2	213	28,4
Vegyes	49	31,8	125	29,6	51	29,5	225	30,0
Összesen	154	20,6	422	56,3	173	23,1	749	100,0

A baloldali önbesorolás az eredmények tanúsága szerint együtt jár a homofil beállítottsággal, a jobboldali orientáció pedig a homofóbiával (a baloldaliak körében a homofil álláspontot vallók száma a modális érték: 40,9 százalék, a jobboldaliak esetében a homofób attitűd: 38,2 százalék). Ugyanakkor az e skálán való elkötelezettség hiánya mindkét politikai irányultságnál jobban kedvez a homofil attitűdnek: a semleges politikai irányultságúaknak majdnem fele, 45,5 százaléka jelez homofil beállítottságot. A bal-jobb irányultság területén meglévő semlegesség még markánsabban jelzi a homofil beállítottság elterjedtségét, ha azt nézzük, hogy a homofil válaszokat adóknak 61,7 százaléka semleges a bal-jobb skálán, miközben a homofilok fennmaradó része szinte pontosan egyenlően osz-

ESÉLYEGYENLŐSÉG

lik el a két politikai pólushoz kötődők között (baloldali: 20,3 százalék, jobboldali: 18,0 százalék). A homofóbb beállítottságúak körében is a politikailag semlegesek vannak relatív többségben (49,3%), ez az attitűd azonban jóval kevésbé általános a baloldaliak (a homofóbbok 19,7 százaléka baloldali), mint a jobboldaliak körében (arányuk e csoportban 31,0 százalék). Összegzőképpen az állapítható meg, hogy a politikai el nem kötelezettség a bal- illetve jobboldali értékek iránt dominánsan a szexuális mássággal kapcsolatban is fokozott toleranciát jelent; valamint, hogy a baloldali elkötelezettségnek ennél kisebb mértékben része a szexualitással kapcsolatos tolerancia, de még mindig erőteljesebb, mint a jobboldali értékeket vallók körében.

7. táblázat A homoszexualitáshoz való viszony és a politikai önbesorolás kapcsolata (liberális-konzervatív skála) (oszlopszázalék)

Viszony	Politikai önbesorolás							
	Liberális		Semleges		Konzervatív		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Homofil	97	48,3	178	45,3	44	26,8	319	42,1
Homofób	46	22,9	99	25,2	68	41,5	213	28,1
Vegyes	58	28,9	116	29,5	52	31,7	229	29,8
Összesen	201	26,5	393	51,8	164	21,6	758	100,0

A liberális-konzervatív tengely mentén markánsabb – de teljesen érthető – különbség rajzolódik ki: a liberálisok körében a legmagasabb a szexuális másságot tolerálók aránya (ugyanakkor a homofil csoportban a semleges politikai beállítottságúak alkotják a többséget 55,8 százalékkal, őket követik a liberálisok, a csoporton belüli 30,4 százalékos részesedéssel, míg a konzervatívok összesen 13,8 százalékat teszik ki e körnek): 48,3 százalék, és a legalacsonyabb a homofóbboké: 22,9 százalék. A konzervatív tábor e kép fordítottját mutatja: a konzervatív válaszadók 41,5 százaléka homfób és csupán 26,8 százaléka homofil. Az adatok azt mutatják, hogy a nyitottság-változatlanág lehetőségeihez való viszony jóval erőteljesebben befolyásolja a meleg elfogadottságát, mint a bal vagy jobboldali értékrend, ugyanakkor az e metszetben elfoglalt semleges pozíció is hajlamosít a homoszexualitás tolerálására.

Olyan kép rajzolódik tehát ki, amelynek jegyében a politikai semlegesség a dogmák hiányát jelenti, s így módon teret biztosít a társadalmi sokszínűségnek. Valószínűsíthető viszont (bár erre vonatkozó adatok nincsenek), hogy a dogmák hiánya egyúttal orientációs zavart és nem rugalmas nyitottságot jelent, vagyis a normavesztés tesz megengedővé. Ugyanakkor a liberális értékrend erőteljesen, a baloldali pedig ennél kevésbé, de még így is erőteljesen kedvez a nem tipikus társadalmi jelenségek elfogadásának.

Ha összevontan vizsgáljuk a két politikai orientációs mezőben elfoglalt álláspontokat, akkor három, kiugró számosságú kettősség figyelhető meg: az összes válaszadó 10 százaléka (85 fő) egyidejűleg baloldali és liberális, 9 százaléka (78 fő) jobboldali és konzervatív, és 36 százaléka (310 fő) semleges mind a bal–jobb, mind pedig a liberális–konzervatív

tengelyen. Ha e három csoport homoszexualitás-megítélésével kapcsolatos álláspontját vizsgáljuk, akkor a következő a helyzet:

8. táblázat A homoszexualitáshoz való viszony és az összevont politikai önbesorolás kapcsolata (oszlopszázalék)

Viszony	Politikai önbesorolás							
	baloldali-liberális		semleges		jobboldali-konzervatív		összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Homofil	46	54,1	149	48,1	27	34,6	222	46,9
Homofób	17	20,0	70	29,4	30	38,5	117	24,7
Vegyes	22	25,9	91	22,6	21	26,9	134	28,3
Összesen	85	18,0	310	65,5	78	16,5	473	100,0

A politikai közgondolkodásban egymáshoz kapcsolódó értékválasztások összepárosítást alapul vevő tábla adatai világosan mutatják, hogy a fenti megállapítás helytálló: a politikailag semleges emberek inkább sodródna a külvilág hatásainak engedve, s mivel a homoszexualitás elítélése nem aktuális, ezért e trend érvényesül a köreikben. Ha nem a sodródás lenne az alapállásuk, akkor nem közöttük lenne a legalacsonyabb a homoszexualitáshoz inkonzisztens módon viszonyuló aránya, és nem a két, határozott világgéppel rendelkező csoport között helyezkedne el a két karakteres állásfoglalást felmutató csoport a homoszexualitás kérdésében. A baloldali és liberális alapállású válaszadók körében egyértelműen a legmagasabb a homofil attitűdűek és legalacsonyabb a homofób beállítottságúak aránya, addig a jobboldali és konzervatív beállítottságúak esetében a helyzet fordított.

Összefoglalva megállapítható, hogy a homoszexualitással kapcsolatos tolerancia a politikai mezőt illetően legalább két hatóerőből tevődik össze: a politikailag semlegesek állásfoglalás nélküliségéből, és a baloldali-liberális csoportok tudatos és vállalt toleranciájából.

Végül nem érdektelen megnézni, hogy a különböző pártok szavazóbázisa hogyan viszonyul a szexuális mássághoz. Az erre vonatkozó (elsődleges és másodlagos pártpreferenciákat egyaránt számba vevő) székesfehérvári adatok a következők:

9. táblázat Pártpreferenciák és a homoszexualitáshoz való viszony (sorszázalék)

Preferált párt	A homoszexualitáshoz való viszony		
	homofil	homofób	inkonzisztens
MSZP	38,0	31,2	30,8
SZDSZ	54,9	20,8	24,3
Fidesz-MPP	27,8	33,3	38,9
MDF	41,2	21,3	37,5
FKGP	43,5	39,1	17,4
MIÉP	35,5	50,0	14,7

Az adatok azt mutatják, hogy a szexuális másságot leginkább az SZDSZ szavazótábora fogadja el (54,9%), őt követi az FKGP (43,5%), majd

az MSZP (42,4%) támogatóinak csoportja, s elég meghökkentő módon még a MIÉP hívei is jobban hajlanak a másság eltűrésére (35,5 százalékuk homofil), mint a Fidesz-MPP-é (27,8%). Az önkormányzati választások eredményeinek ismeretében azt lehet mondani, hogy a homoszexualitással szembeni kategorikus elutasítás a Fidesz-MPP-nek az álláspontjától eltérő véleményekkel szembeni türelmetlensége csupán egyik megnyilvánulási formája.

A bemutatott adatok arról tanúskodnak, hogy a magyar társadalomban stabilizálódott a homoszexualitással kapcsolatos tolerancia szintje. Innen egy általános elfogadottság felé továbblépni feltehetően hosszú távú és nehéz feladat lesz.

5. Néhány részeredmény a 21. század elejéről

Különösen az 1980-as évek elejétől az 1990-es évek közepéig terjedő időszakban igyekeztek tisztázni a szexuális másság társadalmi elfogadottságának alakulását, ezt követően a kutatások alkalomszerűvé és rendszertelenné váltak, mind külföldön, mind Magyarországon. (A különböző kutatások részeként pl. a Gallup Eurobarometer vagy az European Social Survey keretében, illetve más felvételekben szerepeltetett adatok áttekintése nagyobb feladat.) Az e kérdéskörrel kapcsolatos publikációkból kirajzolódott az a kép, hogy a kb. tíz évvel ezelőttig tartó liberalizálódási folyamatot a közvéleményben a korábbinál sokkal enyhébb mértékű, de mégis homofób alapállású stabilizálódás követte, s ez érdekes módon nálunk némileg ellenségesebb, mint más országokban. Ebben minden bizonnyal szerepe volt a minden mássággal szemben intoleráns szélsőjobboldal hangoskodásának, e hangoskodás társadalmi alapjának (Ráday ÉS 2007: 7, 10), de például annak a zűrzavaros módnak is, ahogyan a média tálalta az alapvetően más természetű Terry Black-féle örök-befogadási ügyet.

Három, magyar nyelven publikált reprezentatív adatfelvételben is szerepeltek a homoszexualitás társadalmi elfogadottságával kapcsolatos eredmények.

Az egyik a GfK reprezentatív nemzetközi adatfelvétele volt a szexualitás témakörében. (GfK Custom Research Worldwide 2005) A kutatás külön kitért a homoszexualitásról alkotott véleményekre is. A kérdés arra vonatkozott, hogy az egyes nemzetek kevés, vagy éppen elegendő toleranciával viseltetnek-e a magukat másnak vallók iránt. Míg Nyugat-Európában a legnagyobb arány azoké (37 százalék), akik szerint megfelelő mértékű a tolerancia a homoszexuálisok iránt, addig Közép-Európában pontosan ennyien gondolkodnak a témáról ellenkező módon – azaz szerintük túl sok a tolerancia ezzel a csoporttal szemben.

A magyarok véleménye erősen eltér a közép-európai átlagtól: a megkérdezettek közel fele gondolja úgy, hogy túl kevés toleranciát tanúsítanak honfitársaink a homoszexuálisok iránt. A magyar férfiak kevésbé elmarasztalók – 46 százalékuk tartja alacsonynak a tolerancia mértékét, míg nőtársaik esetében ez az arány közel 52 százalékos. Az 50 évnél fiatalabbak több mint fele gondolja úgy, hogy jelenleg nem elégséges a

homoszexuálisok iránti tolerancia Magyarországon. A náluk idősebbeknek azonban már csak a 44 százaléka vélekedik hasonlóan.

10. táblázat Az Ön véleménye szerint Magyarországon az emberek hogyan viszonyulnak a homoszexuálisokhoz? (adatok százalékban kifejezve)

Egyértelműen túl sok toleranciával	12,6
Kissé sok toleranciával	14,9
Megfelelő fokú toleranciával	23,5
Kissé kevés toleranciával	28,3
Egyértelműen túl kevés toleranciával	20,7

Amennyiben a toleranciát keveslők arányát összesítve nézzük, úgy a válaszadók közel fele (49 százalék) ítéli a hazai társadalmi környezetet „mátság”-ellenesnek. Az értékelendő állítás tartalmát vizsgálva ez azt jelenti, hogy a magyar népesség fele minősíti a homoszexualitást legalábbis egyszerűen tudomásul veendő ténynek, vagyis fogadja el vagy semleges vagy rokonszenvező alapállásból.

A másik eredmény egy Tárki adatfelvételtől való. (Tárkitekintő)

1. ábra Melegekkel kapcsolatos vélemények Magyarországon, Lengyelországban, Szlovákiában és Csehországban (%)

Az oszlopdiagram meglehetősen ellentmondásos képet mutat: míg az élettársi viszonyt elfogadók aránya nálunk csupán a válaszadók egyharmadát teszi ki (Csehországban a kétharmadát), addig a melegek házassági és gyermeknevelési lehetőségét igénylőké a vizsgált négy ország közül Magyarországon a legmagasabb. Ha a három kérdést a homoszexualitás semlegességét messze meghaladó elfogadásának indikátoraként értelmezzük, akkor a magyar népesség hozzávetőlegesen 25–35 százaléka tekinthető „melegbarát” beállítottságúnak.

ESÉLYEGYENLŐSÉG

A harmadik, legfrissebb adatcsoport a Medián 2007 nyarán készült felvételéből származik. (Medián 2007)

A Szetey Gábor államtitkár coming outja kapcsán feltett kérdésekre a következő válaszokat kapták:

2. ábra A melegek házasságának elfogadottsága

3. ábra A melegek szexuális orientációjának védelme

4. ábra A coming out elfogadhatósága

Az eredmények azt mutatják, hogy a magyar társadalomnak hozzávetőlegesen az egyharmada az, amely a melegek közötti házasságot elfogadhatónak tekinti, s ennél némileg többen gondolják azt, hogy a szexuális irányultság nyilvánosság elé tárása nem vált ki éles ellenérzést környezetéből, bő kétharmada egyértelműen magánügynek minősíti a homoszexuálisok életét.

A három, hivatkozott kutatás ugyanazt a tendenciát jelzi: a magyar társadalom egyharmadának semmi problémája nincs a szexuális orientációval, kétharmada a kérdést magánügynek tekinti, és egyértelműen elveti a melegek életének mások által gyakorolt korlátozását.

6. Egy internetes „részpuláció” véleménye a homoszexualitásról, 2006-ból

Egy 2006 júniusában kezdődött internetes online kérdőíves szex-kutatás előzetes (a 2006. július 6-i állapotot tükröző) eredményei ettől némileg eltérő helyzetet mutatnak. Igaz, a többi adatfelvételtől eltérően a válaszadók nem reprezentálják a 14 évesnél idősebb magyarországi (illetve egy város választókorú) népességet, egyrészt az internetes hozzáférés társadalmi esélykülönbségei, másrészt az adatgyűjtés módszere (ún. hólabda, a kutató e-mailes és iwiwes ismeretségi körén keresztül tájékoztatva a kérdőív netes címéről: <http://sexsurvey.netexpert.hu>) miatt.⁶

Az online kérdőívet kitöltők körében jóval magasabb a nők aránya (60%) az országos átlagnál; fiatalabbak, mint a felnőtt lakosság (átlag-

⁶ (A felvétel 2006. június 15-én indult a Zsigmond Király Főiskola Kommunikáció- és Művelődéstudományi Intézete Szociológiai Tanszékén, a webhely ma is működik, kb. 1600 válasz érkezett. Az alapmegoszlások megtalálhatóak a megadott helyen.)

ESÉLYEGYENLŐSÉG

életkoruk 28 év, a válaszadók közül a legtöbben 22 év körüliek [ez az ún. modális érték], a legfiatalabb válaszadó 15, a legidősebb 74 éves); magasabb az iskolai végzettségük az átlagnál (csupán 3,2 százalékuk nem rendelkezik legalább érettségivel, 47,6 százalékuknak van felsőfokú végzettsége, és a jelenleg is tanulók közül [az 1257 főből 769-en] 90 százalék főiskolára vagy egyetemre jár); döntő többségük városlakó (községekben csupán 6,4 százalékuk él, és az e településtípushoz legközelebb eső települési kategóriát [egyéb város] is csak 11,1 százalékuk jelölte be lakóhelyként, viszont 65,0 százalékuk fővárosi lakos); jövedelmi helyzetük a saját bevallásuk szerint jobb az össznépeességénél (átlagosan havi 78 ezer forint körüli nettó összeg az, ami felett önállóan rendelkeznek és saját szükségleteik kielégítésére fordíthatnak, míg a KSH 2005. évi mikro-cenzusa során készített jövedelemfelvétel tanúsága szerint 2004-ben az egy főre jutó havi nettó átlagjövedelem 65 341 forint volt az országban [A 2005. évi lakossági jövedelemfelvétel összefoglaló adatai, Budapest: KSH, Életszínvonal- és emberierőforrás-statisztikai főosztály]); vallási szempontból világiasabb beállítottságúak (46,2 százalék jelentette ki kategorikusan, hogy nem vallásos semmilyen módon sem). A válaszadók tehát tipikusan fiatalok, magas iskolázottságúak, magas jövedelműek, városlakók, kevésbé vallásosak és körükben túlsúlyban vannak a nők. A politikai preferenciákat tekintve online felvételünk tanúsága szerint a válaszadók döntően liberális beállítottságúak (egy 10-es liberális-konzervatív skálán a liberális pólusra – 1–3-as érték – helyezte magát 57,4 százalékuk, míg a konzervatív oldalra – 8–10-es érték – csupán 17,6 százalékuk); a bal–jobb skálán inkább középre húznak (32,4 százalékuk vallotta magát baloldalinak és 22,1 százalékuk jobboldalinak); végül a 2006. évi országgyűlési választásokon a válaszadók relatív többsége az SZDSZ listájára adta voksát (SZDSZ: 37,7; MSZP: 26,6; Fidesz: 26,9 és MDF: 8,8 százalék).

E felvétel az 1991-es és 1996-os kutatás homoszexualitásra vonatkozó kérdéseit ismételte meg. A korábbi kutatásokban kapott eredmények összevetése azért problematikus, mert jelenleg nem dönthető el, hogy az itt kapott válaszokban milyen szerepet játszik az utolsó felvétel óta eltelt 10 év, és milyen a válaszadók átlagosnál jóval magasabb társadalmi státusa, valamint liberális beállítottsága. A válaszadók mindenesetre egy jól körülhatárolható társadalmi csoportot alkotnak, aminek tagjai a jövőben feltehetően komoly hatással lesznek a társadalmi közvélekedés – homoszexualitással is kapcsolatos – alakulására. Az eredmények jelentőségét éppen az adja, hogy a válaszadók csoportja olyan kulturális és egyéb tőkékkel rendelkezik, amelyek valószínűsítik, hogy a jövőben véleményformáló szerepet töltenek majd be szűkebb és tágabb társadalmi környezetükben.

Mivel a homoszexualitás társadalmi megítélése igen kényes kérdés, több aggály is felmerülhet a válaszok általánosíthatóságával kapcsolatban, a minta összetételének fenti problémáin túlmenően is. Az egyik ilyen kétséges pont lehet, hogy vajon a válaszadók körében nem magasabb-e a meleg férfiak és a lesbikus nők aránya, mint az össznépeességben. Az azonos neműekkel létesített szexuális kapcsolatra vonatkozó kérdésekre adott válaszok szerint (a kulcsszó a „közösülés” volt e kérdésekben, ami-

nek értelmezése a kapott e-mailek és iwiwes üzenetek alapján a hölgyeknek nem okozott gondot, női partner esetében sem) a válaszadó férfiak 9,0 százalékának (az 500 férfiból 45-nek), a nők közül pedig 13,6 százaléknak (a 765-ből 124-nek) voltak igenlő válaszai. Ez azonban csupán a homoerotikus tapasztalat előfordulási gyakoriságát jelenti, és nem a Kinsey-skála (Haberle 1994: 93–110) értelmében vett homoszexuális irányultságot. Az ilyen jellegű, nemzetközi és hazai kutatások tanúsága szerint ezek az értékek a nyugati civilizációban megfigyelhető gyakorisághoz hasonlóak. Ez azt jelenti, hogy a saját szexuális irányultság nem játszik szerepet a vélemények kialakításában.

Egy korábbi kutatásból (Székesfehérvár, 2001), továbbá a Fidesz „megmondó-emberei” nyilatkozatainak (lásd Mikola doktor válogatott nyilatkozatait, különös tekintettel a „szingli hordákra”) társadalmi fogadtatásából tudni lehet (az első forduló előtti két hétben olyan fiatalok tömege döntött a választási részvétel mellett, akik korábban távol szándékoztak maradni, és ez vezetett a koalíció győzelméhez), hogy a homoszexualitást elfogadók körében rendkívül magas a liberális értékeket vallók, a magukat baloldalinak tekintő és az SZDSZ-re, illetve az MSZP-re szavazók aránya, míg a homofóbok körében a konzervatív, a jobboldali beállítottságúak és a Fidesz-re illetve az MDF-re szavazók alkotják a többséget. Online felvételünk tanúsága szerint a válaszadók a politikai orientációjukat tekintve döntően liberálisok.

A következőkben a homoszexualitás társadalmi megítélésével kapcsolatos hat kérdésre adott válaszokat mutatjuk be.

A homoszexualitás „természetére” vonatkozó társadalmi vélekedés, mint már utaltunk rá, a 19. század utolsó harmadától kezdve világos változásokat mutat. Kezdetben Isten vagy a társadalom elleni bűnnek tekintette az emberek többsége, azután betegségnek minősült (míg 1981-ben a WHO is törölte a Betegségek Nemzetközi Osztályozás Rendszeréből, mint pszichiátriai kórképet), ezzel párhuzamosan devianciának is tekintették (annak függvényében, hogy biológiai vagy társadalmi eredetmagyarázattal szolgáltak e szexuális orientáció kialakulásáról), a 20. század közepétől kezdve elsősorban a meleg emancipációs mozgalmak jóvoltából magánügyként való kezelése is megjelenik, majd a Stonewall-t (D’Emilio 1992: V–XX.) követő években szabadságjogként kezd megfogalmazódni a szexuális irányultság (szélső esetekben szabad választás tárgyának tekintik, mint pl. Jeffrey Weeks [Weeks 1985]). Ez utóbbi két vélekedés áll leginkább összhangban a posztmodern gondolkodással, amely az egyéni szabadság radikális kiterjesztését és az elkülönült politikai szféra feloldódását, minden kérdés potenciálisan politikai jellegét tekinti – többek között – a modernitást meghaladó, radikálisan új fejleménynek. Ezen a területen kutatásunk eredménye a következő:

ESÉLYEGYENLŐSÉG

11. táblázat Az „A homoszexualitással kapcsolatos alábbi vélemények közül melyik az az egy, amelyik a legközelebb áll az Ön véleményéhez?” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	2006	
	N	%
Bűn	51	4,0
Betegség	95	7,5
A társadalmi normáktól, szabályoktól eltérő viselkedés	158	12,5
Az egyén magánügye	509	40,3
Az egyén alapvető joga, hogy azonos nemű szexuális partnert választ-e magának	450	35,6
Összesen	1263	100,0

Válaszadóinknak háromnegyed, egész pontosan 75,9 százaléka tekinti a homoszexuális irányultságot magánügynek illetve alapvető szabadságjognak, s csupán negyede minősíti valamiféle rossznak. Míg az 1991-es és az 1996/97-es felvételben a válaszadóknak egyaránt hozzávetőlegesen egyharmada vallotta ezt a nézetet (miközben a homoszexualitás társadalmi elfogadottságát ezt a szexuális irányultságot betegségnek [vagyis az egyén állapotát elfogadók] minősítők aránya nőtt meg jelentősen, több mint 10 százalékkal), az új eredmény feltehetően nem csupán a válaszadók társadalmi jellemzőivel magyarázhatóak, hanem jelen van benne (később tisztázandó mértékben) a közgondolkodás változása is.

Harmonizál ezzel az eredménnyel a homoszexualitás elítélése-elutasítása témakörében kapott válaszok megoszlása is, ami e szexuális irányultság társadalmi elfogadottságát méri.

12. táblázat Az „Az Ön véleménye szerint a homoszexualitás” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	2006	
	N	%
Elutasítandó, rossz dolog	111	8,9
Nincs sem pozitív, sem negatív véleményem ezzel kapcsolatban	135	10,3
Tudomásul veszem, elfogadhatónak tartom, hogy vannak, akik azonos neműekhez vonzódnak	1 005	80,3
Összesen	1 251	100,0

A kérdésünkre 2006-ban választ adók kilenctizedének van végig gondolt és részben semleges, de nagyobb részben (80 százalék!) támogató véleménye e szexuális változattal kapcsolatban, ami ismét csak részben magyarázható a minta összetételével, s biztosan szerepe van benne az idők változásának is. Bármilyen legyen is a helyzet, a különbözőség társadalmi tudomásul vételének kilátásai szempontjából mindenképpen örömteli a kép, mivel pontosan annak a társadalmi csoportnak tagjai körében van

túlsúlyban az elfogadó attitűd, amely a jövőben társadalmi helyzeténél fogva döntő szerepet játszik majd a közgondolkodás formálódásában.

Három olyan kérdés is szerepelt kérdőívünkben, amely közvetlenül vagy közvetve kapcsolódnak a melegeket és leszbikusokat megillető jogokhoz.

Először az arra a két kérdésre adott válaszok megoszlását mutatjuk be, amelyre a korábbi kutatásokban nem szerepeltek.

13. táblázat Az „A homoszexuálisokat ugyanolyan jogok kell, hogy megillessék, mint bárki más” és a „Mivel a homoszexuálisok veszélyt jelentenek a társadalomra, korlátozni kell a nyilvánosság előtti szereplésüket” kijelentésekkel való egyetértés–egyet nem értés adatai

Egyetértés– egyet nem értés	A homoszexuálisokat ugyanolyan jogok kell, hogy megillessék, mint bárki más		Mivel a homoszexuálisok veszélyt jelentenek a társadalomra, korlátozni kell a nyilvánosság előtti szereplésüket	
	eset	%	eset	%
Teljes mértékben egyetért	697	56,2	88	7,1
Inkább egyetért	322	26,1	158	12,8
Inkább nem ért egyet	133	10,3	226	18,3
Egyáltalán nem ért egyet	80	6,5	765	61,8
Összesen	1232	100,0	1237	100,0

A válaszadók döntő többsége véli úgy, hogy a melegeket és leszbikusokat a heteroszexuálisokkal azonos jogoknak kéne megilletnie, és alig valamivel kevesebben utasítják el a homoszexuális nyilvános szerepléseinek korlátozását.

Ebben a kutatásban szerepelt további négy olyan kérdés is, amely a jogegyenlőség tartalmára vonatkozott („Elfogadható, hogy a meleg és leszbikus párok élettársi viszonya az előírt együttélési idő után ugyanolyan jogkövetkezményekkel [pl. öröklés] járjon, mint a heteroszexuális párok esetében”; „Elfogadható, hogy a meleg és leszbikus párok regisztrált élettársi viszonyra léphessenek [pl. a regisztráció után a partner örököl a társa után]”; „Elfogadható, hogy a meleg és leszbikus párok házasságot köthessenek” és „Elfogadható, hogy a meleg és leszbikus párok gyereket fogadhassanak örökbe”).

Az első két kijelentéssel, amelyek két egyén egymáshoz való viszonyát érintik, a válaszadók 88 százaléka értett egyet. A harmadikkal, amely arra vonatkozik, hogy az azonos neműek együttélését formailag is azonosná kellene tenni (házasság), már csak 70 százalék azonosult, míg a gyerekek örökbefogadását csupán a válaszadók 50 százaléka tekinti jó megoldásnak. Az adatok további részletes elemzése során tisztázni lehet azt, hogy milyen okokra vezethető vissza az egyetértés csökkenése, itt most hipotetikusán azt az állítást kockáztathatjuk meg, hogy bizonyos, emberi életet közvetlenül érintő kérdések alapos végiggondolása még a mintánkat adó igen magas társadalmi státusú csoportok tagjai számára is komoly kihívás.

ESÉLYEGYENLŐSÉG

A nyilvánosság előtti szereplés kérdése azért került be a kutatás anyagába, mert minden nyilvános fórumon, ahol a homoszexualitás a diskurzus tárgya, felvetődik az a probléma, hogy pl. a Meleg Büszkeség Napján zajló felvonulás nem provokatív-e. Az ezzel kapcsolatos viták az 1990-es évek eleje óta igen sokat veszítettek hevességükből, és a fenti eredmény arra utal, hogy a melegek és leszbikusok szexuális irányultságot felvállaló megjelenése a „nagyközönség” előtt veszít botránykő jellegéből. A 2007. nyári politikailag motívált erőszak remélhetően kivételként kerül be a történelembe.

A homoszexuálisok jogainak tiszteletben tartására közvetlenül vonatkozik az alábbi kérdés.

14. táblázat Az „Ön szerint a homoszexuálisok életét:” kérdésre adott válaszok megoszlása

Válasz	2006	
	N	%
Korlátozni, szabályozni kell állami, jogi eszközökkel	90	7,8
Nem helyes, ha az állam beleavatkozik ebbe	1057	92,2
Összesen	1147	100,0

A vélemények 1991 és 1997 közötti változását feltehetően a „betegségnek” minősítés tíz évvel ezelőtti előretörése magyarázza, de az adatok mindhárom időpontban azt mutatják, hogy a melegek és leszbikusok helyzetének állami eszközökkel történő korlátozása elfogadhatatlan a közgondolkodás számára.

Végül hosszú időn át összekapcsolták a homoszexualitást az AIDS-szel („Az AIDS a buzik pestise”). A „Kiket fenyeget elsősorban az AIDS fertőzés veszélye” kérdésre a „melegeket” opciót jelölte meg 1991-ben 57, 1997-ben 18 százalék, a 2006-os felvételen ez az arány lecsökkent 10 százalékra, így a jelek szerint nyugodtan elmondható, hogy ma már a közgondolkodásból kikerült ez az igen kirekesztő sztereotípiá.

A kutatás ismertetett eredményei a homoszexualitás társadalmi elfogadottságának növekedéséről tanúskodnak. Nem tudjuk egyelőre, hogy ez mennyiben az idő múlásával változó társadalmi közegben zajló mozgások eredménye és mennyiben tudható be a válaszadók társadalmi összetételének. Az biztos kijelenthető, hogy a mai és holnapi véleményformáló értelmiség és a legmagasabb társadalmi státusúak (ezért a társadalom többi tagjának mintát nyújtók) körében a homoszexualitás olyan szexuális variáns, amihez nem szabadna társadalmi hátrányoknak kapcsolódnia. E vélekedés általánossá válása pedig sok nő és férfi életét teheti könnyebbé.

Összességében az ismertetett adatok egy meg-megtorpanó folyamatot rajzolnak fel: az elutasítástól, elítéléstől az elfogadás felé mutató változás jól kitapintható, de éppen az első kutatás óta eltelt 15 év mutatja, hogy az előítéletek mélyen gyökereznek. A homoszexualitás társadalmi tudo-

másulvételének-elfogadottságának 1991 és 1996 között bekövetkezett jelentős növekedése a következő évtizedben nem folytatódott. Ugyanakkor az ismertetett kutatásokból – és a 2007-es, szervezetté váló látszó „buziverésekből” a másik oldalon – felsejlik egy olyan kép, hogy e kérdésben is végbemegy egyfajta polarizáció. A homofób oldal potenciális támogatói az egyre kilátástalanabb helyzetbe kerülő „vesztesek”, akik bűnbakképzésre való hajlandóságát meg tudja lovagolni néhány szélső-jobboldali csoportcska. A másik oldalon elég markánsan rajzolódik ki egy olyan leendő társadalmi véleményformáló csoport, amely nyitott és megértő mások problémái iránt, és „normálisnak” tekinti a különféle szexuális orientációk békés egymás mellett élését. Azt azonban sem rövid, sem hosszú távon nem lehet megjósolni, hogy vajon a szociális gondokból táplálkozó és azokra támaszkodó homofóbia – politikai-ideológiai rásegítéssel – vagy a multikulturalizmust az élet minden területére kiterjesztő tolerancia válik-e meghatározóvá a magyar társadalomban, de még azt sem, hogy egyáltalán valamelyik oldal javára billen majd a mérleg.

Irodalom

- A 2005. évi lakossági jövedelemfelvétel összefoglaló adatai (2005), Budapest: KSH
- Adam, Barry D. (1979): „A Social History of Gay Politics”, in: Martin P. Levine (ed.): Gay Man. The Sociology of Male Homosexuality, New York, Hagerstonwn, San Francisco, London: Harper and Row, Publishers, pp. 285–300.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1991): Hálózatok, stílusok, struktúrák, Budapest: ELTE–MKI
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2000): Pártok között szabadon, Budapest: Osiris
- Beck, Ulrich (1997): „Túl renden és osztályon?” in: Angelusz Róbert (szerk.): A társadalmi rétegződés komponensei, Budapest: Új Mandátum, pp. 420–424.
- Beck, Ulrich (2003): A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba, Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, „Én én vagyok: a nemek egymás nélkül, egymással és egymással szemben a családon belül és kívül”, különösen a pp. 205–214.
- Bibó István (1986): „A magyar közigazgatásról”, Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949, Budapest: Magvető, pp. 469–484.
- Bretter Zoltán (2007): „Egyesüljünk!” MÁNCS, 51–52. sz. pp. 103–105.
- Davis, Christie (1994): „Szexuális tabuk és társadalmi határok”, in: Tóth László (szerk.): A homoszexualitásról, Budapest: ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék, Hilscher Rezső Egyesület, T–Twins Kiadó, pp. 151–190.
- D’Emilio, John (1992): „Foreword”, in: Jay, K. and Young, A. (eds): Out of the Closets. Voices of Gay Liberation, London: GMP. Publishers, Ltd., pp. V–XX. 1969. június végén a New York-i Stonwall Street-en szálltak először aktívan szembe a sértegetett és megalázott melegék a rendőrséggel. Azóta a „Meleg Büszkeség Napja” világszerte ennek az eseménynek állít emléket.
- D’Emilio, John (1993): „Capitalism and Gay Identity” in: Ablove, Henry – Barale, Micheles Aina – Halperin, David M. (eds.): The Lesbian and Gay Studies Reader, New York, London; Routledge, pp. 467–476.
- D’Emilio, John – Freedman, Estelle B. (1988): Intimate Matters. A History of Sexuality in America, New York: Harper and Row, Publishers
- Dynes, Wayne R. (1990): Encyclopedia of Homosexuality, Chicago–London: Saint James Press

ESÉLYEGYENLŐSÉG

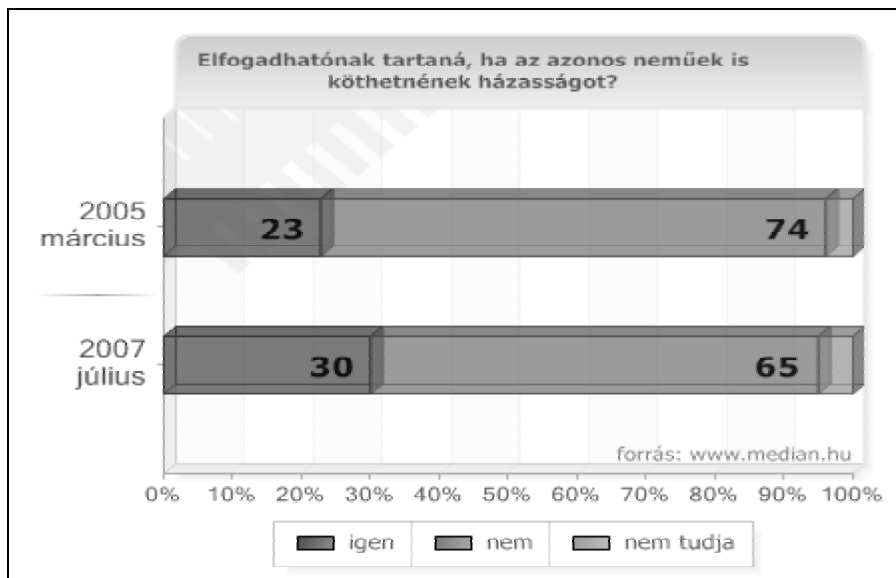
- Eckhardt Ferenc (2000 [1946]): Magyar alkotmánytörténet, Budapest: Osiris [Poltizer]
- Erdei Ferenc (1977): „A közigazgatási reform problémái”, in: Erdei Ferenc, Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció, Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 85–94
- Erdei Ferenc (1980a): „A magyar társadalom a két háború között”, in: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról, Budapest: Akadémiai, pp. 291–345.
- Erdei Ferenc (1980b): „A magyar paraszttársadalom”, in: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról, Budapest: Akadémiai, pp. 83–251.
- Erős Ferenc (szerk.) (1996): Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről, Budapest: Scientia Humana
- Fábián Zoltán (1999): Tekintélyelvűség és előítéletek, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Foucault, Michel (2004): A bolondság története a klasszicizmus korában, Budapest: Atlantisz
- GfK Custom Research Worldwide – Wall Street Journal (Budapest, 2005. július 4.)
- Giddens, Anthony (1990): The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity
- Haberle, Erwin J. (1994): „A szexuális beállítottság mint tudományos probléma”, in: Szervedélybetegségek, II. évf. 2. sz. pp. 93–110.
- Heti Világgazdaság, 1992. február 29.
- Jameson, Fredric (1991): Postmodernism or, The Cultural Logic of Late Capitalism, Verso
- Janus, S. S. – Janus, C. L. (1993): The Janus Report on Sexual Behaviour, New York–Chichester–Brisbane–Toronto–Singapore: John Wiley and Sons, Inc.
- Jay, K. and Young, A. (eds) (1992): Out of the Closets. Voices of Gay Liberation, London: GMP. Publishers, Ltd.
- Józan Anna – Tóth László (2001): A helyi társadalom társadalomképe, Székesfehérvár: KJF–Kodolányi Közvéleménykutató Központ (kézirat)
- Kinsey, A. C. et al (1948): Sexual Behaviour in the Human Male, Philadelphia: W. B. Saunders
- Kinsey, A. C. et al (1953): Sexual Behaviour in the Human Female, Philadelphia: W. B. Saunders
- Kitzinger Dávid (2000): „A morális pánik elmélete”, Replika, 40. szám, pp. 23–48.
- Kolosi Tamás (1987): Tagolt társadalom, Budapest: Gondolat
- Kon, Igor S. (1995): The Sexual revolution in Russia from the Age of the Tzars to Today, New York–London–Toronto–Sydney–Tokyo–Singapore: The Free Press, p. 2.
- Kontula, O. – Haavio-Mannila, E. – Suoknuuti, H. (1994): Finish Sex. The tables of all the questions of the 1992 survey and the comparable questions of the 1971 survey, Helsinki: Yliopostopaino
- Kovács András (2005): „Az antiszemitizmus mint társadalomelméleti probléma”, in: Kovács András: A kéznél lévő idegen, Budapest: PolgART Könyvkiadó, pp. 15–54.
- Levitt E. E. – Klassen A. D. jr. (1979): „Public Attitudes Toward Homosexuality,” in: Martin P. Levine (ed.): Gay Man. The Sociology of Male Homosexuality, New York, Hagerstown, San Francisco, London: Harper and Row, Publishers
- Létminimum 2004, Budapest: KSH, 2005
- Loewenstein, Rudolph M. (1999): „Az antiszemitizmus történelmi és kulturális gyökerei”, in: Tóth László (szerk.): Róheim Géza, Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, pp. 194–219.
- Medián, Hűvös fogadtatás. Közvélemény a homoszexuálisok megítéléséről, 2007. július 11. <http://www.median.hu/object.893a4438-c74b-4a32-9f9a-eca01a7e5425.ivy>
- Michael, R. T. – Gagnon, J. H. – Laumann, E. O. – Kolata, G. (1994): Sex in America. A Definitive Survey, Boston–New York–Toronto–London: Little, Brown and Company
- Országos Választási Iroda, <http://www.election.hu/>

- Preglau, Max (2002): „A posztmodern szociológia”, in: Hidy Péter (szerk.): Művelődésszociológia, Budapest: ZSKF, pp. 39–60.
- Ráday Eszter interjúja Tóth Lászlóval, „Ez a csoport mindig az, amit mondanak neki: ha kell, homofób, ha kell, antiszemita”, *ÉS*, 2007. július 20, pp. 7, 10.
- Riordian, James (1993): „Introduction”, in: Igor Kon – James Riordian (eds.): *Sex and Russian society*, Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, pp. 9.
- Szelényi Iván (1992): *Harmadik út?: polgárosodás a vidéki Magyarországon*, Budapest: Akadémiai
- Szűcs Jenő (1983): *Vázlat Európa történeti régióiról*, Budapest: Magvető
- Tárkitekintő, <http://www.tarki.hu/tarkitekinto/20051123.html>
- Tóth István György (2006): „Jövedelemeloszlás 1987 és 2005 között”, in: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*, Budapest: Tárki
- Tóth László (1994): „A homoszexualitás ideológia- és mozgalomtörténete”, in: Tóth László (szerk.): *A homoszexualitásról*, Budapest: Hilscher Rezső Alapítvány–ELTE Szociálpolitika Tanszék–T–Twins Kiadó, pp. 51–55.
- Tóth Pál Péter (szerk.) (2004): *Külföldiekkel vagy idegenekkel... Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeség tudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 2004/1.*
- Weeks, Jeffrey (1985): *Sexuality and its discontents: meanings, myths and modern sexualities*, London: Routledge and Kegan Paul
- Weeks, Jeffrey (1989): *Sex, politics and society. The Regulation of sexuality since 1800*, London–New York: Longman
- Wellings, K. – Field, J. – Johnson, A. M. – Wadsworth, J. (1994): *Sexual Behaviour in Britain. The National Survey of Sexual Attitudes and Lifestyles*, London: Penguin Book

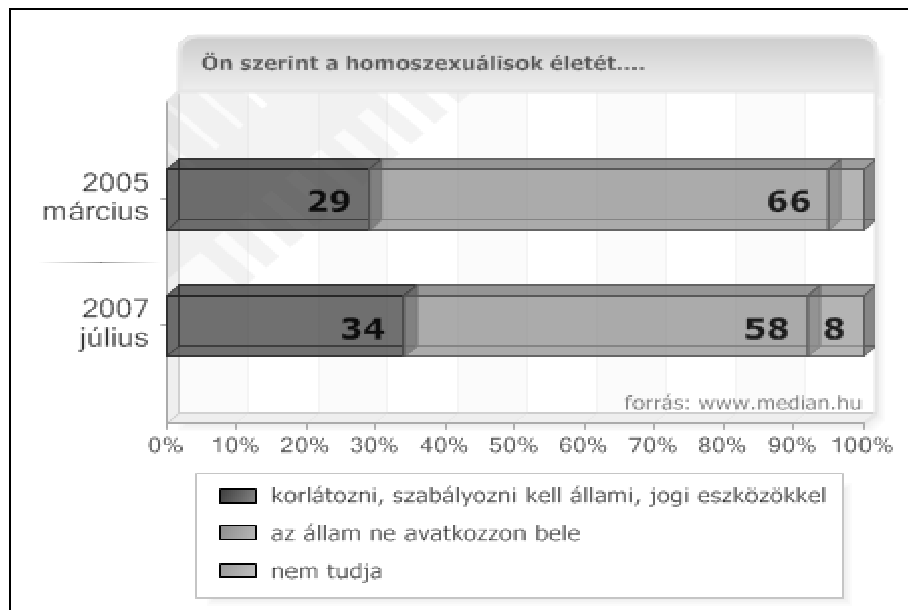
1. ábra

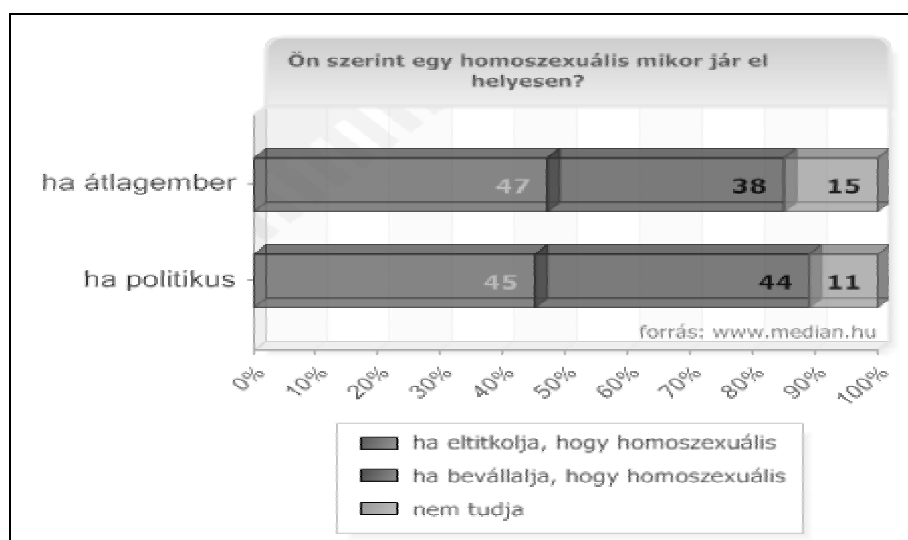
2. ábra

3. ábra

4. ábra

NÉMETH GYÖRGY

Újraelosztás – egy szociálpolitikai kulcsfogalomról

A szerző bírálja a közgazdasági gondolkodás főáramát, mely a jövedelem-újraelosztást a versenyképesség, a gazdasági növekedés ellen ható tényezőként állítja be. Kifejti, hogy – szélsőséges esetektől eltekintve – a jövedelem-újraelosztás szintje nincs hatással a gazdaság teljesítményére, így a kormányok számára rendelkezésre álló szociálpolitikai mozgástér nagyobb, mint ahogy azt a főáramú közgazdaságtan hirdeti. A szerző az újraelosztás közgazdasági fogalmára építve meghatározza a szolidaritás közgazdasági fogalmát, megkülönböztetve a számviteli értelemben és a közgazdasági értelemben vett újraelosztást. Ez után az újraelosztás szempontjából megvizsgálja a társadalombiztosítási rendszereket, amelyeket biztosítási és újraelosztási elemek együtteseként (mix) határoz meg. Kifejti, hogy a kötelező egészségbiztosítás csak biztosítás-újraelosztás mixként tud működni, míg a társadalombiztosítási nyugdíjrendszerek fejlődési iránya az újraelosztás-tartam csökkenése.

Sajnálatos tény, hogy a szociálpolitika szempontjából fontos közgazdasági fogalmak és elvek nem kellően tisztázottak.¹ Ennek oka elsősorban az, hogy a közgazdasági és szociálpolitikai gondolkodás az utóbbi közel félszázadban elszakadt egymástól, művelőik már nem csupán egymást, hanem a másik nyelvét sem értik, arra meg végképp képtelenek, hogy a másik nyelvén, a másik számára érthető módon tudják megfogalmazni saját szakmai problémáikat. A süketek párbeszéde zajlik, melyben a közgazdászok önmagukra a kemény korlátok tudóinak szerepét osztották, és akik a szociálpolitikuskokra mint jótét lelkekre tekintenek, akik társadalomjobbító, szegénység-enyhítő működésük során folyton a kemény (pénzügyi) korlátokba ütköznek. Makrovilág és mikrovilág konfliktusa ez, melyben az előbbi jogot formál az utóbbi kiterjedésének meghatározására (tudója lévén – hiszi legalábbis –, hogy hol vannak, illetve hol kellene lenniük a korlátoknak), hogy legfeljebb mekkora lehet a *rész*, hogy

¹ Lásd Mihályi, 3. o. Bár Mihályi szövegszerűen nem *közgazdasági* fogalmakról és elvekről beszél, de lényegében ezt érti alatta.

a lehető legnagyobb lehessen az *egész* (és – érvel igaza mellett – minél nagyobb az *egész*, annál nagyobb lehet belőle a *rész*). Előbbit nem nagyon érdekli, hogy mi történik a *részen* belül (bár fontosságát elismeri, de azt egy másik szakma belügyének tartja). Utóbbi pedig ahelyett, hogy a korlátok hova-állításában megtestesülő szakszerűségét vitatná (ez, véli, nem feladata, az egy másik szakma), a „szociális jog” bástyái mögé húzódik. Mert jogot követelni könnyebb, mint egy közgazdasági igazság mellett érvelni. „Európában meghatározó kérdés – állítják a makrovilág korlát-állítói –, hogy miként lehet a jóléti rendszer vívmányait összeegyeztetni a versenyképességgel. Finom egyensúlyt kell tartani: ha egy ország a jóléti kiadásokra többet költ a lehetőségeinél, olyan terheket ró a gazdaságra, amely rontja az ország versenyképességét. Ha túlzottan leszorítja a szociális kiadásokat, azzal a társadalmi stabilitást teszi kockára. Ez a legnagyobb probléma: hogyan lehet méltányos rendszert működtetni úgy, hogy a fedezetét is megtermeljük.”² Amennyire téves, olyannyira erős és elterjedt ez a vélekedés. Az okokra e tanulmány végén még visszatérek.

A szociálpolitika egyik legfontosabb kulcsfogalma a szolidaritás. Közgazdasági értelemben akkor beszélhetünk szolidaritásról, ha (1) jövedelemújraelosztás (redisztribúció) történik.³ További feltétel, hogy (2) az újraelosztás a magasabb jövedelműektől az alacsonyabb jövedelműek felé irányuljon (ha fordítva történik, az *perverz* újraelosztás; a szegények közgazdasági értelemben nem lehetnek szolidárisak a gazdagokkal). A szolidaritás lehet egyrészt rászorultság elvű: az újraelosztás *kizárólagosan* a magas(abb) jövedelműektől az alacsony(abb) jövedelműek felé irányul. E két csoport között helyezkednek el az önmagukról gondoskodni, a saját lábukon megállni képesek stb., akik nem szorulnak mások támogatására, de korlátozott lehetőségeik miatt nincs módjuk szolidárisnak lenni a rászorulókkal. E konstrukció problémái a szociálpolitikában közismertek: a rászorultság határának meghúzósa valamilyen mértékben mindig ön-

² Az idézet Kincses Gyulától, az Egészségügyi Minisztérium államtitkárától származik (Népszabadság, 2007. október 16.), aki ugyan nem közgazdász, de nem lehet kétségünk afelől, hogy amit elmondott, az jelenleg a politika csúcsain a „végső” igazság. Valójában korunk uralkodó eszméjéről, vagy inkább mítoszáról van szó. Már az is tévedés, illetve csúsztatás, hogy a szociális-jóléti kiadások a gazdaságot terhelik. Valójában a munka- és – minimális mértékben, ha egyáltalán – a tőkejövedelmek tulajdonosait terhelik.

Kincsesnél sarkosabban fogalmazott 2008. január végén Surányi György, az MNB volt elnöke: „minél nagyobbak a szociális kiadások egy országban és ezzel együtt az elvonások, annál kevésbé tud fejlődni a gazdaság” (www.inforadio.hu/hir/gazdasag/hir-177335).

³ A közgazdasági értelemben vett szolidaritás esetén *meghatározott egyenlőség-közéltető célok* érdekében lemondunk jövedelmünk egy részéről. Azért mondunk le, hogy *ők* is hozzájuthassanak például ugyanahhoz vagy közel ugyanahhoz az egészségügyi ellátáshoz, amit *mi* meg tudunk fizetni, de *ők* nem (vagy csak nagy nehézségek árán) lennének képesek. Fontos a *cél* mibenléte: azért, hogy *ők* is ugyanolyan jó autóval járjanak stb., mint *mi*, nem jut eszünkbe szolidárisnak lenni, sőt, e fogalmat ebben az összefüggésben értelmezhetetlennek tartjuk.

Még kell jegyeznünk, hogy ismert közgazdászokra is jellemző a közgazdaságilag nem értelmezhető szolidaritás-fogalom használata. Például Bokros Lajos volt pénzügyminiszter gyakran elmondja, hogy *nem lehet szolidaritásról beszélni*, ha „a társadalomnak ekkora hányada mentesítve van a közterhek alól”. (Bokros mézesmadzagos furkósbotot javasol. Népszabadság, 2008. április 2.) Ezzel valójában a legalacsonyabb jövedelműek 0 százalékos szja-kulcsának felemelését kívánja.

kényes, és az egyént számos átmeneti élethelyzet is a „rászorult státusz” felé indíthatja, ahová a megérkezését – ha mód és lehetőség van rá – célszerűbb megelőzni.

Másrészt az újraelosztás *nem kizárólag* a magas(abb) jövedelműektől az alacsony(abb) jövedelműek felé irányulhat, bár egyértelműen ez a főirány. A köztes rétegek esetén jelentős az átfedés: bizonytalan, nem állapítható meg pontosan, de különösen a jövőre vonatkozóan, hogy kik az újraelosztás haszonélvezői, és kik azok, akik azt jövedelmükkel táplálják.⁴ (Fontos hangsúlyozni, hogy ez nem azonos a *zavaros* újraelosztással. Zavaros újraelosztásról akkor beszélünk, ha több, viszonylag pontosan meghatározható, de akár ellentétes jövedelemáramlás jellemez egy újraelosztási rendszert. Ez esetben, a tisztánlátás érdekében, célszerű a rendszer elemeire bontása és a perverz újraelosztó elemek kiiktatása.)

A társadalombiztosításban ez a helyzet. A társadalombiztosítás működési mechanizmusa a biztosítással összevetve érthető meg; a társadalombiztosításban a biztosítás mellett megjelenik a szolidaritás, vagyis az újraelosztás is.

A továbbiak előtt szükséges az *elosztás* fogalmának meghatározása, amihez képest *újraelosztásról* beszélünk. Az elosztás (disztribúció) vagy *elsődleges elosztás* színtere a piac. A megtermelt jövedelem a piaci erőviszonyoknak megfelelően oszlik meg a tőke és a munka, illetve az egyes munkavállalók között. Az állam adóztató hatalmánál és az állam szűken értelmezett feladatain (törvényhozás, jog- és igazságszolgáltatás, közbiztonság fenntartása stb.) túlnyúló jóléti intézményeivel / politikájával *újraelosztást* vagy *másodlagos elosztást* hajt végre. Bár az államháztartással foglalkozó szakemberek az állam alapfeladatainak ellátásához szükséges források adóztatással való megszerzése kapcsán is újraelosztásról beszélnek,⁵ de társadalmi értelemben újraelosztásról csak – közvetve vagy közvetlenül – az állam bevételeiből a lakosságnak visszajuttatott pénzbeli (transzferek) és természetbeni ellátások kapcsán beszélhetünk. Államháztartási értelemben az állam minden kiadása újraelosztást (vagy másodlagos elosztást) valósít meg, aminek mértékét az összes állami kiadás és a GDP hányadosával szokás mérni, és gazdaságilag kívánatosnak ennek

4 A 2008. március 9-i, a vizitdíj, kórházi napidíj és (felsőoktatási) tandíj kérdésében kiírt népszavazás elutasító eredményét az SZDSZ-hez közel álló neves közgazdász, Antal László úgy értékelte, hogy ezzel „a középosztály jár jól”, míg az a „szegény rétegek számára előnytelen”, mivel olyan helyről von el forrásokat, melyek a szegények támogatására szolgálnak. Vagyis antiszolidáris. A győztesek szerint viszont szolidáris. (www.mfor.hu/cikkek/A_maganbiztosito_jobb_de_dragabb_lenne.html)

Érdemes megjegyezni, hogy Antal egyébként híve az adócsökkentésnek és a magasabb jövedelműek helyzetét javító egykulcsos szja-nak. Pedig ez, értelmezésünkben, „perverz újraelosztás”.

5 Az állam rendelkezik bizonyos mozgástérrel annak eldöntésére, hogy a jövedelemtulajdonosokat jövedelmük nagyságától függően miként terhelje az állam alapfeladatainak ellátásához szükséges adókkal. Ez a mozgástér azonban korlátozott, mert az adózók – az adók hatására – képesek megváltoztatni viselkedésüket, és terheik legalább egy részét másokra, a náluk gyengébb érdekérvényesítő-képességgel rendelkezőkre hárítani.

lehető legalacsonyabb mértékét mondják.⁶ Közgazdasági értelemben az újraelosztás fogalma ennél sokkal szűkebb. Míg az államháztartási értelemben vett újraelosztás mechanikus és könnyen mérhető (számviteli) kategória, addig a közgazdasági értelemben vett újraelosztás legfeljebb elméletileg mérhető, és nem is kidolgozott kategória. E tanulmány az utóbbi hiátust kísérli meg csökkenteni.

Biztosítás versus társadalombiztosítás

A biztosítás és a társadalombiztosítás abban különbözik, hogy biztosítás esetén – legalább is ideáltipikus esetben – nem létezik redisztribúció, míg társadalombiztosítás esetén létezik. Ha biztosítás esetén mégis létezik redisztribúció, az annak tulajdonítható, hogy a biztosításban az ideáltipikust csak közelíthetjük, de el nem érhetjük. A biztosításban a redisztribúció elkerülendő rossz. Ellenben a társadalombiztosításban tudatosan vállalt.

A biztosításban azért lehet jelen a redisztribúció, mert a biztosítási díj függ a biztosítottban megtestesülő *kárvalószínűségtől*, ami pontosan nem megállapítható, csak becsülhető. (A biztosítási díj mértéke ezenfelül függ attól is, hogy a szerződő a biztosítási esemény bekövetkeztekor milyen értékű biztosítási szolgáltatásra tart igényt, mi a „biztosítási csomag”; a továbbiakban ezt adottnak tételezzük). A díjképzés során a biztosítottban megtestesülő kárvalószínűségekre irányuló figyelem az *egyéni egyenértékűség (individuális ekivalencia)* elvének érvényesítése. Az egyén biztosítási díját összehangolják az egyén kockázataival. Ha *A* biztosítással a biztosítási esemény fele akkora valószínűséggel történhet meg, mint *B* biztosítással, akkor azonos értékű – a biztosítási esemény bekövetkezése esetén a biztosító által nyújtandó – biztosítási szolgáltatásért *B* biztosított kétszer akkora biztosítási díjat fizet, mint *A* biztosított. Ha viszont mindketten azonos összegű biztosítási díjat fizetnek, akkor a kétszeres kárvalószínűségű *B* biztosított feleakkora értékű biztosítási szolgáltatásra lesz jogosult, mint *A* biztosított, ha netán a biztosítási esemény bekövetkezik.

A biztosítást az egyéni egyenértékűség elvének alkalmazása teszi biztosítássá, és ennek köszönhetően a biztosítottak között – ideáltipikus esetben – nem történik redisztribúció, mivel a különbség oka a kárvalószínűségbiztosítási díj reláció összehangoltsága miatt kizárólag a *véletlen*.

⁶ E mögött ott lappang a gondolat, hogy gazdasági értelemben az újraelosztás-nélküliség az ideális állapot, mivel a közgazdaság-elmélet szerint minden adó torzítja az erőforrások allokációját (a fejadó kivételével, ami viszont társadalmi értelemben nem működőképes), minden állami kiadás egy *fiskális ék*, mely a gazdaság fogaskerekei közé kerülve lassítja annak mozgását. Az állam, illetve az állam alapfeladatainak ellátása nélkül azonban a gazdaság, legalábbis a való világban, nem működőképes. Tehát az ideális állapot el nem érhető, de legalább közelítendő: az erőforrások allokációja minél kevésbé torzuljon, a gazdaság fogaskerekei közé pedig a mozgásukat legkevésbé lassító, a lehető legkisebb kisebb fiskális ék kerüljön. Ha már kerülnie mindenképpen muszáj.

E sorok írója egyáltalán nem osztja a fenti gondolatmenetet, és e tanulmány arról szól, hogy az miért hamis. De az széles körben meghatározza napjaink (gazdaság)politikai gondolkodását. E tudással felszerelve pedig nem lehet megérteni az észak-európai jóléti államok mai sikereit, előkelő helyüket a versenyképességi rangsorok élén.

Időnként szó kerül ugyan *biztosítási újraelosztásról*, a biztosítottak biztosító által megszervezett *szolidaritásáról* azon az alapon, hogy a biztosító a károsultnak juttatja a kárt nem szenvedett befizetéseit, de közgazdasági értelemben ez nem újraelosztás. Aki biztosítást köt, az egy terméket (biztosítási szerződést) vásárol, ami egy feltételes lehetőség (opció): ha a baj megtörténik, kérheti a biztosító segítségét. E *védelmet* nyújtó terméket akkor is „használjuk”, ha nem történik baj, sőt, a biztosított számára valójában ez a kívánatos állapot.⁷

Azonban a mégoly felkészült aktuáriusokkal rendelkező biztosító is legalább két akadályba ütközik. Az egyik, hogy a kárvalószínűségek becsléséhez szükséges, múltbeli adatok általában hiányosan állnak rendelkezésre, de ha nem is ez a helyzet, akkor is a jövőre vonatkozóan kell megállapításokat tennie, mely a múltbeli történések viszonylag pontos ismeretében is problémás. (A jelen csak a múlt ismeretében érthető meg, de a jövőt a jelenben még ismeretlen vagy figyelemre nem, vagy alig méltatott tényezők is alakíthatják.) A másik, hogy ez a procedúra igen költséges lehet, s egy idő után már nem éri meg pontosabb becslésekre törekedni.⁸

A biztosítónak a minél pontosabb becslésre, a biztosítás ideáltípusához való közelítésre a piaci árverseny miatt van szüksége. Ha alulbecsült kárvalószínűséggel kalkulálja díjait, akkor terméke olcsó és jól eladható lesz ugyan, de kárfizetése meghaladhatja díjbevételeit, ami végső soron tönkremenetelét okozhatja. Ha felülbecsült kárvalószínűséggel kalkulál, akkor díjbevétele meghaladhatná ugyan kárfizetését, ami profitot ígér, csak éppen terméke drága és eladhatatlan, mivel a vásárlók inkább az ideáltípusú biztosítóhoz közelebb lévő konkurensok ugyanazt tudó, de olcsóbb termékeit vásárolják. Tehát minél közelebb van egy biztosító az ideáltípushoz, annál jobb (biztosítás) szakmailag, mert kevésbé követi el a két lehetséges hibát: a díjképzés során a kárvalószínűség alul-, illetve felülbecslését. Az a biztosító sikeresebb üzletileg, mely jobban megközelelti az ideáltípusú biztosítást. Vagyis jobb szakmailag.

Mindehhez fontos hozzátenni, hogy a valóságban a biztosítók között igencsak korlátozott az árverseny, már csak azért is, mert ritka a szten-derdizált, könnyen összehasonlítható termék (a biztosítók ügyelnek arra, hogy ez így legyen). A biztosítók versenye sokkal inkább a goodwill – a megbízhatóságáról, stabilitásáról és pénzügyi erejéről kialakított képzet –, valamint a marketing, az értékesítési csatornák stb. versenye, mintsem árverseny.

Mielőtt a társadalombiztosításra/társadalombiztosítóra térnénk, meg

⁷ Biztosításszakmai alapszabály, hogy csak olyan káresemény ellen szabad védelmet ajánlani, melynek bekövetkeztében a biztosított ellenérdekel. Ha számára is az a legkedvezőbb, hogy a káresemény nem következik be.

⁸ Példaként nézzük a Cascót. Ennek díját a biztosítók általában három dolog alapján határozzák meg: kié a személygépkocsi (férfi-nő, hány éves) és az hol él (Budapest-vidék), milyen típusú (mennyire gyors és erős, ebből következően mennyire drága, és esetleg az, hogy hány éves). Tapasztalatuk az, hogy a drága autóval rendelkező fiatal budapesti férfiak jelentik a legnagyobb, míg a régebbi típusúval rendelkező középkorú vidéki nők a legkisebb baleseti kockázatot. Ezek az információk könnyen megszerezhetők és egyértelműek. A kockázatbecslés nyilvánvalóan pontosabb lehetne speciális pszichológiai teszt elvégzése és értékelése után, de ez oly mértékben drága, hogy inkább lemondanak róla.

kell határoznunk a biztosítót: a biztosító az a biztosítási tevékenység végzésére szakosodott szervezet (a magyar jogban: biztosítóintézet), mely a biztosítási szerződésben meghatározott, a biztosítás időtartama alatt esetlegesen bekövetkező, kárt okozó esemény (biztosítási esemény) ellen bizonyos összeg megfizetésével vagy más szolgáltatás teljesítésével védelmet nyújt (pénzbeli vagy természetbeni biztosítási szolgáltatás), biztosítási díj fizetése ellenében. A biztosító a biztosítási díj mértékét abból kiindulva és azt követően állapítja meg, hogy matematikai-statisztikai eszközökkel felmérte, mekkora valószínűséggel történhet meg a biztosítottal a biztosítási esemény.

A társadalombiztosítás, ill. a társadalombiztosító abban különbözik a biztosítástól-biztosítótól, hogy nem alkalmazza az egyéni egyenértékűség elvét, az egyén szintjén nem tesz kísérletet a kárvalószínűség meghatározására, így nem is kalkulálhat biztosítási díjat. (Ezért a társadalombiztosítás esetén nem is biztosítási díjról, hanem járulékról beszélünk.⁹) A társadalombiztosítás úgy értelmezhető, hogy az összes biztosított összes kárát egyszerre becslik, ennek alapján kiszámítják az összes szolgáltatás értékét, majd ezzel elosztják a biztosítottak összes keresetét; amit így kapnak, az lesz – százalékos formában – a keresetarányos járulék mértéke, melyet a biztosítottak törvényben foglalt kötelezettségként fizetni tartoznak. A biztosítás és a társadalombiztosítás tehát abban különbözik egymástól, hogy miként kerül a károk fedezete – az egyéni egyenértékűség elvét alkalmazva biztosítási díj, vagy a kollektív egyenértékűség elvét alkalmazva járulék formájában – *kapun belülre*. Miután a fedezet kapun belülre került, a biztosító és a társadalombiztosító tevékenysége között nincs, nem lehet különbség.

Lássuk, hogy az egyéni egyenértékűség elvének a kollektív egyenértékűség elvével való felcserélése miként eredményez redistribúciót. Képzeljük el, hogy egy biztosító tökéletes pontossággal képes meghatározni minden egyes biztosítottjának kárvalószínűségét és ennek alapján kalkulálni biztosítási díját. És képzeljük el, hogy egy társadalombiztosító ugyanazon biztosítottak összességére vonatkozóan képes ugyanilyen tökéletes pontosságra. (Az egyszerűség kedvéért tekintsünk el a két procedura eltérő költségességétől, melytől a valóságban nem tekinthetnénk el, lévén a biztosítási díj-megállapítás összehasonlíthatatlanul drágább.) A biztosító és a társadalombiztosító ugyanakkora fedezetet számolt, csak míg ezt a biztosító biztosítási díjak, addig a társadalombiztosító járulékok formájában gyűjti össze.

⁹ Akárcsak az angolban. A biztosítási díj *premium*, társadalombiztosításról szólva a *contribution* a használatos, ami *hozzájárulást* jelent, de magyarra *járulék*ként fordítják. A *hozzájárulás* pontosabban kifejezi a közgazdasági tartalmat: aki hozzájárul, az nem egy termék árát fizeti, hanem, mondjuk, az egészségbiztosítási rendszer fenntartását támogatja.

Vertikális és longitudinális újraelosztás – a szolidaritás két nézőpontból

Tételezzük fel, hogy minden biztosított esetén ismerjük biztosítási díját, illetve azt az összeget, melyet járulékként fizetnie kell. Eltekintve attól a ritka véletlentől, hogy a kettő éppen megegyezik, két kimenetel lehetséges. Az egyik, hogy a biztosított több járulékot fizet, mint amekkora biztosítási díjat kellene fizetnie. A másik ennek fordítottja: biztosítási díja több lenne, mint a fizetett járuléka. A fenti adatok birtokában minden biztosított esetén képesek vagyunk megmondani, hogy biztosítási díja és járuléka miként viszonyul egymáshoz. Könnyen belátható, hogy a biztosítási díjak és a járulékok különbségeinek kumulált összege nulla. (A pozitív eltérések kumulált összege azonos a negatív eltérések kumulált összegével.)

Azok, akiknek járulékai meghaladják biztosítási díjukat, a kettő közötti összeg mértékével szolidárisak azokkal, akik esetén a helyzet fordított. Előbbiek a társadalombiztosítónak többet fizetnek, mint biztosítónak kellene fizetniük, így befizetésük egy része újraelosztásra kerül. A konkrét társadalombiztosításban a szolidaritás aránya a pozitív (vagy az azzal megegyező negatív) eltérések kumulált összege és a teljes fedezet hányadosaként számítható. A többi a biztosítási arány: akik a társadalombiztosítónak többet fizetnek, mint biztosítónak kellene fizetniük, azok teljes egészében megfizették biztosítási díjukat, akik esetén a helyzet fordított, azok csupán részlegesen. (A részleges akár nulla is lehet.) A társadalombiztosítás tehát biztosítás-szolidaritás keveréke, mixe, s nincs elméleti akadálya (gyakorlati annál inkább van), hogy pontos arányokat számítsunk. S ennek eredményeként, mondjuk, azt kapjuk, hogy egy konkrét egészségbiztosítási rendszer 60 százalékban biztosítás, és 40 százalékban szolidaritás, vagy az arány 50:50%; 40:60% stb.¹⁰ Egy konkrét társadalombiztosítási rendszer x százalékban biztosításon és $100-x$ százalékban szolidaritáson alapul, de míg lehetséges 100 százalékban biztosítási rendszer, 100 százalékban szolidaritási rendszer nem létezhet, ugyanis legalább egyvalakinek fizetnie kell. A társadalombiztosítást gyakran illetik szolidáris jelzővel, de – közgazdasági értelemben – csak részlegesen az.

A fentiekben a vertikális újraelosztásról, ennek meghatározott időtartam alatti alakulásáról volt szó. Az újraelosztás vertikális értelmezése szerint az alacsony kárvalószínűségű¹¹ járulékfizető aktívak szolidárisak a járulékot *már nem* fizető, viszont magas kárvalószínűségű nyugdíjas-korúakkal, és a járulékot *még nem* fizető, szintén magas, de a nyugdíjas-korúakénál alacsonyabb kárvalószínűségű csecsemő- és kisgyermekkorú-

10 Az arány a jövedelemegyenlőtlenség függvénye. Minél nagyobb a jövedelemegyenlőtlenség, annál nagyobb szolidaritás kell a rendszer fenntartásához. Fontos megjegyezni, hogy a szolidaritás hasznélvezői és a terheit viselők száma nagyon különböző lehet a jövedelem-eloszlástól függően.

11 Bár a kárvalószínűség pontos szakkifejezés, az egészségbiztosítással összefüggésben visszatetszést kelthet; a megbetegedést nem igazán illő a biztosítottban esett kárként tekinteni. Az alábbiakat célszerűbb úgy felfogni, hogy az egyes nagy korcsoportok egészségügyi ellátására mennyit kénytelen költeni a (társadalom)biztosító.

akkal, valamint az alacsony, az aktívakénál is alacsonyabb kárvalószínűségű gyermek- és fiatakorúakkal. Ha az állam a *még nem* és a *már nem* fizetők helyett járulékot fizet, vagy utóbbiak, a nyugdíjaskorúak maguk fizetnek, az újraelosztás mértéke, az egészségbiztosítási rendszerben meglévő szolidaritás-tartam csökken.¹² Az államháztartás egészségbiztosítási rendszeren kívüli részében viszont annyival nő. Csak éppen az államháztartás kapcsán nem szokás és nem is lenne túl sok értelme szolidaritásról beszélni. Ott a közteherviselés méltányosságáról, az adórendszer progresszivitásának fokáról, az adók mértékéről stb. folyik a diskurzus. S ez érthető is: az egészségügyi ellátás magánjóság,¹³ s magánjóság esetén felvethető, hogy mennyiért mennyit kapunk (esetünkben: járulékunkért cserébe mekkora értékű biztosítási védelmet). Közjóság esetén ez nem vethető fel, illetve a kapcsolat csak nagyon közvetett.

Az újraelosztás azonban nem csupán vertikálisan, hanem longitudinálisan (horizontálisan) is értelmezhető, sőt ez az értelmezés az, ami egyedül elfogadható. A biztosított a keresőkorba lépve előbb az azt megelőző életszakaszának biztosítási díjait fizeti meg utólagosan (ha az állam helyette fizetett, előbb azt, majd biztosítási díjának és az államtól kapott előlegeknek a különbségét törleszti). Ezt letudva aktív kora biztosítási díjait törleszti, előbb utólagosan, majd előre, hogy végül már nyugdíjas korának biztosítási díjait fizesse. (Ha nyugdíjasként járulékfizető, vagy helyette az állam fizeti a járulékot, tekintettel az idős kor magas kárvalószínűségére, az előre fizetés akkor is indokolt.)

Ha ismernénk egy adott személy élete teljes időszakának biztosítási díjait, valamint az összes általa fizetett járulékot (ez utóbbit lehetséges lenne, az előbbi elméleti feltevés), a kettő jelenértékének hányadosából megtudhatnánk, hogy az adott személy szolidáris volt-e a társadalom többi tagjával, vagy mások szolidaritásának volt-e a haszonélvezője. Ha a biztosítási díjainak jelenértéke kisebb a fizetett járulékaiknak jelenértékénél, akkor szolidáris volt, fordított esetben, amikor a biztosítási díjainak jelenértéke nagyobb a fizetett járulékaiknak jelenértékénél, akkor a szolidaritás haszonélvezője.

A vertikális újraelosztással ellentétben a longitudinális újraelosztás vizsgálatakor nem értelmezhető az egészségbiztosítási rendszer szolidaritás-tartalma, értelmezhető viszont az egyes generációké, mely legszűkebb értelemben az azonos naptári évben születetteket (évjárat) jelenti. (Véglegesen azonban csak akkor tudunk mondani, amikor a szóban forgó generáció utolsó tagja is meghalt.¹⁴) Továbbá a longitudinálisan értelmezett újraelosztás esetén beszélhetünk generációk közötti szolidaritásról.

12 Magyarországon 2006-ig az előbbi helyzet volt érvényben (az aktív kor előttiék és utániak nem fizettek járulékot), 2007-től viszont helyettük az állam fizet, ami nem jelent pluszforrást, hanem az addig tudatosan vállalt hiány járulékfizetéssé való átminősítését. Ez 2007-ben általányt jelentett. 2008-ban azonban konkrét összeget: az állam minden jogszerűen nemfizető után havi 4.350 Ft-ot utal át az OEP-nek.

13 Főszabályként. A közegészségügy közjóság (járványok elleni védelem, szemétszállítás, víztisztaság, szennyvíz-elvezetés, élelmiszer-biztonság stb.), ami csak kevés egészségügyi ellátásról mondható el (közveszélyes elme- és idegbetegek, fertőző betegek gyógyítása stb.).

14 Persze már jóval azelőtt is lehetnek megalapozott becslések. Ezeket kisszámú nagyon idős aligha tudja felborítani.

Amennyiben egy adott generációnak az élete teljes időszakára vonatkozó biztosítási díjaik jelenértéke meghaladja a fizetett járulékaik jelenértékét, akkor az adott generációval az utánuk jövőök szolidaritást vállaltak. Ez, értelemszerűen, az adott generáció élete vége felé derül ki, így az adott generációval való szolidaritás mindig az utánuk következő (következők), még keresőkorban lévő generációt (generációkat) terheli. Mivel a legutolsó egy-másfél évszázadban, de különösen az utóbbi néhány évtizedben a gyógyítás hatalmas expanziója zajlott, szinte biztosnak mondható, hogy az egymást váltó generációk mindegyike szolidaritást vállalt az előttük járókkal, azok többet kaptak, mint amennyiért fizettek. Ennek azonban nem okvetlenül kell így lennie.

Nyilvánvalóan az lenne a jól konstruált egészségbiztosítási rendszer, melyben az adott generáció által fizetett járulékok jelenértéke megegyezne (vagy legalábbis közel azonos volna) az általuk teljes életük során kapott-igénybe vett egészségügyi ellátások költségeinek jelenértékével. Vagyis csak generáción belüli újraelosztás van, de nincs generációk közötti. Ilyen konstrukció azonban aligha tervezhető. Ha lett is volna erre vonatkozó kísérlet, azt a gyógyítás fejlődése és a mögöttünk hagyott évszázadban jelentősen meghosszabbodó (és nem csupán a csecsemő- és gyermekhalandóság erőteljes javulása által táplált) átlagos élettartam mindenképpen meghíúsította volna. Nem lehet (lehetett) azt mondani egy egész generációnak, hogy a nyugdíjas korúak egészségügyi ellátására járulékfizetés formájában felretett pénz elfogyott („elnezést, nem számítottunk ilyen mértékben növekvő költségekkel és élettartammal”), ezért a továbbiakban nem csupán a kor színvonalának megfelelő, de semmilyen gyógyításban sem részesülnek (hacsak nem fizetnek érte). A társadalombiztosításként működő egészségbiztosítási rendszerek legnagyobb előnye a biztosításhoz képest, hogy kezelni tudja az egészségügyi ellátás legnagyobb fogyasztói, a nyugdíjas korúak egészségügyi ellátását. Erre egyszerűen képtelenség felkészülni. Ezért van az, hogy az Egyesült Államok, mely közel egy évszázada ellenáll a kötelező egészségbiztosítás bevezetésének,¹⁵ azt – a 65 éven felüliekre vonatkozóan – megvalósította. Az 1965-ben létrehozott Medicare sajátos társadalombiztosítás: az aktív kori járulékfizetésért cserébe 65 éven felül jár ellátás.¹⁶ Az időskorúak fent jelzett problémáját másképp ott sem tudták megoldani.

Túl az egészségbiztosításon – a nyugdíj

A fentiekben az egészségbiztosításról volt szó, melyre vonatkozóan a társadalombiztosítás fogalma jól értelmezhető. A nyugdíjbiztosítás esetében azonban a helyzet lényegesen bonyolultabb. Azokat az „állami” nyugdíjrendszereket szokták „társadalombiztosítási” jelzővel is illetni, melyeknél a nyugdíj mértékét a befizetések mértékére (nagyság és időtartam

¹⁵ Lásd Németh (2007)

¹⁶ A Medicare jelenleg valamivel több, mint 40 millió, 65 évesnél idősebb amerikai társadalombiztosítója. A Medicare mint kormányügynökség, a kormány megbízásából, más feladatokat is ellát.

– az ún. szolgálati idő) tekintettel állapítják meg. A befizetések mértéke nem okvetlenül azonosítható és összevont járulékbefizetést jelent; jelentheti a járulékfizetés alapjául szolgáló jövedelmet, vagy jelentheti – járulék híján – a személyi jövedelemadó-köteles jövedelmet. A csak „állami” jelzővel illetett nyugdíjrendszerek fix összegű nyugdíjat (alapnyugdíj) fizetnek minden meghatározott életkort betöltött állampolgárnak, függetlenül a rendszerhez való hozzájárulásuk mértékétől.¹⁷ Az „állami” jelző utal arra is, hogy a nyugdíjígéret mögött nem áll tőke, még ha az „állami társadalombiztosítási” nyugdíjrendszernek lehet is valamennyi tőketartaléka. Azt szokták mondani, hogy az „állami” nyugdíjrendszer felosztó-kirovó (elven működik), mely az aktuális nyugdíjakat az aktuális bevételekből fedezi.¹⁸

Az „állami társadalombiztosítási” nyugdíjrendszer problematikájának megértéséhez indulásuk idejére kell visszamennünk. Előtte azonban tisztáznunk kell az állampolgári jogon alapnyugdíjat folyósító nyugdíjrendszerek közgazdasági tartalmát. A szociálpolitikai cél világos: az időskori szegénység leküzdése-szűkítése anélkül, hogy a rászorultságot – fölöttebb költségesen – mérlegelni kelljen. Mivel a cél nem több, mint az időskori szegénység leküzdése ill. szűkítése, az alapnyugdíj csekély összegű. Az univerzális alapnyugdíj mellett nem csupán a hatóságok egyedi mérlegelési lehetőségének kiiktatása az érv, hanem a pozitív ösztönző hatás is. Ha az állam minden állampolgárának alapnyugdíjat ad, akkor minden aktív korban megtakarított forint növeli a majdani nyugdíj összegét. Ha nem létezne alapnyugdíj, és az állam csak a rászorultakat támogatná, a nyugdíj felé közeledő alacsony jövedelműek az adózás alóli kibújásra, a munka világából való kivonulásra érezhetnek ösztönzést, mondván, hogy pluszmegtakarításuk semmit, vagy aránytalanul keveset ér majdani nyugdíjuk szempontjából, mert az állam azt így is, úgy is az alapnyugdíj szintjére egészíti ki.

Az (univerzális) alapnyugdíjjal szemben felhozható, hogy azt olyanoknak is folyósítják, akik saját jogon rendelkeznek tisztességes nyugdíjjal, és nem csupán a rászorultak kapják, ami pazarlás. Ez közgazdasági tévedés. Az idős rászorultak segélyének kifizetéséhez szükséges források csak a jövedelemmel rendelkezők adójából teremthetők elő. Ez kétféleképpen érhető el: egyrészt úgy, hogy a jövedelmek arányában adóval elvonunk, majd mindenki ugyanakkora összeget kap. Másrészt úgy, hogy arányosan alacsonyabb adóval egy kisebb összeget elvonunk, amiből az alapnyugdíjnál kisebb nyugdíjjal rendelkezők (a rászorultak) nyugdíját az alapnyugdíj szintjére kiegészítjük.

A kérdés az, hogy – ceteris paribus – mi a különbség a két változat végeredménye között, azon kívül, hogy az első esetben magasabbak voltak az állam bevételei és kiadásai, nagyobb összeg folyt keresztül az ál-

17 Olyan megszorítás azért elképzelhető, hogy a nyugdíjkorhatár betöltése előtt mennyi ideig volt állampolgár, állampolgárként adófizető. Az ilyen típusú intézkedések az idősebbek bevándorlását kívánja korlátozni.

18 E megfogalmazás arra utal, hogy e sorok írója szerint a felosztó-kirovó terminus technicus alapján elhibázott. Ennél nagyobb baj, hogy gúzsba köti a nyugdíjszakmai gondolkodást, ami – ha elfogadjuk – kényszerűen bezáródik a felosztó-kirovó versus tőkefedezeti dichotómiába.

lamháztartáson. (Korunk kedvelt közgazdasági bon mot-jával: „nagyobb az állam”.) A végeredmény tekintetében annyi, hogy csorbult az ösztönző hatás és többbe kerül a folyósítás.¹⁹ Vagyis a rászorultság elvének alkalmazása hátrányokkal jár. Viszont a rászorultság elvének hívei cserébe megkapják a „kisebb az állam” látszatát.

Mindez természetesen egy longitudinális modellben van így. A pénzügyi kormányzat államháztartás aktuális hiányának finanszírozásáért felelős tisztviselőinek nézőpontja azonban szükségszerűen vertikális. Számukra úgy merül fel a kérdés, hogy ha nem fizetnének mindenkinek alapnyugdíjat, akkor kisebb lenne a hiány (vagy egyenesen többlet lenne), csökkenne az államadósság, kedvezőbb lenne a folyó fizetési mérleg, csökkennének az állampapír-kamatok, ezért olcsóbb lenne az államháztartás finanszírozása stb.

A mai „állami társadalombiztosítási” nyugdíjrendszerek „társadalombiztosítási” jellege történeti időkben gyökerezik. (Persze az „állami” is, de az olyan konstrukció, mely bárhol és bármikor bevezethető az időskori szegénység ellen, és nem haladható meg, legfeljebb megszüntethető.) A jól ismert, tiszta történelmi példa az Egyesült Államok társadalombiztosítási nyugdíjrendszere, a Social Security.²⁰ A nagy gazdasági világválság kitörése (1929) után a gazdasági és társadalmi reformokat ígérő F. D. Rooseveltt lett az elnök (1932), aki a kongresszus elé terjesztette a társadalombiztosításról szóló törvényjavaslatát (1933). Ez akkor még az egészségügyet is tartalmazta, amit azonban az erős ellenállás miatt inkább visszavett, nehogy veszélybe sodorja a fontosabbnak tartott nyugdíjügyet. Az elnök a kongresszus által elfogadott törvényt 1935. augusztus 4-én írta alá, a járulékokat 1937. január 1-től gyűjtik, az első nyugdíjat 1940. január 31-én folyósították, s a nyugdíjasok száma már a világháború alatt érte el az egymillió főt.

A (társadalom)politikai cél az volt, hogy a Social Security minél előbb és minél több embernek nyugdíjat folyósíthasson. Ezt több tényező indokolta. A Nagy Válság (Great Depression) éveiben kisemberek tömegei kényszerültek arra, hogy feléljék a megtakarításaikat, vagy azok a bankcsődökben úsztak el. A várható élettartam éppen akkoriban (20. század első fele) gyorsan hosszabbodott, amire kevesen számítottak, és amire felkészülni reális esély nem volt. Megváltozott a társadalom és a gazdaság szerkezete: a kistulajdonosi (kereskedő, földműves, kisiparos) réteg zsugorodott, az alkalmazottak aránya nőtt, így a vagyon tömegméretekben szűnt meg az időskori anyagi biztonság forrása lenni. Az időskori szegénység tömegessé és láthatóvá vált, ami pl. szélsőséges mozgalmak számára jelentett táptalajt.

Azért, hogy a Social Security minél előbb nyugdíjat folyósíthasson, átmeneti rendelkezésként meglehetősen rövid, szimbolikus hosszúságú szolgálati időt határoztak meg. A Social Security azért lett „állami”, mert

¹⁹ A helyzet ennél némileg bonyolultabb. A második forgatókönyv során az „arányosan alacsonyabb” adó feltételezésével éltem. A konkrét adórendszertől függően ez több-kevesebb eltérést eredményez az alapnyugdíj feletti sávban.

²⁰ A Social Security az USA-ban kizárólag az állami nyugdíjrendszert jelenti. Másutt, főleg Európában, alá sorolják az egészségügyi rendszert, sőt gyakran egyéb ellátásokat is, pl. munkanélküliek segélyezése.

más nem lehetett (a vita nem arról folyt, vajon a felosztó-kirovó vagy a tőkefedezeti nyugdíjrendszer kínál-e nagyobb előnyt). És azért lett „társadalombiztosítási”, mert könnyebb úgy szert tenni a rendszer működtetéséhez szükséges bevételre, ha az adófizető az adójáért cserébe valamit kap (ezért nem is adót, hanem járulékot fizet; a járulékfizetés jogszerző aktus, míg az adófizetés nem). Ez az öregségi, a rokkantsági, az özvegyi nyugdíj, az árvaellátás stb. ígérete.

Kevésbé közismert, hogy az 1889-ben elfogadott német nyugdíjbiztosítási törvény (melynek hatálya az ország lakosságának egynegyedét jelentő munkásságra terjedt ki) átmeneti rendelkezésként az akkor 40. életévüknél idősebbek számára csökkentett szolgálati időt határozott meg. (A nyugdíjra jogosító szolgálati idő 30 év, pontosabban 30*47 díjhét volt, melybe a katonai szolgálat, legfeljebb egy év betegség és 4 hónap munkanélküliség is beleszámított.) Eszerint azoknak, akik megelőzőleg legalább 30*47 hétig olyan munkaviszonyban álltak, melynek alapján biztosításra kötelezettek lettek volna, ha már akkor hatályban lett volna az 1889. évi törvény, a szolgálati idejük annyiszor 47 héttel csökken, ahány évvel meghaladták 40. életévüket. Vagyis a 70 éves munkások és munkásnők azonnal nyugdíjat kaptak. Ez körülbelül 115 ezer főt jelentett. Egy évvel később már rokkantnyugdíjat is folyósítottak, körülbelül 117 ezer főnek. A törvény az elfogadása előtt úgy módosult, hogy könnyebben lehessen rokkantnyugdíjba vonulni. Ez tudatos döntés volt, mellyel az idősek egy részét a fiatalabb korosztályok érdekében kivonták a munkaerőpiacról, annak konkrét helyzetére reagálva.²¹

Magyarországon az 1938-ban létrehozott mezőgazdasági munkavállalók kötelező öregségi biztosítása esetén hasonló volt a helyzet, bár a magyar törvény a németnél lényegesen szűkmarkúbb volt.²² Nyugdíjra csak férfiak voltak jogosultak, a nyugdíjkorhatár 65 év volt (a németeknél 70 év), de az úgynevezett tűzharcosok (az első világháború hadszínterét járt katonái²³) számára csak 63 év.²⁴ Nyugdíjat az kaphat, aki legalább 15 éven keresztül évente legalább 15 heti járulékot fizetett. Átmeneti szabályok szerint a törvény hatályba léptekor a 65. életévüket betöltötték nyugdíjra voltak jogosultak, ha az elmúlt 20 évben gazdasági munkavállalóként megszerezték volna a nyugdíjjogosultságot, ha az 1938. évi törvény már akkor hatályban lett volna. Tehát e nyugdíjrendszer indulásakor azonnal fizetett nyugdíjat, és hogy ez így történjék, ahhoz nem csupán szociális, hanem elsőrendű politikai érdek is fűződött: a kormány így kívánt gátat vetni a nemzetiszocialista eszmék terjedésének a vidéki mezőgazdasági munkásság körében. (Az 1930-as évek elejének-közepének nemzetiszocialista pártjai esetükben voltak a legsikeresebbek. Szervezkedéseiket a kormányzat jogi és hatósági eszközökkel akadályozta, de vi-

21 Bein Károly: A munkásbiztosítás különös tekintettel a német munkásbiztosításra. Magyar Biztosítási Évkönyv, 1899. II. évfolyam, 139–203.o. „A törvény a »rokkantsági« biztosítást az aggkor fölé helyezi” – állapította meg a szerző a módosítások irányáról. (180.o.) 22 1938: XII. tc.

23 Lásd 1938. évi IV. törvény.

24 A megfelelő korú mezőgazdasági munkások szinte kivétel nélkül megjárták a frontokat. Tehát úgy is felfoghatjuk, hogy a nyugdíjkorhatár 63 év, melyet két évtizedes távlatban 65 évre emelnek.

lágos volt, hogy a jelenségre más típusú választ is adni kell.) 1939-ben, az indulás évében közel 70 ezer nyugdíjat állapítanak meg, a következő évben megkezdik az özvegyi nyugdíjak folyósítását is. Az összeg mindössze évi 60 pengő, az özvegyet ennek fele illeti.²⁵ Vidéken ez a nem várt „ajándék-pénz” az önellátás körülményei között elegendő volt a végletes szegénység elkerüléséhez, és pozitív társadalmi hatása messzire sugárzott. A nemzetiszocializmus nem is tudott gyökeret verni vidéken.

A társadalombiztosítási nyugdíjrendszer a hagyományos értelmezés szerint úgy működik, hogy a nyugdíjas generációk járadékát a fiatalabb generációk járulékaiból fizetik – ezt nevezik generációk közötti szolidaritásnak. Ezzel szemben áll a tőkefedezeti nyugdíjrendszer, mely a hagyományos értelmezés szerint *öngondoskodás* – mindenki magának takarékoskodik, nem az előtte járó generáció nyugdíját fizeti és nem az utána következő generációtól várja a nyugdíját. A hagyományos értelmezés szerint a generációk közötti szolidaritás rendszere stabil vagy növekvő népesség esetében jól működik, csökkenő népesség esetén – ez az öregedés jelensége²⁶ – viszont már kiütözik a gyengesége: az egymást követő generációk létszáma folyamatosan csökken, így a változatlan szintű nyugdíj kifizetése csak a járulékszint és/vagy a nyugdíjkorhatár emelésével lehetséges. Ha mindkettőt változatlanak tekintjük, akkor a nyugdíjszintet kell csökkenteni, s efelé mutat a nyugdíjasként várható élettartam – egyébként örvendetes – meghosszabbodása. E hagyományos értelmezés szerint a társadalombiztosítási (felosztó-kirovó) nyugdíjrendszereket csapdába ejtette az öregedés, amiből kikecmeregni csak a generációk közötti szolidaritás feladásával, az öngondoskodásra való áttéréssel lehet.

Mindez azonban teljes mértékben hamis, nem állja ki a közgazdaságtudományi elméleti kritikát. Mint láttuk, a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer egy válságos történelmi korszak szülötte, feladata a kor problémáinak megoldása volt. Ezt sikerrel teljesítette. A történetek úgy is értelmezhetők, hogy az állam a rendszer indulásakor járulék formájában hitelt vett fel munkaképes korú polgáraitól, s ebből fizette az idősek nyugdíját. Ez a rendszer első generációja számára rendkívül előnyös volt, mert minimális járulékfizetés ellenében (ez az Egyesült Államokban a rendszer indulásakor mindössze 4 évet jelentett, Németországban és Magyarországon semmit) nyugdíjat kapott. Az idő előrehaladtával azonban a járulékfizetés és a cserébe kapott nyugdíj egyre inkább összevethetővé vált, egyre inkább a saját befizetés ellenértékéről, mintsem a fiatalabb évjáratúak szolidaritásáról van szó. (Nem önzetlen szolidaritásról, hanem egyfajta üzletről: az idősebb generációnak nyújtott segítségért a fiatalabb generációtól érkezik a fizetség.) Amikor az első olyan generáció éri el a nyugdíjkorhatárt, mely pályája kezdetétől járulékfizető, elérkezett a mérlegkészség ideje: mennyiért mennyit kapok. Ez az a pillanat, amikor a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer betöltötte hivatását, beérett, megoldotta azt a problémát, amire létrehozták, története véget érhet. Elérkezett a

²⁵ Az özvegyi nyugdíjjal az 1938: XII. törvényt egy év múlva egészítették ki (1939: XVI. tv.).

²⁶ Mindez rendkívül elnagyolt, sokkal pontosabb definíciókra lenne szükség. Ettől most eltekintek, mert feladatomban egy teljesen más értelmezés bemutatását tekintem.

reformok ideje. Ez a pillanat az 1980-as években érkezett el. A nyugdíj-reformok azóta vannak napirenden.

Az új értelmezés szerint a társadalombiztosítási nyugdíjrendszerben az állam bruttó implicit adóssága testesül meg, ami az évtizedekkel ezelőtti (társadalom)politikai probléma megoldásának ára, és amely akár az éves GDP többszörösét is elérheti (vagyis jóval nagyobb, mint az állam „rendes” adóssága). A nyugdíj-államadósság az a vagyontömeg, mellyel az államnak rendelkeznie kellene akkor, ha nyugdíjigérvényeinek a járulékok kivetésének elkerülésével akar eleget tenni. Eddig a járulékfizetés meglehetősen jó, bár csökkenő hozamú befektetésnek számított, elfogadásával jelentősen nőtt a nyugdíjigérvény formájában létező, rejtett nyugdíj-államadósság. A nyugdíjrendszer beérésekor van mód arra, hogy az állam egy forint befizetett járulékkért cserébe csupán egy forint értékű nyugdíjigérvényt adjon, ami megállítja a nyugdíj-államadósság növekedését. Az csupán a kamatozással, a normál, a pénz- és tőkepiacokon értékesített (explicit) állampapírok hozamával azonosan nőhet.

A beérett társadalmi nyugdíjrendszer reformja tehát elvezethet ahhoz, hogy a redisztribúcióra utaló „társadalombiztosítási” jelző érvényét veszítse, a segélyrendszerként induló nyugdíjrendszer fokozatosan „valódi” nyugdíjrendszerré alakuljon, melynek feladata, hogy az aktív életszakasz megtakarított jövedelmeit életjáradékká alakítsa. Ez a folyamat csak művileg fejezhető be, a cél egy „tisza” – jövedelemújraelosztásmentes – nyugdíjrendszer létrehozása. E mellé viszont fel kell építeni az időskori segélyezés rendszerét, melynek leghatékonyabb formája az alapnyugdíj. Az alapnyugdíj sajátos biztosítás-szolidaritás mix, épp úgy, ahogy az egészségbiztosítás esetében láttuk.

Az újabb idők fejleményeként a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer azon az úton van, hogy levetkőzze társadalombiztosítási jellegét, hogy – az özvegyi nyugdíjon és az árvaellátáson kívül – eltűnjenek újraelosztó elemei. (A rokkantnyugdíjat nem lenne szerencsés ide sorolni, az özvegyi nyugdíj eltűnésre van ítélve, s csupán a hagyományos családszerkezet emlékeként létezik még.²⁷) Az, hogy a nyugdíjrendszer nem tőkésített, önmagában nem elegendő ok arra, hogy a társadalombiztosítási jelzőt használjuk, és még kevésbé jogos felosztó-kirovónak nevezni.

Fentiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nem tanácsos a „társadalombiztosítás” fogalmát az „állami” egészségbiztosítási és nyugdíjrendszerre együttesen használni. Az egészségbiztosítási rendszer csak társadalombiztosításként működőképes, a nyugdíjrendszer viszont nem, még ha ez a jelző valamikor rá vonatkozóan is teljesen jogos volt. A nemzetközi és a hazai fejlemények afelé mutatnak, hogy mindebből kiválik egy nyugdíjrendszer, ami mellé létrehozunk egy időskori szegénységnyhító rendszert, mely alapulhat a rászorultság vizsgálatán, de lehet univerzális, alanyi jogon járó alapnyugdíj is. Az alapnyugdíj – az

27 „Svédországban 1984-ben létrehoztak egy parlamenti bizottságot azért, hogy megvizsgálják a nyugdíjrendszer reformjának lehetőségét. Hat évig dolgoztak – nem siették el –, és összegző jelentésükben mindössze két dologban értettek egyet: abban, hogy el kell törölni az özvegyi nyugdíjat, és abban, hogy a jövőben a nyugdíjrendszer átfogó reformjára lesz szükség.” Garam Katalin: Jóléti gondok. A svéd nyugdíjreform története. 168. o., 2007. november 6.

egészségbiztosításhoz hasonlóan – társadalombiztosítás, lévén biztosítás-szolidaritás mix, s mint ilyen, a jóléti rendszer része. A valódivá vált, újraelosztástól megtisztított nyugdíjrendszer viszont nem társadalombiztosítás, és nem tárgya a szociálpolitikának. Ami valaha nagyon is szociálpolitikai kérdés volt, az pénzügyi-technikai kérdéssé válik.²⁸

További társadalombiztosítások

Az árvaellátás, a táppénz, a rokkantnyugdíj, a munkanélküli segély és a gyermekgondozási díj (gyed) társadalombiztosítás előzetes járulékfizetéshez kötöttek, és nem mérlegelik az egyéni kockázatokat – mindezek miatt ezekkel kapcsolatban biztosítás-szolidaritás mixről van szó.

Az egyéni egyenértékűség elve alapján konstruált árvaellátás-biztosítást eleve csak az kötne, akinek gyermeke van, a fizetendő biztosítási díj mértéke a gyermekek számától és életkorától függne, sőt, a biztosítónak becsülnie kellene, hogy 18 éves koruk után továbbtanulnak-e és meddig (az árvaellátás maximum 25 éves korig jár), végül függne a szülők életkorától (az életkorral nő a halálozás valószínűsége). A biztosítási díj az idő múlásával csökken a gyermekek idősebbé válása (ami rövidíti az esetleges árvaellátás időtartamát), növekszik viszont a szülők idősödése (halálozásuk nagyobb valószínűsége) miatt; közülük az előbbi a lényegesen nagyobb erejű. Az árvaellátás elvileg megoldható lenne úgy is, hogy a szülőket kötelezzék haláluk esetére és árváik javára meghatározott tartalmú biztosítás megkötésére. Ezt azonban számos okból nem teszik. Például azért, mert ez a gyermeket nevelők megterhelését jelentené, mintegy büntetésként, miközben a gyermektelenek (beleértve a még és a már nem gyermekeseket, utóbbin azokat is értve, akiknek gyermekei felnőttek) ezt a terhet magától értetődően nem viselnék. Ráadásul minél több és minél fiatalabb gyermek van a családban, annál magasabb biztosítási díjat kellene fizetniük. Ez ellen a társadalom igazságérzete tiltakozna. Az árvaellátás költsége a nyugdíjjárulékbba van rejtve, amit gyermekei számától függetlenül minden aktív kereső fizet. Az árvaellátás újraelosztást valósít meg, melynek kedvezményezettjei, ceteris paribus, a gyermekesek, különösen a sokgyermekesek.²⁹

A táppénzt – az árvaellátáshoz hasonlóan – elvileg szintén biztosítási alapra lehetne helyezni, de csak erős megszorítással, mivel a biztosítás csak akkor működőképes, ha a biztosított kimondottan ellenérdekel a biztosítási esemény bekövetkeztében, ami a táppénzről, illetve a megbetegedésről nem feltétlenül mondható el (a megrokkánásról, pontosabban

28 A szociálpolitikusok érdeklődése persze joggal fordul olyan kérdések felé, mint a tagság kötelező vagy önkéntes volta, a rendszer járulékszintje, az elérhető nyugdíjak mértéke és megoszlása, a rendszerből kimaradók aránya. Utóbbiak fontos információkkal szolgálnak a jelenbeli és jövőbeni jövedelmi helyzetről, az időskori szegénység mértékéről.

29 A dolog ennél némileg bonyolultabb. Aki nem éri meg a nyugdíját, és sem árvát, sem özvegyet nem hagy maga után, annak addigi járulékfizetése mások nyugdíját növeli. Ha gyermekei nagyobbak, és emiatt rövid ideig fizetik az árvaellátást, s özvegye sincs vagy az is korán hal, akkor is a nyugdíjasok a nyertesek. Mindez mutatja, hogy nem egyszerű meghatározni az újraelosztás nyertesait és veszteseit.

a rokkanttá nyilvánításról még kevésbé).³⁰ A megbetegedések kockázata azonban nem egyenletesen és nem véletlenszerűen oszlik meg a társadalomban. A magasabb jövedelmű, így magasabb járulékot fizetők általában egészségesebbek, ritkábban betegek, ezért ritkábban szorulnak táppénzre. A táppénz a mai formájában ezért biztosítás-szolidaritás mix, ami a rokkantnyugdíjra, a fenti logika alapján, még inkább igaz.³¹ Elvileg a megrokkulás ellen is lehetne biztosítást kötni, de a biztosítási díj megállapítása és időről időre lezajló felülvizsgálata olyan költséget jelentene a biztosítónak, amely jelentősen megemelné a biztosítás díját, ráadásul az a kockázattal együtt az életkorral valószínűleg nőne a nyugdíjkorhátárt közvetlenül megelőző időszakig, és a társadalom hátrányosabb helyzetű tagjai a keresetük arányában akár többszörösét is fizethetnék, mint jobb helyzetű kortársaik. A fentiek a munkanélküliségre talán még hatványozottabban igazak.

Az eddigiektől eltérően a gyermekgondozási díjra (gyed) elvileg sem lehetne biztosítást kötni, mert a gyermek születése ma már gyakorlati szinten is szinte teljes mértékben tudatos emberi döntés eredménye. A gyermek két éves koráig járó, a szülés előtti kereset 70 százalékát kitevő, a minimálbér kétszeresében maximált összegű gyedet pronatalista szempont hívta életre: a cél az volt, hogy csökkentse a magasabb jövedelműek szülés miatti kereset-vesztését, ezzel könnyítve meg a gyermekvállalás melletti – modern társadalmakban gazdasági szempontból mindenképpen irracionális – döntést.³² A gyed léte nem abszolút érvényű, hanem konkrét népesedési helyzethez kötődik: a termékenységi ráta tartósan a népesség újratermelését biztosító szint alá esett, s a politika, ennek hosszú távú negatív társadalmi és gazdasági hatásait felismerve döntött a bevezetéséről. Míg aligha képzelhető el olyan társadalom, mely tagjainak nem okoz gondot a gyermeket nevelő szülő halála, a betegség, a megrokkulás, a munkanélküliség miatt kieső kereset stb., addig nagyon is elképzelhető, hogy a termékenység szintje, az egyszerű reprodukciót

30 Az „erős megszorítás” az, hogy csak súlyos, hosszantartó megbetegedés esetén fizet táppénzt a biztosító. Az indokolatlan igénybevétel ellen a kormányok azzal próbálnak védekezni, hogy a betegség első időszakának táppénz-fizetését a munkaadóra hárítják. Ez ellen a munkaadó, a maga szempontjából teljesen érthetően, azzal védekezik, hogy megszabadul a beteges dolgozótól, vagy beteges voltát sejtve fel sem veszi. A családok elleni harc jegyében súlyosbodik egy jelentős számú és zömmel idősebbekből álló réteg helyzete. Az ellentmondás nehezen feloldható.

31 Mindez akkor lenne kétségbe vonható, ha a magasabb jövedelműek bizonyíthatóan gyakrabban vennék igénybe a táppénzt, és a rokkantnyugdíjat. Különösebb vizsgálat, hétköznapi tapasztalatok alapján is kijelenthető, hogy ez nincs így.

32 Modern társadalmakban a gyermekvállalás érzelmi kérdés, biológiai vonatkozásban szinte teljes mértékben emberi döntés által uralt (uralható). Archaikus társadalmakban biológiai tény, de emellett gazdasági, sőt biztonsági kérdés is. A gyermek munkaerő és szüleinek támasza öregségükben. Törzsi viszonyok közt a fiúk jövendő fegyverforgatók, számuk a törzs erejét jelentik, a törzsön kívül férjhez adott lányok rokoni kapcsolatrendszer létrehozói vagy fenntartói. Fegyveres konfliktushelyzetben és gazdasági szükséghelyzetben (rossz termés, éhezés stb.) mindkettő kulcskérdés. A modern és az archaikus társadalom közötti átmenet hosszú, több évszázados folyamat.

elérő vagy meghaladó volta érvénytelenné teszi a bevezetésekor figyelembe vett szempontokat.³³

A gyed csak nagyon erőltetetten tekinthető társadalombiztosításnak, bár formailag egyértelműen az (előzetes járulékkifizetéshez kötött jogszerzés). Csak míg a „klasszikus” társadalombiztosítás alapjában biztosítás, mely gyakorlati és szociális célból teret enged a szolidaritásnak (azzal, hogy szögre akasztja az egyéni egyenértékűség elvét), a gyed esetében értelmezhetetlen a biztosítás. Létrehozásának oka sem a biztosítás hatókörének kitágítása volt, hanem egy (társadalom)politikai cél elérése. A gyed megítélése attól függ, hogy miként vélekedünk a segítségével elérni kívánt célról.

Alanyi jog és rászorultság I.

Társadalombiztosítás esetén inadekvát alanyi jogról és rászorultságról beszélni, de ennek kapcsán legalább jobban megérthetjük a társadalombiztosítás működését. Tegyük fel, hogy nincs társadalombiztosítás, de mindenki számára kötelezővé teszik egy meghatározott tartalmú egészségbiztosítás vásárlását. A magasabb jövedelműek jól járnak: ez kevesebb pénzükbe kerül annál, amennyit eddig járulékként fizettek. A közepes jövedelműek számára nem lényeges az eltérés, az alacsony jövedelműek esetén viszont, a jövedelmi skálán lefelé haladva, egyre inkább az lesz. Jelentős rétegek számára komoly dilemma, hogy törvényi kötelezettségüknek eleget téve egészségbiztosítást vásároljanak-e, vagy inkább alapszükségeikre (élelem, lakhatás stb.) költsenek. A jövedelmi skálán lefelé haladva egy ponton túl már a pusztán lét kerülne veszélybe, ezért nem vásárolnak egészségbiztosítást. A politika azonban nem tűrheti, hogy a rászorulóknak egészségbiztosításuk áráig kiegészítést ad (beleértve azt a szélső esetet, hogy 100 százalékban kifizeti). Ennek érdekében adót vet ki, amit természetesen elsősorban azokra tud, akik a társadalombiztosítást leváltó, „csak a rászorulókat segítjük!” jelmondatú reform haszonélvezői. A reform sikerrel járt: az ország minden polgára épp úgy biztosított, mint a reform előtt volt, a szociális érdek tehát nem sérült, miközben az állam kiadásai és bevételei zsugorodtak, aminek következtében nőtt a versenyképesség. Ilyen egyszerű.

De valóban ilyen egyszerű? Társadalmi szinten az egészségügyi összkiadás változatlan maradt, csupán a közkiadások és magánkiadások aránya változott: amennyivel csökkent az előbbi, annyival nőtt az utóbbi. Ha azzal a feltételezéssel élünk, hogy a reform után mindenki ugyanannyi biztosítási díjat és szolidaritási adót fizet együttesen, mint járulékot a reform előtt, akkor lényegében csak annyi történt, hogy az egészség-

³³ Ez elméletileg elképzelhető, de elérésére rövid- és középtávon gyakorlatilag nincs esély. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a politikának nem kell foglalkoznia a kárenyhítéssel, olyan lépéseket téve, mely – hacsak néhány tizeddel is –, de a termékenység szintjét közelebb viszi az egyszerű reprodukciót biztosító 2,1-hez, hogy ennyivel is csökkenjenek a társadalom öregedéséből származó problémák. Az utóbbi egy-két évben több EU-országból érkeznek hírek ezt célzó kormányzati lépésekről.

ügyi összkiadás kisebb hányada folyt keresztül az államháztartáson. Vagyis a „kisebb állam” pusztán fikció, számviteli látszat. Társadalombiztosítás esetén a „nagyobb állam” a látszat, mely annak tulajdonítható, hogy biztosítás-szolidaritás mix két elemét nem választják szét. A rászorultság elvének alkalmazása arról szól, hogy ezt szét kell választani.

De nem egyszerűen arról van szó, hogy két úton is képesek vagyunk ugyanoda eljutni. A társadalombiztosítás két elemének szétválasztása ugyanis számos nehézséggel, magas költséggel és negatív ösztönzési hatásokkal jár. A biztosítási díj megállapítása, mint fentebb szó volt róla, költséges eljárás. Szinte megoldhatatlan nehézségek jelentkeznek azok esetében, akiknek a biztosítási díja magasabb, mint az addig fizetett járulékok. Ha ez azért történik, mert bár magasabb jövedelműek, de pl. krónikus betegségük folyamatos és költséges kezelést igényel, akkor életszínvonalukat vagy megtakarításaikat (jövendő életszínvonalukat vagy az utánuk maradó örökséget) csökkentik. A társadalom vélekedhet úgy, hogy a krónikus betegség épp oly adottság, mint például a tehetség, és ha abban nincs kivetnivaló, hogy a tehetségesebbek magasabb iskolai végzettséget érnek el, aminek következtében magasabb jövedelemre tesznek szert, akkor abban sincs, hogy a krónikus betegségének következményét az egyének anyagilag is vállalnia kell. A vállalás határát a társadalom egy másik vélekedése határozza meg, miszerint a szegénység tűrhetetlen, állami eszközökkel is törekedni kell felszámolására, de legalábbis csökkentésére.

Ehhez viszont előbb egy technikai feladatot kell megoldani: meg kell határozni, hol húzódik a szegénység és a nem szegénység közötti határ. Aki biztosítási díjának megfizetése után az alá kerülne, illetve ha már eleve ott van, annak jövedelmét a szegénységi határig kiegészítik, illetve az egészségbiztosítást segélyként megkapja. Az csak a kisebbik probléma, hogy a határ meghúzása (vagyis a szegénység meghatározása) komoly szakmai feladat, s bármilyen döntés is születik, az csak politikai (értsd: valamilyen mértékben önkényes) lehet. Emiatt pedig az igazságosságra és a méltányosságra, illetve ezek hiányára hivatkozva bármikor támadható, de támadható túlzott bőkezűsége, pazarló jellege, munkára ellenősztönző hatása stb. miatt, illetve arra hivatkozva is. Ráadásul a jogi szabályozás rései, pontatlanságai, hibái stb. az eredeti szándékot bizonyos helyeken kijátszhatóvá, megkerülhetővé teszi, s az ennek kiküszöbölésére irányuló törekvés az előbbiekkal együtt túlbonyolított, áttekinthetetlen jogszabály-dzsungelt eredményez. A nagyobb probléma, hogy mindez költséges adminisztratív apparátust igényel. Ennek az apparátusnak feladata az is, hogy kiszűrje azokat, akik az alsóbb jövedelmi szegmensekben a nagyobb támogatás reményében a valóságosnál kisebb jövedelmet ismernek el. Szociális szempontból súlyosabban esik latba, hogy a biztos támogatás tudata sokakat visszatart a legális munkavállalással elérhető, viszonylag kis jövedelemtöbblet megszerzésétől, mert annak egésze, vagy aránytalanul nagynek érzett része fordítódna egészségbiztosításra (negatív ösztönzés).

Tehát a társadalombiztosítás, a biztosítás és szolidaritás mix elemeire bontása, a rászorultság elvének alkalmazása „kisebb állam”-ot eredményez ugyan, de ennek semmiféle pozitív gazdaság(politika)i hozadéka

nincs. Csupán azt teszi nyilvánvalóvá, hogy a közgazdaságtan újraelosztás-fogalma – melyet az állami kiadások és a bruttó hazai termék (GDP) hányadosaként határoznak meg – hamis és félrevezető, pusztán egy számviteli kategória, mely újraelosztottként tekint olyan jövedelmekre is, melyeket tulajdonosaik lényegében önmagukra költenek, csak amelyek éppen keresztülfolynak az államháztartáson. Ezzel a látszatelőnnyel szemben viszont csupa hátrány áll, a magas költségektől a negatív ösztönző hatásig. A társadalombiztosítás azzal, hogy együttesen biztosítás (= öngondoskodás) és szolidaritás (= újraelosztás), felszámolja a rászorultság alapú segélyezés hátrányait.

Alanyi jog és rászorultság II.

Alanyi jogról és rászorultságról akkor adekvát beszélni, ha hiányzik a jogszerzés (ez társadalombiztosítás esetén a járulékfizetés) – ha csak az állampolgárságot (a beleszületést vagy megszerzését) nem tekintjük annak. Alanyi jogon jár például a gyermekgondozási segély (gyes) és a családi pótlék, azt mindenki kapja, így azok is, akiknek anyagi helyzete (vagyonja, illetve házastársának-élettársának jövedelme) alapján ez nem lenne szükséges, mivel a gyermek (gyermek) léte nem fenyegeti a családot szegénységgel (bárhogyan is határozzuk azt meg), sőt, annak súlya a családi költségvetésben hosszasan elhanyagolható. A közgazdászok az alanyi jogon járó ellátásokat alacsony hatékonyságúnak, pazarlónak stb. minősítik, mondván: nem lehetséges, hogy a mindig szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokból mindenki egyformán részesedjen, az pedig végképp kizárt, hogy minden gyermekes család támogatásra szoruló legyen. Ha az erőforrásokat célzottan használnák fel, sokkal magasabb gyes, családi pótlékot stb. lehetne adni a valóban rászorulóknak, így sokkal nagyobb eredményeket érhetnének el a (gyermek)szegénység leküzdésében. Ezért – mondják – az alanyi jogosultságot a rászorultság elvének alkalmazásával kell felváltani. A szociálpolitika művelői ezzel azt szegezik szembe, hogy a gyermekek csupán elenyésző hányada él jómódúnak mondható családban, így ami rajtuk megtakarítható volna, azzal alig emelhető a rászorultak ellátása, ráadásul azt is csökkenti az adminisztráció jelentősen megemelkedő költsége. Továbbá sokan lennének, akik alanyi jogon most hozzájutnak, de rászorultság alapján nem jutnának hozzá, mivel a rászorultság-alapú ellátásokat igényelni kell, és sokan nem igazodnak el az államigazgatásban, visszariadnának az űrlapok kitöltésétől stb., miközben sokan lennének olyanok is, akik az ellenőrzési rendszeren átcúsúzva nem rászorultként is hozzájutnának. A szociálpolitikai művelői, mint látható, gyakorlati, és nem elvi okokból ellenzik a rászorultság elvének alkalmazását. Kétségtelen, nem könnyű gyermeket nevelő milliommások alanyi jogosultsága mellett érvelni. Ez ugyanis – látszatra – perverz újraelosztás.

Nézzük meg, az egyszerűség kedvéért csupán a családi pótlék példáján, hogy mi játszódik le az univerzális és a rászorultság-alapú ellátás esetében. Az univerzális családi pótlék fix összegű, minden gyermeket megillető, a gyermek neveléséhez nyújtott, az állam által fizetett támo-

gatas. Mielőtt a családi pótlékot kifizetnék, azt előbb az államnak adóként be kell szednie. Keresete után és arányában mindenki adófizetésre kötelezett, függetlenül attól, hogy gyermekes vagy gyermektelen.³⁴ A családi pótlék annyit jelent, hogy a gyermekesek adójukból egy fix összeget visszakapnak. Tehát két azonos keresetű család közül a gyermekes valamivel kisebb adót fizet, mint a gyermektelen. Közgazdasági értelemben a családi pótlék adóleírás: az állam a szülő gyermeknevelésére költött kiadásainak egy részét költségként ismeri el, amivel kivonja az adózás alól. Kérdés, hogy jogosan-e.

A gyermek léte ugyanis úgy is fölfogható, mint a szülők fogyasztásának része, akik azzal, hogy gyermekükre költenek, valójában magukra költenek, hogy teljesebbé tegyék (érzelmi) igényeik kielégítését, hogy így maximalizálják azt az elégedettséget, melyhez gyermekük révén jutnak hozzá. Mások másfelé keresik elégedettségüket: ők azon a pénzen, melyet a gyermekes család gyermekére költ, jobb lakást, autót vásárolnak, messzibb tájakra utaznak stb. Így felfogva két (egyenértékű) fogyasztói preferenciáról van szó, melyek között különbséget tenni az államnak nem feladata. Viszont feladata a szegények támogatása, még akkor is, ha a szegénység okozója vagy súlyosbítója a családban nevelkedő gyermek. Nem tartom szükségesnek indokolni, hogy miért látom úgy (a társadalom nagy többségéhez hasonlóan), hogy a gyermek nevelése más minőségű „fogyasztás”, mint minden egyéb, s olyan tevékenységként fogható fel, melyet a szülő a társadalom érdekében is végez. Ha pedig ezt elismerjük, akkor indokoltnak találjuk a költségek egy részének leírását is, az adóból.

Mindehhez fontos hozzáfűzni, hogy az univerzális családi pótlék egy konkrét demográfiai helyzethez is kötődik: ez az öregedés (vagy alulnépesedés). Ha a túlnépesedés jelentene gondot, a fenti gondolatmenet egésze érvényét vesztené.³⁵ A családi pótlék, fenti keretek között, egyszerre szolgálja a társadalmi igazságosságot és a pronatalista népesedéspolitikát, utóbbit nem annyira létével, mint inkább esetleges hiányával.³⁶

Ha az univerzális családi pótlékot a rászorultság alapján nyújtott, de

34 Az egyszerűség kedvéért tekintsük el attól, hogy az emberek nem csupán keresetük (vagyis munkajövedelmük), hanem egyéb jövedelmük és fogyasztásuk után (forgalmi adók) is adóznak.

35 Ahogy például Kínában történt: a „megengedett” egy-két gyermeknél többet vállaló családoktól megvonták a családi pótlékot, ezzel „ösztönözve” a családokat az alacsony gyermekszámra. És voltak ennél jóval durvább intézkedések is, így kényszerabortusz, elbocsátás a munkahelyről stb.

36 Nem tudjuk pontosan megmondani, hogy a családi pótlék mennyivel járul hozzá a teljes termékenységi ráta szintjéhez. De az biztos, hogy elvonása jelentősen csökkentené. Erre Magyarországon a Bokros-csomag (1995–1996) szolgált empirikus bizonyítékkal. Ha a családi pótlékra csupán mint pronatalista népesedéspolitika eszközére tekintenénk, hamar szembetalálnánk magunkat a hatékonyság kérdésével. Az már eredményes népesedéspolitika, ha a teljes termékenységi ráta szintjét sikerül 0,2-vel megemelni, ami annyit jelent, hogy 10 megfelelő korú nő közül – akiknek 21 gyermeknek kellene életet adniuk, hogy a népesség stabil maradjon – a jelenlegi 13–14 helyett 15–16 gyermeket szül. Vagyis minden ötödik plusz 1-et. A hatékonyság rigid értelmezése szerint ötből négy esetén teljesen felesleges volt a családi pótlék megemelése. Viszont elmondhatjuk, azok esetén is csökkent az azonos keresetű gyermekesek és gyermektelenek, illetve kevesebb gyermeket nevelők közötti jövedelmi távolság.

megemelt összegű családi pótlék váltaná fel, akkor közgazdasági értelemben az emelést, *ceteris paribus*, a nem rászorult gyermekes családok fizetnék meg. Az univerzális családi pótlék költségét a gyermektelenek és magasabb jövedelműek fizetik. Feltehetjük: a célból, hogy az azonos jövedelmű gyermekes és gyermektelen családok között a családi pótlék különbséget tehesen, *ceteris paribus*, a gyermekteleneknek valamivel több adót kell fizetniük, hogy a gyermekesek alacsonyabb adót fizethessenek. Mivel a gyermektelenek lényegesen többen vannak, a családi pótlék léte adójukat szerényebb mértékben emeli, mint amennyivel a gyermekesekét csökkenti. De számolnunk kell a keresettel nem, vagy csak olyan alacsony keresettel bírókkal, akik esetében az adóleírás végrehajthatatlan. Nyilvánvaló, hogy a családi pótlékuk fedezete a magasabb jövedelműekre kivetett adó. Amennyiben pedig a kormány az alanyi jogosultság megtartása mellett növelni kívánja a családi pótlékot, annak forrását csak a gyermektelenek és a magasabb jövedelműek adójának emelésével tudja előteremtteni.³⁷

E nagyon egyszerű modellel egyrészt azt kívántam bizonyítani, hogy a magasabb jövedelmű gyermekes családoknak járó családi pótlék nem perverz újraelosztás, mert azt az azonos jövedelmű gyermektelen családok fizetik a gyermekeseknek, a rászorultaknak pedig a magasabb jövedelműek. A perverz újraelosztás felvetése esetünkben a költségvetés számviteli nézőpontjából származik: adott egy költségvetési tétel, melyet a gyermekes családok támogatásának céljára különítettek el. Aki ezt a helyzetet tekinti kiindulópontnak, az joggal gondolhatja úgy, hogy célszerűbb lenne, ha nem minden gyermekes, hanem csak a rászorulókat részesednének belőle, ők viszont magasabb összeggel. S ez végül is logikus gondolat. Azonban nem ez a kiinduló helyzet. Nem számviteli, hanem közgazdasági – az újraelosztási folyamat egészét átfogó – szemlélettel kell vizsgálni. Másrészt a rászorultság elv mögött nem csupán egy szakmailag hibás (számviteli) szemlélet, hanem egy világkép is meghúzódik, mely szerint a gyermek léte – a szegénység kivételével – nem ok szülei kedvezményezésére az újraelosztási folyamatban.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a rászorultság elvének az alanyi jogosultság ellenében meghatározott területeken lehet létjogosultsága. Főleg az ártámogatások esetében. Az ártámogatás olcsóbbá teszi a fogyasztást, ami egyrészt pazarlásra ösztönöz, másrészt a magasabb jövedelműek eleve többet fogyasztanak. A gyakran idézett példa a gazdagok úszómedencéjének olcsó, ártámogatott gázzal való fűtése. Talán még ekkor sincs szó perverz újraelosztásról (inkább a fűthető úszómedencével rendelkezők és nem rendelkezők között zajlik újraelosztás), de e gyakorlat ellen sok minden felhozható. A probléma abból származik, hogy az alanyi jog versus rászorultság elve vitában ezzel szokás példálózni, majd a

37 Közismert tény, hogy a magasabban képzett, jobban kereső, jobb körülmények között stb. élők várható élettartama magasabb. Ha a nyugdíj megállapításánál csak az addigi megtakarítást és a népesség egészére érvényes várható élettartamot veszik figyelembe, valójában „perverz” újraelosztás történik javukra, mégpedig igencsak nagymértékű. Erről azonban csak elvétve esik szó, mert e rászorultság elvének társadalmi bázisa ebben nem érdekelt. Nem mintha az előbbieket ellen sokat lehetne tenni, de ismeretében talán halkabban lennének az újraelosztás „szenvedő alanyainak” kifogásai.

negatív tapasztalatot általánosítani. Az általános vita valójában értelmetlen, azokat minden egyes ellátás esetében külön kell lefolytatni.³⁸

Perverz újraelosztásról a közelmúltban leggyakrabban a mára lényegében megszüntetett családi (adó)kedvezmény kapcsán esett szó. Ezt a gyermekes családok személyi jövedelemadójukból érvényesíthették, már amennyiben volt akkora (legális) adóköteles jövedelmük. Végére is arról volt szó, hogy a gyermekes családok valamivel – a háromgyermekesek gyermekenként havi 10 000 Ft-tal – kisebb adót fizettek. Lényegében ugyanez történik az összes adókedvezménynél (például pénztári és biztosítási adókedvezmények), sőt a nem adókedvezményként adott lakástakarékpénztári támogatásnál is, azzal a különbséggel, hogy az utóbbi a nem legális jövedelméből lakáscélra takarékoskodót is megilleti, míg az előbbi igénybevitelére csak legális jövedelem esetén van mód. E logika szerint, ha minden adózó adója 10 000 Ft-tal csökken, az nem perverz újraelosztás, hanem az egymást követő kormányok pártállástól független adócsökkentést meghirdető programjának megvalósítása, a versenyképesség növelése érdekében. Ha viszont ez csak a gyermeket nevelőkre vonatkozik, míg a gyermektelenek adója változatlan marad, akkor ez magára vonja a perverz újraelosztás vádját. Nyilvánvaló, hogy igaztalanul.³⁹

Az öngondoskodás

Az 1990-es évek elejétől, a rendszerváltástól folyamatosan hallhatunk az öngondoskodásról. Eszerint a magyar társadalom, illetve annak döntő hányada a szocializmus éveiben függővé vált az államtól, elveszítette azon képességét, hogy megoldja problémáit, minden gondjára-bajára az államtól vár segítséget stb., ami miatt a rendszerváltás nem korlátozódhat csupán a politikai rendszer, a jogrendszer, a gazdaság stb. átalakítására, az embereknek az önmagukról való gondoskodás képességét is kell sajátítaniuk. Ennek érdekében felülről végrehajtott, az emberi mentalitást megváltoztató kulturális forradalomra van szükség. Ez hangsúlyosan a második Gyurcsány-kormány (2006-tól) kommunikációjában került elő.⁴⁰

Az öngondoskodásra való hivatkozásnak, illetve annak képtelenségére való utalásnak több jelentése van. Először is kifejezi a társadalom legfelső, jómódú rétegeinek világszemléletét: azokét, akik képesek magukat függetleníteni a jóléti rendszerektől, és akik szerint azok, akik erre nem képesek, jellemhibában szenvednek, amiért indokolt rájuk leereszkedő

38 2006 végén egy ilyen vita folyt az Esély hasábjain (lásd Irodalom). A közgazdász Voszka Éva a konkrét példa kapcsán az ártámogatás helyett a rászorultság elvének alkalmazása mellett érvelt, majd érvelését általánosította. A szociálpolitika-történész Tomka Béla hatalmas nemzetközi szakirodalmi áttekintést adva utasította vissza az általánosság szintjén a rászorultság elvének üdvözítőbb voltát. Úgy gondolom, hogy a konkrét esetben Voszka Évának igaza volt, általánosítása viszont hibás.

39 E sorok írója csupán annyit állít, hogy a gyermekeseknek adott adókedvezmény *önmagában* nem kárhoztatható.

40 „Be kell hogy valljam, szerintem azok a reformok, amelyeket szolgálni szeretne ez a kormány, nem elsősorban az egészségügyről, az oktatásról, a közigazgatásról szólnak. Hanem a társadalmi kultúra, a mentalitások, az attitűdök korszakváltásáról.” Gyurcsány Ferenc: Ebből ki kell törni! Népszabadság, 2007. november 26.

lenézéssel tekinteni. Az öngondoskodás-képtelenség ennek *politikailag korrekt* módon való megfogalmazása. Kifejezi továbbá azt a kívánságot, hogy némileg visszaszoruljon – ha már teljes felszámolásuk nem lehetséges – a szociális rendszerek magasabb jövedelműek által táplált jövedelem-újraelosztó szerepe. És kifejezi azt a törekvést, hogy a létező rendszereket úgy alakítsák át, hogy teret adjon az üzleti szféra működésének. (Például az „állami” nyugdíjrendszer az állam gondoskodása az idősök megélhetéséről, míg ha ugyanazt a járulékot magán-nyugdíjpénztárba fizetjük, akkor már nem az állam gondoskodik rólunk, hanem magunkról gondoskodunk. A különbség, közgazdasági értelemben, látszólagos.)

Szociálpolitika és gazdaságpolitika

Nincs olyan gazdaságpolitikai szükségszerűség, mely a szociálpolitika mozgásterét abszolút módon meghatározná. Hamis az a kép, mely szerint jelen körülményeink közt, a globalizált világgazdaság kihívásaira az egyedüli lehetséges kormányzati válasz a társadalmi stabilitást biztosító jóléti rendszer és a versenyképesség közötti finom egyensúlyozás, mivel a jóléti rendszer fenntartásának ára feltétlenül rontja a versenyképességet, azonban annak hiánya vagy szűkmarkúsága a társadalom szétrobbanásával fenyeget, a gazdasági oldalról óvott versenyképességet politikai oldalról téve tönkre. Eszerint az ország jó sorsának az olyan kormányok a letéteményesei, melyek kötélidegekkel a szakadék szélén táncolnak, de egy pillanatra sem szédülnek meg, így egyensúlyukat veszítve nem zuhannak a szakadékba.

A jóléti rendszer azonban nem a *per* „gazdaságot”, hanem legfőképpen a munkajövedelem-tulajdonosokat terheli, míg a tőkejövedelem-tulajdonosokat meglehetősen alacsony mértékben, ha egyáltalán. A (béroldali) versenyképesség szempontjából a munkajövedelmeket terhelő adók semlegesek,⁴¹ mert nem mozdítják el a hozzáadott értéken osztozó tőke és munka közötti határvonalat. Viszont az a képzet, hogy a „gazdaság” viseli a jóléti rendszer költségeit – az iskolarendszer fenntartásától a nyugdíjakig, a családi pótléktól az egészségbiztosítási rendszerig –, ideológiai megalapozásul szolgál arra, hogy a jóléti rendszer zsugorítására, tágabban a közkiadások visszafogására a munkajövedelmek egy részét tőkejövedelemmé konvertálja. Tehát az adócsökkentésnek nem az az értelme, hogy több pénz maradjon az emberek zsebében, hanem az, hogy a munkajövedelmek rovására növekedjenek a tőkejövedelmek.⁴² Vagyis a jóléti rendszerek zsugorításáról, az állami kiadások csökkentéséről fo-

41 Hacsak nem hiszünk abban, hogy az adók léte vagy szintje visszafogja a munkateljesítményt. Ez a visszafogó hatás valóban létezik, de olyan magas szinten, aminek közelében még a személyi jövedelemadó-rendszer 1988. évi bevezetésekor megállapított 60%-os legfelső adókulcs idejében sem jártunk.

42 Ezt Simor András MNB-elnök mondta ki a legegységelműbben, egyúttal javaslatot téve az éves költségvetés kiadási oldalának 2500 Mrd Ft-tal történő csökkentésére. Ez a csökkenés döntően, bár nem kizárólagosan a szociális rendszereket érintené. (Simor András: Ujjászületést! Lemaradás vagy felzárkózás – ez itt a kérdés. Népszabadság, 2008. március 22., Hétvége, 2. o.)

lyó diskurzus végül is a piacon kialakult jövedelemelosztási arányok adminisztratív eszközökkel való megváltoztatását célozza. Ez a maga nyereségében azonban nem mutatkozhat meg, ezért olyan várakozásokat kapcsolnak hozzá, miszerint a megemelkedő profitok több beruházást, ezáltal nagyobb gazdasági növekedést, így nagyobb munkavállalói jövedelmeket tesznek lehetővé stb. A ma kisebb munkajövedelem a jövőbeli nagyobbak a feltétele – ez az eredeti tőkefelhalmozás képlete. Ha ezt az érvet elfogadjuk, akkor végül is azt mondanánk, hogy a piac alkalmatlan az élőmunka árának meghatározására, vagyis jobb lenne visszatérni a tervgazdasághoz, melyben a tervező – ha mást nem is –, de azt képes megmondani, hogy mekkora profitok, illetve mekkora, profitok által meghatározott munkaerőköltség esetén lesz a gazdasági növekedés a lehető leggyorsabb, vagy a kettő aránya mikor optimális. De azt is meg kellene tudni mondania, hogy a munkaerőköltség mikor válik oly alacsonnyá, hogy az már a gazdasági növekedés rovására megy.

Végül is nem történik más, mint hogy a szociális rendszerek jövedelem-újraelosztó szerepének „kárvallottjai” gazdaságpolitikai érvekkel hozakodnak elő érdekeik védelmében,⁴³ amit annál könnyebben megtehetnek, mert a felemelkedő Kína és India olcsó munkaerejével, de egyre jobb minőségű termékeivel és szolgáltatásaival kemény gazdasági kihívást jelent. A fejlett világ országaiban ellehetetlenültek az alacsony technikai színvonalat képviselő tradicionális iparágak, és egyre inkább ez történik a közepes színvonalúakkal is, amit részben valóban ellensúlyoz a munkaerőköltség leszorítása. E válasz azonban csupán a lehetséges válaszok egyike, bár kétségkívül a legkézenfekvőbb.⁴⁴ Mindezt gazdaságpolitikai ideológiákba csomagolják, ami összefonódik banális érdekharccal. És ez az, ami meghatározza napjaink szociálpolitikáról, az állam szerepéről folyó politikai diskurzusát. Tudnunk kell azonban, hogy mozgásterünk nagyobb, mint azt napjaink főáramú közgazdasági gondolkodása elhíttetni igyekszik. És talán a racionális diskurzus sem reménytelen.

Irodalom

- Benedek Dóra–Firle Réka–Scharle Ágota: A jóléti újraelosztás mértéke és hatékonysága. PM Kutatási Füzetek, 17. 2006. július
- Mihályi Péter: Az egészségbiztosítás reformjának fogalmi keretei. *Esély*, 2007/5. 3–33. o.
- Németh György: Az újraelosztás. Egy közgazdasági mítoszról. *Eszmélet*, 51. szám (2001), 84–98. o.
- Németh György: A rászorultság elve. *Valóság*, 2004/11. szám, 1–30. o.
- Németh György: Egységesülő gazdaság, megosztó társadalom. Magyarország Politikai Évkönyve 2007., I. kötet; Budapest, DKMKA
- Tomka Béla: Rászorultsági elv vagy általános szociális jogok? *Esély*, 2006/5. szám, 20–42. o.
- Voszka Éva: Százezer vagy tízmillió? A rászorultak körei. *Esély*, 2006/4. szám, 3–20. o.

43 Gondoljunk az egykulcsos (lineáris) szja-ra, illetve a bevezetése érdekében hallható érvrendszerre.

44 Erről részletesen lásd Németh György: *Egységesülő gazdaság, megosztó társadalom*.

VARGA ISTVÁN – UDVARI KERSTIN

A környezettanulmány, avagy a magánszféra sérthetetlenségének dilemmái¹

A tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen felhatalmazás alapján végzik a magánszférába beavatkozó környezettanulmányokat. A szociálpolitika korai, szegénypolitikai szakaszában a környezettanulmány készítésből alakult ki a családlátogatás formája, ma azonban összemosódik a környezettanulmány és a lakáson végzett szociális munka. A környezettanulmány fogalmát több jogszabály említi, de egyetlen jogszabály sem szabályozza egyértelműen e tevékenység speciális formai és tartalmi követelményeit. A környezettanulmány egyrészt megelőzi a segélyezést, másrészt segíti a segélyezési döntések meghozatalát. Ezt azonban a magánlakás-magánszféra megsértésével teszi, jóllehet a környezettanulmány tárgya (a vagyoni és jövedelmi helyzet felmérése) más forrásokból is tisztázható lenne (pl.: jövedelemadó bevallás, ingatlan nyilvántartás). Újabb problémát jelent, hogy a környezettanulmány készítése hatósági eljárás, de tisztázatlan, hogy kik, milyen iskolai végzettséggel, képesítéssel végezhetik. A szerzők a környezettanulmány negatív hagyományai miatt javasolják a „szakértői vélemény” elnevezés használatát. Véleményük szerint elsősorban szociális munkások lehetnének ezek a szakértők, mert megfelelő ismeretekkel rendelkeznek egy ilyen szakértői vélemény elkészítéséhez.

18 év telt el azóta, hogy Magyarország az államszocialista rendszerből a jogállamiság útjára lépett. Ez a rendszerváltás nemcsak azt jelentette, hogy az egypártrendszer helyett a demokratikus politikai rendszer lépett életbe, vagy hogy a gazdaság a tervutasításos irányításból a piacgazda-

¹ Itt szeretnénk köszönetet mondani Ferge Zsuzsának bátorításáért és gondolatainkat rendszerező kérdéseieért, észrevételeiért, amelyek nélkül ez a tanulmány nem született volna meg. Ugyanígy köszönetet mondunk Juhász Gábornak, akinek észrevételei hozzásegítettek a megfelelő keretek megtalálásához.

ságra tért át, hanem érvényesülhettek-érvényesülhetnek az állampolgárok jogai, amelybe beletartozik a magánszféra sérthetlenségéhez való jog. E változásoknak mond ellent az a mód, ahogy a szociális ügyintézésben a mai napig használatos a környezettanulmány.

A környezettanulmány szótári meghatározása: „Személy(ek) életkörülményeinek tanulmányozása. Az erről készített írásmű.” (Magyar Értelmező Kéziszótár, 2004: 751) Az életkörülmények: „Valakinek az életét meghatározó, ill. jellemző körülmények összessége.” (Értelmező Szótár, 2004: 266) E meghatározás rendkívül tág lehetőséget ad arra, hogy mit és hol tanulmányozzanak, de egyértelműen magába foglalja az egyén magánszféráját. A szociális szférában gyakran kerül sor „életkörülmények tanulmányozására”. Általános gyakorlat, hogy valamilyen, például hatósági eljárás, vagy szociális munka segítő tevékenysége keretében egy kívülálló, harmadik (hivatalos) személy (általában köztisztviselő vagy közalkalmazott) elmegy valakinek a lakására, és ott tanulmányozza annak életkörülményeit. Végül ebből valamilyen írásos dokumentum (környezettanulmány) keletkezik, amelyet felhasználnak egy későbbi eljárás ill. döntés során. Vagyis ebben az esetben a támogatáshoz folyamodóknak le kell mondaniuk az esetleges segítségért az elidegeníthetetlennek tekintett polgári jogokról. Pl.: A magánlakáshoz-magánélethez való jogot sérti a támogatást kérelmező lakásában levő tárgyak értékének felbecslése a jogosultság megállapításához. (Juhász 1996: 42; 46)

Bár a magánszféra védelmének fogalmát az Alkotmány közvetlenül nem nevesíti, az mégis levezethető az 54. § (1)-ből: „A Magyar Köztársaságban minden embernek vele született joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelytől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.” Az emberi méltósághoz való jogot az Alkotmánybíróóság „az általános személyiségi jog egyik megnyilvánulásaként” értelmezi. Ebből fakadóan külön nevesített jogokat származtatnak belőle, „így például az önazonosságához, az önrendelkezéshez való jogot, az általános cselekvési szabadságot, a magánszféra védelméhez való jogot”. (1234/B/1995. AB határozat) Ennek eredményeként a Magyar Köztársaság Alkotmányának 59. paragrafusában az alábbiakat fogalmazza meg: „A Magyar Köztársaságban mindenkit megillet a jó hírnévhez, a magánlakás sérthetlenségéhez, valamint a magántitok és a személyes adatok védelméhez való jog.” Bár ez a paragrafus „csak” a magánlakás sérthetlenségét mondja ki, de tágabb értelmezésben magában foglalja a magánszféra védelmét is. E jog védelmét erősíti a Polgári Törvénykönyv 82. paragrafusában megfogalmazott magánlakás védelme („A törvény védi a magánlakáshoz és a jogi személy céljaira szolgáló helyiségekhez fűződő jogot.”), és a Büntető Törvénykönyvben nevesített a magánlaksértés (176. §) vétsége, illetve büntette.

Ezt az okfejtést erősíti egy másik jogforrás, az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló 1993. évi XXXI. törvény, amely az 1950. november 4-én Rómában elfogadott Egyezményt ratifikálja, és a következőképpen fogalmaz a 8. cikkelyben:

1. Mindenkinek joga van arra, hogy magán- és családi életét, lakását és levelezését tiszteletben tartsák.
2. E jog gyakorlásába hatóság csak a törvényben meghatározott, olyan esetekben avat-

SZOCIÁLIS MUNKA

kozhat be, amikor az egy demokratikus társadalomban a nemzetbiztonság, a közbiztonság vagy az ország gazdasági jóléte érdekében, zavargás vagy bűncselekmény megelőzése, a közegészség vagy az erkölcsök védelme, avagy mások jogainak és szabadságainak védelme érdekében szükséges."

Ez a jogszabály már a magánélet tiszteletben tartását fogalmazza meg, így véleményünk szerint megfelelő, ha tanulmányunkban a magánszféra sérthetlensége mentén elemezzük a mai szociális gyakorlatban használt környezettanulmányt.

E fenti jogszabály viszont arra is felhívja a figyelmet, hogy ez az emberi jog megfelelő, magasabb rendű jog (érdek) mentén korlátozható. Találhatunk is erre példát a magyar jogrendben, amikor például a rendőrségről szóló, 1994. évi XXXIV. törvény 39–40. paragrafusa részletesen szabályozza, hogy milyen feltételek mellett, milyen módon sértheti meg az eljáró hatóság a magánlakás védelméhez való jogot. Ebben az esetben a korlátozást a közbiztonság magasabb rendű érdeke indokolhatja. A környezettanulmány kapcsán feltételezhető, hogy két magasabb rendű érdek, ill. jog fogalmazható meg. Az egyik az ország gazdasági jóléte, vagyis a közpénzek hatékony és hatásos felhasználásának érdeke. A másik ok, amely miatt korlátozható a magánszféra sérthetlensége, „az erkölcsök védelme, vagy mások jogainak és szabadságának védelme” – melynek során például a gyermekek védelmének érdekében készítik a környezettanulmányt.

Tanulmányunkban szeretnénk megvizsgálni, milyen felhatalmazás alapján végzik a (magánszféra sérthetlenségét korlátozó) környezettanulmányokat. Feltételezzük, hogy ha Magyarországon érvényesül a jogállamiság, akkor megvannak a részletes szabályai annak, hogy ki, mikor, mit, miért, hogyan vizsgálódhat. Ha nincsenek ilyen szabályok, vagy ezek hiányosak, ez esetben érvényes a címként választott állítás: a környezettanulmány sérti a magánszféra sérthetlenségét, ezzel sérül a jogállamiság elve, ami különböző dilemmákat vet(het) fel.

Rövid történeti áttekintés

A környezettanulmány megjelenése a szociálpolitika korai, szegénypolitikai szakaszára tehető. Ez a történelmi korszakolás alapján a 17. század elejétől a 19. század végéig tartott. E három évszázadon belül a XIX. sz. elején a nyílt szegénygondozás (segélyezés) kialakulása során merült fel először, hogy meg kell vizsgálni az egyén életkörülményeit.

„A rendszert a skót Thomas Chalmers (1780–1847) találta ki, aki skóciai Kilmany közössége után 1814-től a glasgow-i szegénygondozási körzetben szervezte újjá a szegények segélyezését (...) társadalmi aktivistái segítségével minden egyes segélykérést megvizsgált, (...) először is megvizsgálta a kérelmező életviszonyait.” (Müller, 1992: 75) Ez a gyakorlat később széles körben terjedt el a szegények gondozásával foglalkozó különböző szervezeteknél. Lényeges eleme lett a korai szociálpolitikának is, mint például a németországi elberfeldi rendszernek. Az 1853-ban kialakított elberfeldi rendszer körzetekre osztotta a várost, amelyben társadalmi aktivisták keresték fel

a kérelmet benyújtó szegényeket. A családlátogatás során előre elkészített kérdőív alapján a rászorultságot vizsgálták, nem pedig a kialakult helyzet okait. A rendszer komoly „sikereket” mutatott fel a város szempontjából, hiszen a szegények száma drasztikusan visszaesett: 4000-ról 1460-ra. Ez a város költségvetési terhére is csökkentette, mert a rendszer bevezetése előtt a teljes költségvetés 2/3-át tette ki a szegénygondozás. Hasonló eredményekről számoltak be azok a városok is, amelyek átvették ezt a rendszert. (Schilling 1997: 34)

Magyarországon az „egri norma” elnevezés alatt vált ismertté az elberfeldi rendszerhez hasonló szegénygondozási forma, amit később magyar normaként kívántak országsszerte elterjeszteni. A magyar norma által több városban felállított Hatósági Szegényügyi Hivatal is alkalmazta a környezetanalízist: „...környezetanalízis és állandó ellenőrzés nélkül senki sem részesülhet nagyobb segélyben vagy állandó gondozásban...” (Szathmáry 1935: 11)

Más, korai jogszabályokban is találunk utalásokat a környezetanalízis elkészítésére. Erre példa a hazánkban 1945 előtt létező, rossz emléktű szegénységi bizonyítvány. Ez bírósági eljárásban biztosította az illeték és perdíj-mentességet az alacsony jövedelmű, és vagyoni helyzetű egyének részére. Ahhoz azonban, hogy erre jogosulttá váljon valaki, igazolást kellett kiállítani, ami a községi adminisztráció (jegyző) útján volt lehetséges. A községekben a „hatósági közeg” (ma ügyintéző) tulajdonképpen egy „kvázi környezetanalízist” vett fel, és állított ki. (Varga 2006:118–119 és TML: P.2035–1929, TML: P.2502–1929, TML: P.3179–1929)

A szegénygondozáson kívül a fiatalok pártfogó felügyelői is készítettek környezetanalízist, már az 1908. évi XXXVI. Tc-hez kapcsolódó 27. 100/1909. Magyar Királyi igazságügyi miniszteri rendelet alapján. Az akkori jogalkotók célja a bírósági döntés megalapozottságának erősítése volt. A pártfogó tisztségviselő által készített, országosan egységes környezetanalízisből, amely a rendelet mellékletében szerepelt, lehetőség volt a fiatalok életkörülményeinek alaposabb megismerésére. Ezáltal a bűncselekményt kiváltó ok felderítése, valamint a prevenció és a nevelés is megjelent a büntetőjogi szankció kiszabása mellett, figyelembe véve a fiatalok életkori sajátosságait.

E rövid történeti áttekintésből kitűnik, hogy a környezetanalízis a segélyezés, az ehhez kapcsolódó szociális szakmai tevékenység kialakulása valamint a hatósági munka területén jelent meg. Pontosán látható az is, hogy a bevezetőben említett, két érdek (az ország gazdasági jóléte és az erkölcsök védelme) hívta életre ezt a tevékenységet. Ezek a területek a XX. században különböző fejlődési folyamatokon mentek keresztül, így érdemes megvizsgálni, mennyire változott vagy tartódott meg a korai szakaszban alkalmazott környezetanalízis-készítés, mint az állami beavatkozás egyik szociálpolitikai eszköze.

A környezettanulmány jogi szabályozása napjainkban

A hatósági eljárásokat szabályozó régi államigazgatási eljárási törvényt (1957. évi IV. törvény az államigazgatási eljárás általános szabályairól) a közelmúltban váltotta fel a 2004. évi CXL. a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló törvény (Ket.)². A Ket. a célkitűzésében fogalmazza meg, hogy „...az ügyfeleknek és az eljárás más résztvevőinek a hatóságokkal létrejövő kapcsolatát átlátható jogi szabályozás útján rendezze, a demokratikus jogállamtól elvárható módon és mértékben juttassa érvényre az ügyfelek jogait...”.

Magában a törvényben nem található a környezettanulmány fogalma, de szabályozza az ehhez hasonló fogalmakat: a szemlét és a jegyzőkönyvet. A 39. § (1) szerint: „...az ügyfél, a tanú, a szakértő meghallgatásáról, a szemle lefolytatásáról,³ a helyszíni ellenőrzésről és a tárgyalásról, valamint a szóban előterjesztett kérelemről **jegyzőkönyvet** vagy hangfelvételt, vagy képet és hangfelvételt kell készíteni”. A jegyzőkönyv a következőket tartalmazza: az eljáró hatóság megnevezését, az ügy tárgyát és az ügyiratszámot, a jegyzőkönyv készítésének helyét és időpontját, a meghallgatott személy természetes személyazonosító adatait, lakcímét, eljárásjogi helyzetét és elérési lehetőségét, a meghallgatott személy jogaira és kötelességeire való figyelmeztetés megtörténtét, az ügyre vonatkozó lényeges nyilatkozatokat és megállapításokat, a szemle és a hatósági ellenőrzés során tapasztalt, az ügy eldöntése szempontjából lényeges körülményeket és megállapításokat, a meghallgatott személy, az eljáró ügyintéző és a jegyzőkönyvvezető oldalankénti aláírását. (39. § (2))

A tényállás tisztázására szemle rendelhető el, amit a jogszabály kötelezővé tehet. A szemle megtartása során a szemletárgy birtokosa a szemletárgy felmutatására kötelezhető, az eljárással összefüggő helyszínen, illetve az ott levő tárgy megtekinthető. (56. § (1))

Ha elkerülhetetlen, hogy a hatóság *magánlakásban tartson szemlét*, akkor az csak a szükséges mértékben korlátozhatja az érintetteknek a magánélethez való jogát.

A szemletárgy birtokosának, a megszemlélni kívánt hely tulajdonosának használójának távolléte nem akadály a szemle megtartásának. Indokolt esetben, ha az a szemle eredményes és biztonságos lefolytatásához szükséges, a hatóság a rendőrség közreműködését kérheti. (56. § (2) (3))

Ha a *helyszíni szemlére életveszéllyel vagy súlyos kárral fenyegető helyzetben, azonnali intézkedés érdekében van szükség*, a hatóság a lezárt terület, épület, helyiség felnyitásával, az ott tartózkodó személyek *akarata ellenére* is megtarthatja. Ehhez az ügyész előzetes jóváhagyását, és a rendőrség és hatósági tanú közreműködését kell kérni. Ha az ügyész előzetes jóváhagyásának beszerzése a késedelem veszélyével járna, a szemle az ügyész jóváhagyása nélkül is megtartható, de ekkor az elkészült jegyzőkönyvet – amely az azonnali intézkedési okot és a megtett intézkedéseket

² Noha a törvény magát a segélyezést nem nevesíti, minden segélyezési kérelmet e törvény eljárási szabályai alapján bírálják el.

³ Tanulmányunkban a kiemelések a mi kiemeléseink, ha az eredeti szövegben is szerepelnek, azt külön jelezzük.

részletesen tartalmazza – az ügyésznek három napon belül meg kell küldeni. (57. §)

Az ügyfelet a helyszíni ellenőrzésről *előzetesen értesíteni kell*. Ha az előzetes értesítés az eredményességet veszélyeztetné, az ügyfelet az ellenőrzésről a megkezdésekor szóban kell tájékoztatni. Ha az ellenőrzés megkezdése előtti tájékoztatás veszélyeztetné az ellenőrzés eredményességét, az ellenőrzés befejezésekor tájékoztatható az ügyfél az ellenőrzés lefolytatásáról és annak megállapításairól. Ha a helyszíni ellenőrzés az ügyfél közreműködése nélkül, külső vizsgálattal (szemrevételezéssel, méréssel stb.) elvégezhető, mellőzhető az ellenőrzésről történő tájékoztatás. (90. §)

A helyszíni ellenőrzés munkanapon 8 és 20 óra között végezhető, kivéve, ha az ellenőrzés sikeres lefolytatása más időpontot tesz szükségesé, pl.: életveszéllyel vagy súlyos kárral fenyegető helyzet veszélye miatt azonnali ellenőrzésre van szükség. (91. §)

A Ket. fenti szabályai általánosságban határozzák meg a helyszíni szemlére vonatkozó eljárási szabályokat. Ebbe a fogalomkörbe tartozik az építési engedély-, a szabálysértési eljárás kapcsán lefolytatott helyszíni szemle, ahogy a környezattanulmány is. Mivel a Ket. minden közigazgatási eljárásra vonatkozik, így feltételezhető, hogy a szociális szférában végzendő környezattanulmány részletes szabályai is az erre a szakterületre vonatkozó jogszabályokban találhatóak, illetve hogy a Ket.-ben rögzített szabályok a szociális célú környezattanulmányra is vonatkoznak. E feltételezést a továbbiakban közölt jogszabályhelyek közvetetten, de egyértelműen igazolják.

A szociális szféra egyik meghatározó törvénye a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló, 1993. évi III. törvény (szociális törvény). Ebben a törvényben csak egy helyen találkozhatunk a környezattanulmány fogalmával. „Ha a helyi önkormányzat, vagy annak jegyzője hivatalos tudomása vagy **környezattanulmány** lefolytatása alapján a kérelmező életkörülményeire tekintettel a **jövedelemnyilatkozatban foglaltakat vitatja, felhívhatja a kérelmezőt az általa lakott lakás, illetve saját és a családja tulajdonában álló vagyron fenntartási költségeit igazoló dokumentumok benyújtására.**” (10. § (6)) Ugyanezt a megfogalmazást találjuk a szociális területre vonatkozó másik, lényeges jogszabályban, a gyermekek jogairól és védelméről szóló 1997. évi XXXI. törvény (Gyvt.) 131. § (4)-ben. Ez a két bekezdés egyértelműen a pénzbeli ellátásokra (segélyezésre) vonatkozik.

A Gyvt.-ben ezenkívül más helyen is megtaláljuk a környezattanulmány fogalmát. A 130. § (1) szerint: „Ha az eljáró szerv a kérelmező vagyoni, szociális, egészségügyi, kulturális, lakás- vagy egyéb körülményeinek tisztázására helyszíni szemlét tart, az ügyre vonatkozó lényeges nyilatkozatokat és a megállapításokat **jegyzőkönyvben (a továbbiakban: környezattanulmány)** rögzíti.” Így e törvény nevesíti, hogy a környezattanulmány a jegyzőkönyv egy speciális fajtája. Ilyen környezattanulmány elkészítésére megkeresheti a gyámhivatal a települési önkormányzat jegyzőjét, vagy a bíróság, ügyészség az eljáró szervet. Az eljáró szerv felhasználhat más hatóság, szerv vagy személy által készített környezattanulmányt is, ha annak elkészítése óta 6 hónapnál kevesebb idő telt el. (130. §)

A Gyvt.-hez kapcsolódó, a gyámhatóságokról, valamint a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról szóló 149/1997. (IX. 10.) kormányrendelet,

mint végrehajtási rendelet (Gyer.) részletesebben szabályoz. A „környezettanulmány (helyzetértékelés): a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény 56–57. §-a szerinti helyszíni szemle”-ként kerül definiálásra. (2. § (e)) (Tehát a környezettanulmány nem a jegyzőkönyvnek egy speciális változata, hanem egy olyan speciális helyszíni szemle, melyről jegyzőkönyvet vesznek fel.) A 9. § (1) „A gyámhatóság a Gytv. 130. paragrafusának (2) bekezdésében meghatározottak alapján részletes környezettanulmányt (helyzetértékelést) készít, illetve ennek készítésére más szervet vagy személyt is felkérhet.” Ilyen „elsősorban a gyermekjóléti szolgálat, a körzeti védőnői szolgálat, illetve a gyermekvédelmi szakszolgálat”. (9. § (2))

A rendelet környezettanulmány szinonimájaként használja a helyzetértékelés szót. A Ket. által előírtakon kívül (ahol jegyzőkönyvként határozzák meg a tartalmi kelléket) egy sor más tartalmi kelléket is előír a környezettanulmányra vonatkozóan.

Ennek alapján a környezettanulmány (helyzetértékelés) során felvett jegyzőkönyv (a Ket. 39. §-a (2) bekezdésében foglaltakon kívül) tartalmazza a gyermek

- lakóhelyén életvitelszerűen tartózkodó hozzátartozók vagy más személyek elérhetőségére vonatkozó adatokat,
- gondozásának, nevelésének szempontjából jelentőséggel bíró, a jegyzőkönyv felvételénél jelenlévő személyek elérhetőségére vonatkozó adatokat,
- házi orvosának, védőnőjének, amennyiben óvodai, iskolai nevelésben részesül, a közoktatási intézmény vezetőjének elérhetőségére vonatkozó adatokat,
- ügyének szempontjából lényeges megállapításokat, a család körülményeinek értékelését;

- a gondnoksággal érintett személy
 - életvitele, gondozása szempontjából jelentőséggel bíró, a jegyzőkönyv felvételénél jelenlévő személyek elérhetőségére vonatkozó adatokat,
 - házi orvosának, pszichiáter szakorvosának elérhetőségére vonatkozó adatokat,
 - által igénybe vett szociális intézmény vezetőjének elérhetőségére vonatkozó adatokat,
 - anyagi és szociális körülményeit,
 - ügyének szempontjából lényeges megállapításokat. (9. § (2))

Ezenkívül a rendelet a különböző eljárásoknál tesz említést arról, hogy a döntéshozatal során mikor kell környezettanulmányra támaszkodni. Ilyenek: a szülői ház elhagyása (21. §), a gyermek végleges külföldre távozása (22. §), a kiskorú házasságkötése (35. §), az örökbefogadás (37. §), az otthonteremtési támogatás (77. §), a védelembe vétel (84. §), a családba fogadás (92. §), az ideiglenes elhelyezés (97. §), az átmeneti nevelésbe vétel (100. §), a gondozási díj megállapítása (115. §), az utógondozói ellátás (124. §), az ideiglenes gondnok kirendelése (135. §) és a gondnokság elrendelése (145. §).

Mindebből kitűnik, hogy a gyermekvédelem területén szinte minden hatósági eljárás során készítene környezettanulmányt.

E fenti jogszabályokon túl a szociális sféra egy speciális területén 2003. július 1-jétől a pártfogói felügyeletet kötelezően a környezettanulmány készítéséhez kötik, s a tanulmányt bizonyítékként használják fel a tárgyalás során.⁴

Ez azonban nem újdonság, hiszen a Gyvt. életbelépésekor (1997-ben), az akkor felállított megyei gyámhivatalokba került fiatalok hivatásos pártfogói a 7/1998. (III. 11.) NM rendelet alapján is végeztek környezettanulmányt az ügyészség és a bíróság felkérésére. E környezettanulmány célja a bűncselekmény okainak, illetve azon körülményeknek a felderítése volt, amelyek megváltoztatása a cél. (5. §) Ebben az időszakban azonban nem volt a hivatásos pártfogók által országosan egységesen használt környezettanulmány. Ennek eredményeként megyénként igen eltérő volt a színvonalbeli különbség, sőt, időnként a megyéken belül is eltérő környezettanulmányt használtak, attól függően, hogy a hivatásos pártfogó milyen iskolai végzettséggel és intézményi szemlélettel rendelkezett.

A 17/2003. (VI. 24.) IM rendelet alapján a pártfogó felügyelői vélemény több részre tagolódik, és ezen belül jelenik meg a környezettanulmány.

Így a pártfogó felügyelői vélemény egyik része a terhelt személyiségére, életviszonyaira és életvitelére (családi körülményeire, baráti és közösségi kapcsolataira, egészségi állapotára, esetleges káros szenvedélyeire, lakhatási körülményeire, iskolai végzettségére, szaktudására, munkahelyére, ennek hiányában a foglalkoztatására vagy tanulmányai folytatására, szabadidő-eltöltési szokásaira, jövedelmi, vagyoni viszonyaira, a cselekmény elkövetésekor jellemző és az azóta bekövetkezett változások adataira) vonatkozó szakmai ténymegállapításokra vonatkozik. (5.§ (1))

A szakmai ténymegállapítások körében a pártfogó felügyelő bemutatja különösen

- a feltárt tények, körülmények és a bűncselekmény elkövetése között fennálló kapcsolatot,
- a terhelt adottságainak megfelelő munkalehetőségeket,
- a terhelt egészségügyi, illetve szociális intézményi ellátásának lehetőségeit,
- a személyiség és az életviszony hátrányos, kriminológiai veszélyeket hordozó elemeiben pozitív változást várhatóan előidéző javaslatait. (5.§ (2))

Az elkészítésére vonatkozó külön szabályok lényeges elemei, hogy a pártfogó felügyelő a nyomozó hatóság, bíróság vagy ügyészség felkérésére végzi el a környezettanulmányt, amelyen belül ki kell térni a környezettanulmány elkészítésének körülményeire és módszereire. Tájékoztodik a fiatalok

- családjánál, törvényes képviselőjénél,
- a lakóhelye szerint illetékes gyermekjóléti szolgálatnál, a területi gyermekvédelmi szakszolgálatnál a fiatalok jelenlegi, esetleges korábbi

⁴ Ez a környezettanulmány készítési kötelezettség korábban a büntetőeljárásban a rendőrség feladata volt.

gondozásának, gyermekvédelmi gondoskodásban részesítésének tapasztalatairól. (8. és 9. §)

Mint látható, ez a jogszabály a korábbiakhoz képest részletesen megfogalmazza a környezettanulmány tartalmi követelményeit, ami a magánszféra szinte minden területére kiterjed.

A fenti jogszabályokon túl környezettanulmány készítésének lehetőségét találjuk a külföldiek lakhatásának támogatásakor, az APEH méltányossági és fizetési könnyítési lehetőségek kérelménél, szabadságvesztés félbeszakításakor, OEP méltányossági kérelmeknél, a külföldi személyek földvásárlásakor. Az idősgondozásban „előgondozási lap” néven találkozhatunk a környezettanulmány funkcióját ellátó adminisztrációval. De a védőnők is készítenek ilyen jellegű feljegyzéseket a csecsemő kórházi hazabocsátásakor. E jogszabályokban csak utalásokat találtunk a környezettanulmány készítés kötelezettségére, de sehol nem jelent meg részletesebb leírás, szabályozás arról, hogy mikor, miért, ki, mit vizsgáljon.

A jogszabályok áttekintése alapján megállapítható, hogy bár a környezettanulmány fogalmát sok helyen említik és ebből következően készítése általános gyakorlat, egyetlen jogszabályban sincsenek egyértelműen szabályozva ennek a tevékenységnek speciális formai és tartalmi követelményei. A szociális törvény csak említést tesz erről, de nem tér ki a részletes szabályozásra. A gyermekvédelmi törvény nagyon sok eljárásnál kötelezővé teszi a környezettanulmány készítést és a hatósági eljárásoknál használt helyszíni szemleként szabályozza, ám anélkül, hogy tisztázná az ehhez kapcsolódó tartalmi kérdéseket, vagy a magánszférába való beavatkozás feltételeit. A hatósági eljárásokat szabályozó Ket. általában szabályozza a helyszíni szemlét, de ezen belül nem tér ki a környezettanulmány speciális kérdéseire. Igaz, itt kell megjegyezni, hogy ez az egyetlen olyan jogszabály, amely felhívja a figyelmet arra, hogy a szemle során szükséges mértékben korlátozható a magánélethez való jog. Egyetlen jogszabály – a pártfogói munkára vonatkozó – tér ki részletesen a környezettanulmány tartalmi kérdéseire, de készítésének formai követelményeire, a magánszféra sérthetlenségének elvére vonatkozóan nem.

Ahhoz, hogy pontosabb képet kaphassunk arról: vajon kell-e vagy sem a környezettanulmány, sérti-e és miért az egyéni magánszféra sérthetlenségének jogát, érdemes szétválasztani azokat a különböző területeket egymástól, melyeken a környezettanulmányt készítik. A történeti rész, de a jogi szabályozás is kínálja, hogy három ilyen területet különítsünk el: a hatósági eljárásokat, ezen belül külön a segélyezést, és a szociális munka egyik eszközét, a családlátogatását.

Környezettanulmány és segélyezés

A pénzbeli ellátások, vagyis a segélyezés kapcsán a szociális törvény és a gyermekvédelmi törvény egyformán jeleníti meg a környezettanulmány fogalmát. Mivel e két törvény ebben a vonatkozásban egyforma, így itt most csak a szociális törvényből fakadó ellentmondásokat mutat-

juk be, de ezek ugyanúgy vonatkoznak a gyermekvédelmi törvényből fakadó segélyezési gyakorlatra.

A szociális törvény a rászorultság mentén fogalmazza meg a pénzbeli ellátásokat.

Vagyis: „A jogosult részére jövedelme kiegészítésére, pótlására pénzbeli szociális ellátás **nyújtható**. (25. § (1)) A települési önkormányzat szociális rászorultság esetén – a szociális alapellátás keretében – a jogosult számára időskorúak járadékát, rendszeres szociális segélyt, lakásfenntartási támogatást, ápolási díjat, átmeneti segélyt állapít meg a törvényben, valamint az önkormányzat rendeletében meghatározott feltételek szerint. (25. § (3))

Ha a szociális törvény e passzusát a szociálpolitika alapelvei mentén értelmezzük, jó néhány dilemmával szembesülünk. A rászorultság elve a szociálpolitika alapelvein belül az univerzális-szelektív ellátások ellentétéhez kapcsolódik. Univerzális ellátás (meghatározott pl. demográfiai stb. csoporthoz tartozás esetében) mindenkinek jár, míg (pénzbeli juttatások esetén) a szelektív ellátásnál a jövedelem szintje, és esetleg még más feltételek alapján kiválasztják azt a csoportot, amelyet támogatásban kívánnak részesíteni az adott ellátással. Ez alapján a szociális törvény szelektív ellátásokat fogalmaz meg, de egyben úgy fogalmaz, hogy nyújthatók az ellátások. Ezzel a megfogalmazással egy másik szociálpolitikai elv kerül előtérbe a szelektivitás elve mellett: a normatív-diszkrecionális ellátás fogalompárja.

A normatív ellátásokra való igényjogosultságot a jogszabály állapítja meg, vagyis a jogalkotó dönt, így az egyén számára kiszámíthatóak és ki is kényszeríthetőek ezek az ellátások. A diszkrecionális ellátások adhatóak, a jogalkalmazó dönthet, ezért az igénybevevő számára kiszámíthatatlanok, de kiszámíthatóak a támogatást nyújtók számára. Vagyis a diszkrecionális (mérlegelési) döntésnél probléma, hogy ez a kérelmező számára kiszámíthatatlan, ezenkívül a döntéssel szemben nem lehet bírósághoz fordulni (Ferge 2000:188).

Feltételezhetjük, hogy a szociális törvény azért beszél nyújtható ellátásokról, mert kerettörvényként az ellátásokra való jogosultsági feltéteket ugyan meghatározza, de a mindenkori önkormányzatokra bízta a részletesebb szabályozást. Ez a kerettörvény elv felvet egy jogalkotási dilemmát. Kiindulhatunk abból a feltételezésből, hogy a szociális törvény szándékosan nem fogalmaz meg normatív ellátásokat, mert úgy véli a törvényalkotó, hogy a helyi önkormányzat – úgyszintén jogalkotói minőségében – majd helyi rendeletében, a helyi viszonyoknak megfelelően állapítja meg a normatív ellátások szabályait. Csakhogy a szociális ellátások esetében az önkormányzatnak nem áll érdekében a normatív megfogalmazás, hiszen számára a diszkrecionális ellátások megtartása során válik kiszámíthatóvá a segélyezési keret, és a mindenkor rendelkezésre álló pénzforrások szerint ad vagy nem ad szociális támogatást.

A fenti kérdés eldöntésére maga a szociális törvény ad választ, amikor a 32. § (2) megfogalmazza: „A szociális rászorultságtól függő pénzbeli ellátásokról szóló határozatot a bíróság nem változtathatja meg.” Ez alapján a rászorultságtól függő ellátások mind diszkrecionálisak, vagyis sérül a jog-

szerűség.⁵ Ez felveti azt a kérdést, amely már a környezettanulmányhoz vezet, hogy vajon milyen szempont alapján mérlegel a jogalkalmazó, és mi szerint tekint valakit rászorulóknak.

Erre a szociális törvény 10. § (1) ad útmutatást: „A szociális ellátásra való jogosultság elbírálásához a kérelmező kötelezhető arra, hogy családja vagyoni, jövedelmi viszonyairól nyilatkozzék, illetve azokat igazolja.” A kerettörvény jellegből fakadóan azt, hogy ez a jövedelemnyilatkozat mit tartalmaz, minden önkormányzatnak saját rendeletében kell meghatároznia.

Ebből a szempontból lényeges, hogy a szociális törvény egyetlen helyen és nagyon sajátos módon utal a környezettanulmányra: „Ha az önkormányzat vagy annak jegyzője hivatalos tudomása vagy környezettanulmány lefolytatása alapján a kérelmező életkörülményeire tekintettel az (1) bekezdés szerinti jövedelemnyilatkozatban foglaltakat vitatja, felhívhatja a kérelmezőt az általa lakott lakás, illetve saját és a családja tulajdonában álló vagyon fenntartási költségeit igazoló dokumentumok benyújtására” (10. § (6)). Bár a törvény a jövedelemnyilatkozatot, mint a rászorultság megállapításának eszközét nevesíti, e fenti mondat alapján a környezettanulmány megelőzheti a döntéshozatalt, vagyis a mérlegelés alapja lehet.⁶

Így már nem is meglepő, hogy amikor megvizsgáljuk az önkormányzati rendeleteket, szinte valamennyiben megtalálható a környezettanulmányra való hivatkozás. Általában elfogadott meghatározás: „...a kérelemben foglaltakat a helyszínen felvett környezettanulmány alapján lehet vizsgálni és a döntést az összes körülmény mérlegelése után kell meghozni”, illetve a „környezettanulmány: A kérelmező családi és vagyoni viszonyainak helyszíni ellenőrzése. Készítésében az önkormányzat szociális intézményeinek szakemberei is részt vehetnek.”⁷

Magyarországon a szociális ellátások kapcsán az Alkotmánybíróság két esetben is foglalkozott már a környezettanulmány kérdésével. A konkrét ügyben egy súlyosan fogyatékos gyermekét gondozó anya ápolási díjának megállapításához az önkormányzat környezettanulmány elkészítését is szükségesnek tartotta. A 9/1998. (III. 27.) AB határozat szerint az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a Budapest Főváros XIII. ker. Önkormányzatának Képviselő-testülete által a pénzbeli és természetben nyújtható szociális ellátásokról alkotott 20/1993. (VII. 7.) Ö. K. rendelet (...) 4. Az Ö. 28. §-ának (3) bekezdése környezettanulmány készítését írja elő egyes szociális ellátások megállapítására irányuló eljárásokban. Ez a rendelkezés ellentétes a 32/1993. (II. 17.) Korm. Rendelettel⁸,

5 Nem kívánunk itt részletesen kitérni, hogy a szociális törvényben és azon keresztül a magyar szociálpolitikában hogyan érvényesülnek a szociálpolitika különböző alapelvei, mert az önálló tanulmányt kívánna. Ezzel a rövid kitérővel csak jelezni kívántuk, hogy számos kérdés vár tisztázásra ezen a területen.

6 Vagyis ha logikailag továbbgondoljuk ezt, akkor a – jogalkotó szerint – a megalapozott döntéshozatal erősebb jog, mint a magánszféra sérthetelenségének Alkotmányban foglalt joga.

7 A helyi rendeletek nagy száma miatt a konkrét hivatkozástól eltekintünk.

8 A jogszabály már nincs hatályban, helyette a 63/2006. (III. 27.) korm. rendelet a pénzbeli és természetbeni szociális ellátások igénylésének és megállapításának, valamint folyósításának részletes szabályairól hatályos. Ez utóbbi mellékletében a környezettanulmány helyett a vagyonyilatkozatot tartalmazza, amit értelmezhetünk a jogállamiság felé tett apró lépésként.

amely a szociális ellátások igényléséhez felhasználható bizonyítékokat szabályozza. Ez a kormányrendelet csak a gyermeknevelési támogatás megállapításához írja elő környezetanalízis elkészítését. Egyéb szociális ellátások esetén csak a rendelet 1. számú mellékletében meghatározott „jövedelem-nyilatkozat” megtételére, illetőleg egyéb irat benyújtására kötelezhető az ügyfél, a környezetanalízis tételére azonban nem.

Bár ez az állásfoglalás egy konkrét ügy kapcsán fogalmazódott meg, csak annyit mond ki, hogy az ügyfél nem köteles eltérni a környezetanalízist, hisz jogosultsága e nélkül is megállapítható. Fontos itt megemlíteni, hogy az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. Törvény 27. § (2) alapján: „Az Alkotmánybíróság határozata mindenkire nézve kötelező”. A másik esetben Dömös Község Önkormányzatának gyermekek támogatásáról szóló rendelete kapcsán merült fel a környezetanalízis kérdése. Ebben az esetben az Alkotmánybíróság nem vizsgálta a környezetanalízis magánszféra sérthetlenségének korlátozó voltát, hanem úgy foglalt állást, hogy: „az önkormányzat nem mellőzheti a saját döntéshozatalát megalapozó normatív szabályok elfogadását. Meg kell határoznia a mérlegelendő körülményeket, illetve az ilyen jellegű döntés megalkotásának keretfeltételeit.” (54/2002. (XI. 28.) AB határozat) Vagyis ebben az esetben az Alkotmánybíróság nem tért ki a környezetanalízis készítés alkotmányjogi dilemmájára, hanem egyszerűen csak azt fogalmazta meg, ha a magasabb rendű jogszabály lehetővé teszi a saját jogalkotáson belül a jogosultsági feltételek meghatározását, akkor ezzel élnie kell az önkormányzatnak.

Ugyanígy ellentmondással találkozhatunk, ha más szervezetek állásfoglalásait vizsgáljuk meg. Például az Állami Számvevőszék 1999. évi a helyi önkormányzatok által nyújtott pénzügyi szociális ellátások helyzetéről készült jelentésében így fogalmaz:

„Miközben a rászorulóknak számára az önkormányzatok által nyújtható támogatásokhoz történő hozzájárulás lehetőségei erősödtek, a végrehajtásban, a rászorultság fogalmának kezelésében és helyi szinten történő érvényesítésében a tapasztalatok kedvezőtlenek (kiemelés: ÁSZ). A rászorultság, a szociális ellátást igénylők helyzetének megítélése, ennek alapján a támogatás meghatározása a család kimutatott jövedelme alapján történik. A kérelemhez csatolt jövedelem-igazolások azonban csak részben segítik a családok, egyének tényleges jövedelmi helyzetének megismerését, azok valóságtartalma – az önkormányzatok tapasztalatai szerint – sokszor megkérdőjelezhető. A kimutatott jövedelmek gyakran nem állnak összhangban a kérelmező életvitelével, életmódjával (kiemelés: ÁSZ). A jövedelem-igazolások adattartalmának felülvizsgálata és a dokumentálttól eltérő jövedelmi helyzet bizonyítása az önkormányzatok számára szinte lehetetlen, a környezetanalízis pedig, a jelenlegi szabályozás szerint, bizonyítékként nem használható fel. (...) Az egyes törvényi előírások módosításaival a rászorultsági elv következetesebb érvényesítése (kiemelés: ÁSZ), a társadalmi igazságosság érdekében, a források korlátozott volta és a rászorulóknak számának emelkedése miatt alapvető követelmény (kiemelés: ÁSZ).”

(<http://www.asz.gov.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/C34E456736C4A71EC1256CB100449C7D?OpenDocument>)

Ebben az állásfoglalásban találkozhatunk a bevezetőben említett „az ország gazdasági jólétének” érdekében. Érdekessége ennek a megállapításnak, hogy szükségesnek tartja a környezetanalízist, mert az önkor-

mányzatok tapasztalatai szerint a rászorultság bizonyításához benyújtott jövedelemigazolások nem állnak összhangban a tényleges jövedelemmel.⁹ Egyrészt azok az önkormányzatok állítják ezt, amelyek a források felett rendelkeznek, és abban érdekeltek, hogy minél kevesebbet kelljen kifizetni. Másrészt a rászorultság elvének következetesebb érvényesítését (tehát a környezettanulmány alkalmazását) azzal indokolja a hivatal, hogy ezzel igazságosabb lesz a társadalom, hiszen így majd csak a valóban rászorultak részesülnek az ellátásból.

A segélyezés kapcsán gyakran hivatkoznak a szűkös erőforrásokra. Emiatt a szociálpolitika elmélete szerint mindig meg kell vizsgálni az adott ellátások hatásosságát és hatékonyságát. Ebben a vonatkozásban megkülönböztetnek elsőfajú- és másodfajú hibát. „Elsőfajú hiba, amikor nem mindegyik rászorult kap ellátást, azaz a szociális háló lyukas.” (Zombori 1994: 112) Ez például olyankor fordul elő, amikor a rászorultak nem rendelkeznek elegendő információval az igénybe vehető ellátásokról, vagyis amikor a szociális ellátások nem eléggé hatásosak. „Ha nem jó a célzás, azaz azok is részesülnek az ellátásból, akik nincsenek rászorulva, akkor ezt alacsony hatékonyságnak, úgynevezett másodfajú hibának tekintik: a szociális rendszer ezek szerint pazarló.” (Zombori 1994:112) A szociális ellátások közgazdaságtani elemzésekkel jellemzően mindig a hatékonyságot – vagyis a másodfajú hibát – tartják szem előtt. Így elsődleges feladatként fogalmazódik meg és általános az a vélekedés, hogy csökkentsék azok számát, akik nem rászorulóként részesülnek az ellátásból. E cél megvalósításához a legalkalmasabbnak a diszkrecionális ellátásokat tartják, amelyeknek eszköze lehet – az Állami Számvevőszék szerint (is) – a környezettanulmány. (Jó példa erre a már említett elberfeldi rendszer.)

Még érdekesebbek egy másik szerv, az Ombudsmani Hivatal környezettanulmánnyal kapcsolatos állásfoglalásai. Így például:

„Az önkormányzatok tevékenységével összefüggésben azonban egyes esetekben felmerült a szociális biztonság sérelme. Az adott ügyben a környezettanulmány beszerzésének elmulasztása miatt nem lehetett a rendkívül rossz helyzetben lévő panaszosnak szociális segélyt biztosítani és ezért kellett az alkotmányos visszasságot megállapítani (OBH 5331/1996)”. (<http://209.85.135.104/search?q=cache:Fsf7m7WvvyysJ:www.obh.hu/allam/1996/besz964.htm+OBH+k%C3%B6rnyezettanulm%C3%A1ny&hl=hu&ct=clnk&cd=4&gl=hu&client=firefox-a>).

Vagy máshol:

„Az átmeneti segély a szociális alapellátás körébe tartozó, rászorultságtól függő pénzügyi (...) körben az országgyűlési biztos 5 ügyet vizsgált. Az egyik ügyben a szociális biztonság megsértésén túl sérült az emberi méltósághoz való jog is azzal, hogy az önkormányzat az eljárása során a kérelmezők magánéletére vonatkozó adatok gyűjtésére is alkalmas kérdőívet készített. Az országgyűlési biztos megállapította, hogy az önkormányzat alkotmányos visszasságot okozott azzal, hogy a kérdőív egyes kérdései sértik az emberi méltóságot, és a jogállamiság elvéből fakadó tisztességes eljárásához való jogot. Az országgyűlési biztos kezdeményezte, hogy a jegyző vizsgálja felül a környezettanulmány készítése során használatos kérdőívet, és gondoskodjon

⁹ Jelenlegi tudásunk szerint tényleges kutatásokkal nincs alátámasztva ez az általános nézet.

új kérdőív kiadásáról. Az érintett a kezdeményezést elfogadta (OBH 3966/2000)”.
(http://209.85.135.104/search?q=cache:5QzCXe3HnKAJ:www.obh.hu/allam/2001/3_20.htm+k%C3%B6rnyezetanalum%C3%A1ny+OBH&hl=hu&ct=clnk&cd=3&gl=hu&client=firefox-a)

Mindkét esetre jellemző, hogy az állampolgári jogok védelmét szolgáló hivatal nem azt kifogásolta: vajon a rászorultság megállapítása miatt – álláspontunk alapján – indokolatlanul léptek-e be az egyén magánszférájába, hanem vagy azt, hogy ez elmaradt, vagy olyan kérdéseket tettek fel, amelyek sértik a magánélethez való jogot. Az, hogy önmagában ez a fellépés már sérti a magánszféra sérthetlenségének jogát, nem merül fel a hivatal dolgozóiban.

Ha nemzetközi vonatkozásban vizsgáljuk ezt a dilemmát, elmondható, hogy a nyugat-európai országokban (legalábbis, ahol töretlenül érvényesült a polgári demokrácia, illetve a jogállamiság) az állami szociálpolitika esetében egyre hangsúlyosabbakká váltak az ún. normatív ellátások. Ennek eredményeként kikopott a szociális igazgatás gyakorlatából a környezetanalumény alkalmazása.

A környezetanaluményt a segélyről való döntés esetén csak Belgiumban alkalmazzák, felülvizsgálat esetén viszont Írország, Luxemburg, és Japán is használja (Ferge 2000: 298). Érdekes példa erre, hogy az interneten hozzáférhető magyar-német szótár egyáltalán nem ismeri a környezetanalumény fogalmát. Ha az ehhez hasonló „házi látogatás” (Hausbesuch) fogalom alapján keresünk forrást, akkor olyan lapokat találhatunk, melyeken felhívják az emberek figyelmét, hogy ilyen eljárás esetén a bírósághoz kell fordulni, és panasszal lehet élni a magánszféra megsértése miatt. Ezek a források nemrég kerültek fel az internetre, amikor a munkanélküli ellátásokat a biztosítás alapú ellátás lejárta után szociális segéllyé alakították át (Hartz IV. törvény). Az új szabályozás értelmében figyelembe kell venni az egyén vagyoni helyzetét is. Ennek ellenőrzésére a hivatalok előszeretettel fordulnak a régen bevált környezetanalumény-készítés gyakorlatához, amellyel szemben az érintett bírósághoz fordulhat. *Az eddigi ítéleteket az állampolgárok védelmében, a magánlakás sérthetlenségére hivatkozva hozták meg a bíróságok.* (www.gegen-hartz.de)

Látható tehát, hogy bár a segélyezéssel kapcsolatos jogi szabályozás lehetőségként említi a támogatás környezetanaluményhoz kötését, ez mégis általános gyakorlat a segélyezésnél. Ezt a gyakorlatot nem kifogásolják a különböző hivatalok, hatóságok vagy szervezetek, mert régóta „tradicionálisan” kötődik a segélyezés gyakorlatához. Ezekben az esetekben a környezetanalumény tárgya (vagyoni-, jövedelmi helyzet) más forrásokból is tisztázható lenne, például jövedelemadó bevallás, ingatlan-nyilvántartás stb. segítségével.

Az itt feszegetett ellentmondások és dilemmák jelentőségét, hatókörét néhány, olyan (nem teljes körű) adat mutatja meg, melyből kiderül, hogy évente hány esetben készítenek környezetanaluményt, a különböző szociális ellátásokhoz kapcsolódóan. 2004-ben 144 853 fő részesült rendszeres szociális segélyben, 584 587 fő átmeneti segélyben, és 196 619 fő lakásfenntartási támogatásban, vagyis összesen 926 059 esetben készülhe-

tett környezettanulmány. (Szalai 2007: 145)¹⁰ Úgy gondoljuk, ezen a gyakorlaton feltétlenül változtatni kell és Magyarországon is érvényt kell szerezni a jogállamiság eszméjének.

A környezettanulmány mint hatósági eljárás

Hatósági döntéseknél a korábban ismertetett Ket. ad iránymutatást az eljárási szabályokra.

Hatósági ügy minden olyan ügy, amelyben ügyfelet érintő jogot vagy kötelezettséget állapítanak meg, adatot, tényt, jogosultságot igazolnak, *hatósági nyilvántartást vezetnek, hatósági ellenőrzést végeznek.* (Ket. 12. § (2)) Ügyfél, akinek jogát, jogos érdekét, jogi helyzetét az ügy érinti, *akit hatósági ellenőrzés alá vontak*, akire nézve tulajdonát, jogait, vagyontárgyait is ideértve a hatósági nyilvántartás adatot tartalmaz. (Ket. 15. § (1))

A szociális szféra területén végzett hatósági eljárások közé elsősorban azokat a tevékenységeket soroljuk be (a segélyezésen kívül), amelyek során valamilyen (az érdekeltet érintő) hatósági döntés születik egy adott kérdésben. Így elsősorban ide soroljuk a gyermekvédelmi törvényben megfogalmazott eseteket, de a pártfogói munka során végzett környezettanulmányokat is. Ha a magánszféra védelméhez való jog korlátozásának szempontjából értelmezzük ezt a tevékenységet, akkor itt „az erkölcsök védelme, vagy mások jogainak és szabadságának védelme” az a magasabb rendű érdek, melynek mentén a korlátozás megvalósulhat. Ebből a szempontból viszont a legfontosabb kérdés nem az, hogy végezhető-e környezettanulmány ezekben az esetekben (arra a speciális helyzetek, okok stb. megismerése érdekében többnyire jogilag igazolhatóan szükség van), hanem az, hogy mit, hogyan, kik vizsgálnak.

A gyermekvédelmi törvényben megfogalmazott környezettanulmány készítés kötelezettsége elvben korlátozott tartalmú: a Gyer. 9. paragrafusában értelmében a környezettanulmánynak csak az „*ügyének szempontjából lényeges megállapításokat, a család körülményeinek értékelését*” kell tartalmaznia. Arra, hogy ez a gyakorlatban pontosan mit is takar, mire korlátozódik, vagy mindenre kiterjed-e, nem ad útmutatást a jogi szabályozás. Tehát a Juhász által említett „gumifogalmak” egyikével állunk szemben, melynek szenvedő alanyai általában a társadalom lelegelettebb csoportjai (Juhász 1996: 42). Ha a pártfogói környezettanulmányra támaszkodunk ennél a kérdésnél, úgy megállapítható, hogy ez szinte mindenre kiterjed, és mindenre felhatalmaz.

Éppen ezért lenne fontos annak tisztázása, hogy kik is készíthetnek ilyen környezettanulmányt. A gyermekvédelmi törvényben a gyermekjóléti szolgálatot, míg a rendeletben ezenkívül a védőnői szolgálatot és a gyermekvédelmi szakszolgálatokat, mint intézményt nevesítik ezzel kapcsolatban, de sehol nem jelenik meg például a környezettanulmányt ténylegesen végző iskolai végzettsége, vagy szakképzettsége, ahogy az

10 És készül ez úgy, hogy erre nincs világosan körülírt, meghatározott felhatalmazás, jogalap és ezzel kétséges a jogállamiság érvényesülése, ahol a segélykérők egy részét potenciális bűnözőnek vagy legalább is munkakerülőnek tekintik.

ezzel kapcsolatos titoktartási kötelezettség sem. Ennek alapján arra felkészületlen személyek is kutakodhatnak mások magánéletében. Érdekes módon a Közigazgatási Hivatal egyik tájékoztatója azért felfigyel ennek a visszásságnak egy sajátos következményére:

„Számolni kell azonban ez esetben (értsd környezetvédelem készítése) azzal, hogy a felsorolt szervek, (gyermekjóléti szolgálat, védőnő, gyermekvédelmi szakszolgálat) személyek nem köztisztviselők, nem alkalmazzák eljárásuk során a Ket.-ben foglaltakat, a védőnő a Gyvt. adatkezelési szabályai szerint nem is minősül adatkezelőnek, így az általuk felvett jegyzőkönyv a fenti formai követelményeknek nem fog megfelelni, ezáltal nem is rendelkezik ugyanazon bizonyító erővel.”
(http://www.bacskozig.helyinfo.hu/domain35/files/modules/module19/1949006_1242B29F69.pdf)

A Közigazgatási Hivatal ezzel a megállapításával a környezetvédelem jogszerűségét kívánja erősíteni (illetve a formai követelmények betartását), de figyelmen kívül hagyja a tartalmi kérdéseket. Az állításból az következik, hogy egy olyan szakember, mint például a szociális munkás, aki a képzése során több féléven át tanul jogot, mégsem képes átlátni a rendkívül bonyolult jogi szabályozást. Ezért az általa készített környezetvédelem sem fogadható el bizonyítékként. A mi véleményünk szerint a környezetvédelem készítése és minősége, valamint jogi eljárásban bizonyítékként alkalmazása nem csak, vagy nem feltétlenül azon múlik, hogy köztisztviselő készíti-e, hanem azon, hogy a környezetvédelem készítőjének megfelelő-e a felkészültsége, és van-e megfelelő elfogadottsága. (Magyarországon a szociális munkás felhatalmazásai tisztázatlanok, amire a későbbiekben még visszatérünk.)

A Közigazgatási Hivatal állásfoglalása egy további dilemmára hívja fel a figyelmet, amikor a környezetvédelem készítése során a Ket. előírásainak betartását emeli ki. Mint már említettük, a Ket. szabályai általában vonatkoznak a (helyszíni) szemle, jegyzőkönyv, vagyis környezetvédelem készítésére. Ezen szabályok betartása abban az esetben, ha az ügyfél is érdekelt a környezetvédelem elkészítésénél (örökbefogadás, kiskorú házasságkötése stb.), valószínűleg nem okoz nehézséget. De mi van azokban az esetekben, amikor a környezetvédelem elkészítése a család életében negatív változásokat eredményez(het)? Ilyen helyzet pl.: a gyermek kiemelése a családból. Hogyan tarthatóak be akkor ezek az előírások?

Csak a közigazgatási hatósági eljárásokat szabályozó törvény (Ket.) említi, hogy az eljárás sérti a magánélethez való jogot, a többi jogszabályban ez fel sem merül. Ez a törvény valamennyi környezetvédelem felvételét szabályozza, így érdemes a megállapításait elemezni. Lényeges jogot rögzít azzal, hogy a környezetvédelem valamennyi oldalát alá kell írni az érintettel, hiszen a benne foglalt megállapítások elsősorban róla szólnak, őt érintik. Tapasztalatunk szerint ez a gyakorlat *elvétve sem valószínű* meg. Ezzel szemben viszont a Ket. további megállapításai komoly szakmai dilemmákat vetnek fel. Az első ilyen szabály az 56. § (3), amely kimondja, hogy a környezetvédelem az érintett távollétében is elvégezhetjük, és ehhez akár a rendőrség segítségét is igénybe vehetjük, vagy

akár fel is nyitthatjuk a lakást, ha ez indokolt (57. § (1)). Természetesen vannak esetek, amikor szükséges az ilyen beavatkozás, például a gyermek súlyos elhanyagolása vagy bántalmazása esetén, ám a szabály a jövedelemnyilatkozat valódiságát ellenőrző eljárásokra is vonatkoztatható, ami viszont indokolatlan és súlyos jogsérelmet eredményezhet.

Ugyanilyen dilemmát vet fel az előzetes értesítés (90. §). El kell dönteni, hogy kapjon-e az ügyfél előzetes értesítést, vagy sem. Ha fennáll a gyanú, hogy az előzetes értesítés esetén nem kapunk valós képet, akkor vajon nincs szükség az előzetes értesítésre? Ha jövedelmi helyzetet szeretnénk vizsgálni a környezettanulmánnyal, akkor az előzetes értesítéssel esetleg azt érjük el, hogy a kérelmezők eltüntetik valós jövedelmi helyzetük nyomait?¹¹ Az előzetes értesítés az állampolgári jogokhoz kapcsolódik és az emberek jogait védi, ugyanakkor bizonyos valószínűséggel a környezettanulmány eredeti céljának megvalósulását akadályozhatja. Melyik érv az erősebb? A jogszerűség mellett az is az előzetes értesítés mellett szól, hogy növeli a leterhelt ügyintéző vagy szociális munkás hatékonyságát. Ha ugyanis nem talál otthon senkit, akkor újra fel kell keresnie a családot.¹²

A gyermekvédelem területén 2005-ben a jegyzőknél és gyámhivataloknál 1 621 394 ügyirat keletkezett, amelyen belül például 223 594 ezer veszélyeztetett gyermeket tartanak nyilván, 98 304 családban. (Tájékoztató, 2006: 9–10) E számok alapján, szűken számolva is (például, mert azóta megszűnt a rendszeres gyermekvédelmi támogatás és nem kell minden egyes ügyiratnál új környezettanulmányt készíteni) a jegyzőknél és gyámhivataloknál jelentkező ügyirat forgalom felét figyelembe véve, valószínűsíthető, hogy Magyarországon több mint 1 millió esetben kell (a legkiszolgáltatottabb) állampolgároknak elviselniük, eltűnniük ezt a környezettanulmány-készítést.

Ráadásul a hatósági eljárásban nem használhatóak a környezettanulmány (mint döntést segítő-megelőző aktus) esetén a jogorvoslatok, hiszen fellebbezni csak az első fokú határozat ellen lehet (Ket. 98. § (1)), a bírósági felülvizsgálatot pedig csak a jogerős határozat ellen lehet kérni. (Ket. 109. § (1))

11 Amikor gyakorló szociális munkásként dolgoztam, a következő eseten mulattunk nagyon sokat. Abban az időben még volt segélykeretünk és az egyik kollega egy családnak már csak úgy adott segélyt, hogy abból hűtőszekrényt vásárolnak. Amikor elment a családhoz nagyon büszkén vette tudomásul, hogy a pénzből tényleg hűtőszekrény lett. A következő váratlan látogatásnál már nem volt ott a hűtőszekrény. Amikor kérdezte mi történt, az asszony csak annyit mondott: „Jaj, angyalom, ha szólt volna előre, hogy jön, újra kölcsönkértem volna a szomszédasszonyomtól”. (U. K. visszaemlékezése)

12 Amikor fiatalkorúak hivatásos pártfogójaként dolgoztam, a 19 településen élő pártfogoltjaim felkérésére annak érdekében, hogy valóban találkozzam is velük, ne pedig csak a szülőikkel, szomszédokkal, komoly szervezést igényelt, hiszen egy otthon nem talált pártfogolt esetén órákban volt mérhető a „kieső” munkaidő. (V. I. visszaemlékezése)

A környezettanulmány mint a szociális munka egyik eszköze

A szociális munka kialakulása a szegénygondozás korszakára tehető. Az 1869-ben Londonban létre jött Charity Organisations Society volt a szociális munka első szervezete. Az alapítvány adományokat gyűjtött és ezeket kívánta elosztani a rászorultak között. Az akkori társadalmi felfogásnak megfelelően ehhez szigorúan mérlegelniük kellett a kérelmezők életkörülményeit és morális magatartását, azaz azt, hogy érdemes vagy érdemtelen az egyén vagy a család a segélyezésre. Ehhez voltak szükségesek a baráti látogatók, a szociális munkások elődei. Munkájuk során ismerték fel, hogy nem elegendő az érdemes–érdemtelen dimenzióban mérlegelni és adományt osztani, hanem sokkal hatékonyabban tudnak segíteni, ha támaszt, segítséget is nyújtanak – vagyis gondoznak –, mert ez ad esélyt a rászorulóknak helyzetük változtatásához. Ez vezetett a szociális gondozás, majd szociális munka kialakulásához. (Hegyesi–Kozma, 2002: 18)

Ez meghatározta a szociális munka kezdeti szakaszát. Mary Richmond 1917-ben megjelent könyve kapcsán Müller így fogalmaz: „*A Social Diagnosis* hosszú oldalakon keresztül kelti azt a benyomást, mintha leendő bűnügyi nyomozók részére íródott tankönyv lenne”. (Müller, 1992:71) Vagyis a szociális munka egyik legfontosabb feladata a rendelkezésre álló információkat begyűjteni, és azokat mérlegelni.

A szociális munka kialakulásának története alapján megállapítható, hogy tulajdonképpen a „környezetanalízis-szerű” tevékenységek szükségessége vezetett a szakma kialakulásához. Így a kezdeti környezetanalízis készítésből alakult ki a családlátogatás. Ha a szakma fejlődését vizsgáljuk, érdekes megállapítást tesz Neuffer, miszerint míg az USA-ban megvetett és tilos volt a családlátogatás, addig Németországban és más európai országokban a segítségnyújtás egyik legfontosabb eszköze maradt. (Neuffer, 1990: 23) Ez a magyarországi szociális munka jelenlegi gyakorlatban is jelen van.

Ez a tény felveti a szociális munka kettős mandátumának, a kontroll versus segítség dilemmáját. Bár ez a kérdés bonyolult szakmaelméleti kérdésekhez vezet, itt csak jeleznénk, hogy önmagában a kontroll negatív értelmezése nem egyértelmű. Ez a megközelítés leegyszerűsítés, mert a kontrollnak is vannak segítő elemei, és a segítségnek is vannak kontroll elemei (Pataki 2006: 99–109) Vagy például Pincus–Minahan szerzőpáros szerint a szociális munka kettős feladatnak tesz eleget. Egyrészt szociális kontrollt gyakorol a kliensek felé, de ezzel egyben a társadalom értékeit, normáit közvetíti a kliensek felé. (Szabó 1993: 15–16)

A szociális munka szótára valóban nem említi a környezetanalízist külön címszóként, ezzel is nyomatékosítva, hogy nem a szociális munka eszköze. Ugyanakkor a helyzet bonyolultságát jelzi, hogy a családlátogatás címszó alatt a következő olvasható:

„Szociális munkás tevékenység, melynek során az ügyfelet lakásán keresik fel. Célja és indoka sokféle lehet: történhet azért, mert a fogyatékkal élő ügyfél másképp nem tudná felkeresni a szolgáltató intézményt, vagy mert a szakember a segítő folyamatot

SZOCIÁLIS MUNKA

kívánja ezáltal is hatékonyabbá tenni az ügyfél számára otthonosabb környezetben, vagy a szomszédság bevonásának szándékával, vagy hatósági intézkedésként, környezettanulmány készítése céljából.” (Gosztonyi-Pik 1998: 30)

Bárdos Kata szerint ma összemosódik a környezettanulmány és a lakáson végzett szociális munka. Az előző nem is tartozik a szociális munka eszköztárába. A szociális munkások egy része (a fenntartó, munkáltató önkormányzat utasítására) mégis rákényszerül alkalmazására. A szociális munkások jelentős része érzi, hogy a környezettanulmány személyiségi jogokat sért. (Bárdos 2002: 137)

Ez a környezettanulmánnyal kapcsolatos kesze-kuszaság nemcsak az elméleti publikációkban érhető tetten, hanem a gyakorlatban dolgozó szociális munkások számára is kézzel fogható probléma. Beszámolóikból kiderül, hogy sokszor nehéz eldönteni, hogy most „környezünk” vagy családot látogatunk és e kettő között mi a különbség. A „Háló” 2006. márciusi számában a gyakorló szociális munkások beszámolóí a fenyegetettségől a pozitív tapasztalatokig terjednek. Van, aki arról számol be, hogy szociális munkásként készítve környezettanulmányt fel tudja oldani a „hivatali légkörös” hangulatot és így sokkal jobb, ha szakember készíti azt. Több beszámoló problémaként említi, hogy a környezettanulmány készítése során hatósági feladatot kell ellátni, nincs idő a bizalmi kapcsolat kialakítására, nem egyszer fenyegetően lépnek fel a családok a szociális munkással szemben. (Családlátogatás – környezettanulmány a szociális munkában – előben, dr. Sziszik Erika gyűjtése, Háló, 2006. március).

A környezettanulmányt „kliensként” elszenvedő örökbefogadó szülők az alábbi tapasztalatukat osztották meg a „Háló” olvasóival: *„Reggel jött a gyámügyi ügyintéző környezni. Keményen kioktatott, hogy a kiságy miért van a hálószobánkban. Mert ez helytelen. Túrtem, hisz tőle függtem. De olyan rosszul esett. Mi köze hozzá?” „Csináltak egy 5 perces környezettanulmányt és mindenképpen akartak valamiben segíteni. (???) Ezt elmondták legalább 10-szer. Mérges voltam, mert a pasi nem vette le a cipőjét, és úgy járta körbe a lakást.” A titoktartással kapcsolatos problémák is jellemzőek: „Utánkövetésre a védőnőnk az eklatáns példa, aki a kettővel lejjebb lakó csajnak mondta, hogy jönnie kell hozzánk, mert majd beszámol a gyámügynek rólunk”. (És akik nem tudnak szociális munkásul, Gyenes Zsuzsa gyűjtése, Háló, 2006. március) Ezek a beszámolók pontosan rávilágítanak arra, hogy azokban a helyzetekben, melyekben nem kérdéses, hogy kell szakértői véleményt (környezettanulmányt) készíteni, egyáltalán nem mindegy, hogy ki is készíti azt el. Ehhez a tevékenységhez szükségesek azok a többlettudások, amelyekkel a szociális munkás rendelkezik.*

Volt „frontvonalbeli” segítőként, és volt tereptanárként hasonló dolgokról tudunk beszámolni. A mai magyar gyakorlatban a családlátogatás és a környezés, ha nem is szinonimák, de nagyjából hasonló jelentéssel bírnak. Oktatóként is tapasztaljuk, hogy a hallgatók sem tesznek gyakran különbséget a két fogalom között, s amikor felsőbb évesként gyakorlatra mennek, többnyire gyakorlati helyükön sem különül el élesen a két fogalom.

Áttanulmányozva a különféle környezettanulmányi formanyomtatványokat, megállapítható, hogy két csoportra oszthatóak a kérdések. Van-

nak objektív tényekre és szubjektív értékelésre vonatkozó kérdések. Az objektív tényekre vonatkozó kérdések túlnyomó többségének megválaszolásához nem kell megsérteni a magánszférát. Nem kell a lakáson megjelenni ahhoz, hogy megállapítsuk valakinek a jövedelmét, hogy kik laknak az adott lakásban, mekkora az adott lakás. Ezekhez az információkhoz a hivatal más módon is hozzájuthat: APEH éves adóbevallás, Földhivatal, Gépjármű nyilvántartás, postán (majd valamikor interneten) küldött kérdőív kitöltése stb. A „látogató” szubjektív benyomását firtató kérdések, mint a lakás berendezettsége, tisztasága stb. (vagy hogy hol van a kiságy), elvileg nem képezhetnék döntés alapját, hisz attól függ a válasz, hogy ki vizsgál, hogy milyen értékrendet képvisel a látogató. Az pedig, hogy milyen viszonyban vannak az egy lakásban élők, milyen nevelési stílust alkalmaznak (Gyvt. „Macis-lap”¹³) stb., nehezen állapítható meg egy látogatással.

Ennek ellenére követendő példának tartjuk az egységes nyomtatványok alkalmazását, főleg ha azok kidolgozása a szakma részvételével, szempontjainak figyelembe vételével történik, mert ez egyfajta szakmai minőségre is garancia.¹⁴

Következtetések

Első és legfontosabb következtetésünk, hogy ki kell mondani: semmilyen hatóságnak nincs joga megsérteni az állampolgárok magánszférájához való jogát olyan esetekben, amikor a döntéshez szükséges információk környezettanulmány nélkül is könnyen megszerezhetők. A pénzügyi ellátások (segélyek) esetében ez a helyzet. Szükségesnek látjuk ennek a kérdésnek a tisztázásához Alkotmánybírósághoz fordulni, hogy állásfoglalásával döntse el azt a dilemmát, hogy melyik jog erősebb: a magánszféra védelme, vagy az ország gazdasági jóléte. Álláspontunk szerint erősebb jog a magánszféra védelme, hiszen jelenleg azért nem tud érvényesülni a nyugati demokráciák gyakorlata (más közhivatalok nyilvántartásai szolgálnak a mérlegelés alapjául segélyezés esetén), mert Magyarországon nem megfelelőek, vagy nem állnak rendelkezésre az ehhez szükséges nyilvántartások. Ha mégis úgy ítéli meg az Alkotmánybíróság, hogy a segélyezéshez is elkerülhetetlen a környezettanulmány alkalmazása, úgy meg kell teremteni ennek jogszabályi (elsősorban törvényi) feltételeit, hi-

13 1997-ig nem léteztek országosan egységes környezettanulmányok és nyilvántartások, így a megújuló gyermekvédelemnek szüksége volt valamiféle egységes nyilvántartási rendszerre. Ezt a célt szolgálta a „Gyermekeink Védelmében”, közkeletűbb néven a „macis” nyomtatványok bevezetése és kötelezővé tétele.

Hogy ez a fajta egységesítés mennyire nem egyszerű, azt jelzi, hogy a nyomtatványok ugyan Népjóléti Közlönyben (1998. július 07-i szám) jelentek meg, de meglepő módon „csak” az Országos Család- és Gyermekvédelmi Intézet módszertani útmutatójaként. Ez pedig kevésbé hangsúlyos, mintha egy miniszteri rendelet, vagy törvény mellékleteként történt volna ugyanez.

14 A Szabó–Olesen–Huber szerzőtriász a minőség egy fajtájaként említi, a szakma által vagy részvételével kidolgozott normákat, standardokat. (Szabó–Olesen–Huber 2002: 295–297)

szen jelenleg az a helyzet, hogy ahol bűn van ott van jog, ahol szegénység van ott pedig nincs jog.

A második, hogy a jövedelmi-vagyoni helyzetet vizsgáló, szerintünk jogsértő környezettanulmánytól élesen el kell választani az olyan környezettanulmányokat, amelyek a hatóságokat – gyámhivatal, bíróság – abban segítik, hogy megalapozott döntést hozzanak. Figyelembe véve a környezettanulmány negatív hagyományait, javasoljuk e célra a **szakértői vélemény** elnevezés használatát. Pontosán meg kell határozni, hogy kik azok a szakértők, akik ezt a véleményt elkészíthetik. Nemcsak az elnevezés változna így meg, hanem a tartalom is, amennyiben a szakértői véleménynek ki kellene térnie az összes körülményre, akár folyamatok leírására is. Véleményünk szerint elsősorban szociális munkások lehetnének ezek a szakértők, akik a már kiépült szociális rendszernek köszönhetően szinte minden településen megtalálhatóak, és nagy valószínűséggel amúgy is kapcsolatban állnak már az érintett egyénnel, családdal, és iskolai felkészítésük során megfelelő ismeretekkel vértéződnek fel egy ilyen szakértői vélemény elkészítéséhez. Elképzelhetőnek tartjuk azt is, hogy nem minden szociális munkás kapná meg ezt a „szakértői” státust, hanem pl. csak a szakvizsgázottak. Ez egyrészt valós tartalommal töltené meg a szakvizsgát, másrészt emelné a szociális munka mint professzionális szakma presztízsét.

A szakértői véleménnyel kapcsolatos szakmai dilemmák egyszerre formai és tartalmi kérdéseket is felvethetnek. Ilyenek lehetnek: Értesítjük-e előre a klienst? Előre megfogalmazott kérdések legyenek vagy szövegszerű legyen a környezettanulmány? Országosan egységes vagy helyi viszonyokhoz igazodó környezettanulmány kell-e? A kliens lakásán (helyszínén) kell elkészíteni, vagy a látogatás alapján, a munkahelyen? Aláírassuk-e a klienssel a környezettanulmányt? Egy vagy több látogatás alapján kell-e elkészíteni a környezettanulmányt?

Ezeket a kérdéseket csak gondolatébresztőkként tettük fel, jelezve, hogy a környezettanulmány elkészítése során mennyi szempont merülhet fel. Jól példázza ezt az Országos Pedagógiai Intézet gondozásában, 1984-ben megjelent, és dr. Hazai Istvánné és dr. Csáki Judit által készített 24 oldalas „Módszertani útmutató a környezettanulmány elkészítéséhez” című anyag. Ezen belül kitérnek a környezettanulmány jogi szabályozásaira, mikor, milyen esetben kell környezettanulmányt készíteni, majd a készítés szakmai kérdéseit veszik sorba a szerzők. Kívánatos lenne, ha akár kiindulópontként ezt az anyagot használva, több mint húsz év elteltével, a szakma újra végig gondolná e kérdéseket.

Harmadsorban a szociális munkának élesen el kell választania a családok lakásán végzett szociális munkát a környezettanulmány készítésétől. Ehhez ki kell dolgozni, illetve tovább kell fejleszteni a szociális munka módszertanát, amihez rendelkezésre állnak külföldi tapasztalatok. Ilyen pl. a németországi szociális munkában elterjedt, Hans Thiersch nevével fémjelzett hétköznapi-orientált szociális munka. Ezen elmélet és annak gyakorlati megvalósításának megismerésével elindulhat egy szakmai vita, amely tisztázná ennek lehetséges magyarországi adaptációját, és egyben megfogalmazódhatna, melyek a családok lakásán végzett szociá-

lis munka lényeges jellemzői. A jelenleg folyó szerteszétizációs folyamatba könnyen be lehetne illeszteni ezt a közös gondolkodást.

Úgy véljük, tizennyolc évvel a rendszerváltás után itt az ideje, hogy a szociális szférában is megteremtjük az alapvető állampolgári jogok érvényesülésének a feltételeit.

Irodalom

- Bárdos Kata (2002): Alapvető eszközök a szociális munkában (In.: Kozma Judit szerk.: Kézikönyv szociális munkásoknak, Szociális Szakmai Szövetség)
- Ferge Zsuzsa (1991): Szociálpolitika és társadalom, Budapest
- Ferge Zsuzsa (2000) : Elszabaduló egyenlőtlenségek, Budapest
- Gosztonyi Géza – Pik Katalin (1998): A szociális munka szótára, Budapest
- Hazai Istvánné – Csáki Judit (1984): Módszertani útmutató a környezetanalízis elkészítéséhez, OPI
- Hegyesi Gábor – Kozma Judit (2002): A szociális munka – áttekintés, in: Kozma szerk.: Kézikönyv szociális munkásoknak, Szociális Szakmai Szövetség,
- Juhász Gábor (1996): Az alkotmányeszmé mostohagyereke: néhány gondolat a szociális biztoshoz való jog természetéről és szabályozásáról, (ÉSELY 1996/3)
- Müller, Wolfgang.C.: (1992): Hogyan vált a segítségnyújtás hivatássá?, TWINS,
- Neuffer, M.: (1990): Die Kunst des Helfens, Weihen/Basel,
- Pataki Éva (2006): Kettős mandátum: a kontroll és a segítő funkció problematikája a szociális képzésekben (In: Esélyek a szociális képzések megújítására, szerk: Albert József, Veszprém–Budapest
- Schilling, Johannes (1997): Soziale Arbeit, Luchterhand,
- Szabó Judit – Lars Alro Olesen – Huber Béla (2002): „Harc a minőségért” a szociális szektorban (In: Kézikönyv Szociális munkásoknak, Szerk.: Kozma Judit)
- Szabó Lajos (1993): Szociális esetmunka – elméleti alapvetés, Budapest
- Szalai Júlia (2007): Nincs két ország, Osiris, Budapest
- Szathmáry Kálmán (1935): A kecskeméti szegénygondozás (Az „egri magyar norma” kifejlődése és eredményei Kecskeméten 1929–35), Kecskemét
- Varga István (2006): A környezetanalízis mint a szociális munka, szociálpolitika eszköze? (In: Esélyek a szociális képzések megújítására, szerk: Albert József, Veszprém –Budapest)
- Zombori Gyula (1994): A szociálpolitika alapfogalmai, TWINS,
- Az Állami Számvevőszék 1999. évi a helyi önkormányzatok által nyújtott pénzbeli szociális ellátások helyzetéről készült jelentése.
<http://www.asz.gov.hu/ASZ/jeltar.nsf/0/C34E456736C4A71EC1256CB100449C7D?OpenDocument>
- És akik nem tudnak szociális munkásul (Gyenes Zsuzsa gyűjtése, Háló 2006. március)
- Családlátogatás – környezetanalízis a szociális munkában – élőben (dr Sziszik Erika gyűjtése, Háló 2006 március)
- Magyar Értelmező Kéziszótár, 2004 Akadémia
- Tájékoztató a család, gyermek- és ifjúságvédelemről, 2005. Szociális és Munkaügyi Minisztérium 2006
- Tolna Megyei Levéltár (TML): A dombóvári Járás iratanyaga P.1929

Felhasznált jogszabályok jegyzéke:

1908. évi XXXVI. törvénycikk a büntetőtörvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról

SZOCIÁLIS MUNKA

1949. évi XX. törvény A Magyar Köztársaság Alkotmánya
1957. évi IV. törvény az államigazgatási eljárás általános szabályairól
1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről
1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről
1989. évi XXXII. törvény az Alkotmánybíróságról
1993. évi III. törvény a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról
1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről...
1994. évi XXXIV. törvény a rendőrségről
1997. évi XXXI. törvény a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról
2004. évi CXL. törvény a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól
2005. évi Hartz IV. törvény (www.gegen-hartz.de)
- 27.100/1909. Magyar Királyi Igazságügy-miniszteri rendelet, a büntetőtörvénykönyvek és a bűnvádi perrendtartás kiegészítéséről és módosításáról szóló 1908: XXXVI törvényeknek a fiatalkorúakra vonatkozó második fejezetében foglalt rendelkezések végrehajtása tárgyában
- 32/1993. (II. 17.) Korm. rendelet a gyermeknevelési támogatás megállapításának szabályairól, valamint a szociális ellátások igényléséhez felhasználható bizonyítékokról
- 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet a gyámhatóságokról, valamint a gyermekvédelmi és gyámügyi eljárásról
- 7/1998. (III. 11.) NM rendelet a fiatalkorúak pártfogó felügyeletének végrehajtási szabályairól
- A 17/2003. (VI. 24.) a Pártfogó Felügyelői Szolgálat tevékenységéről, valamint ehhez kapcsolódóan egyes igazságügy-miniszteri rendeletek módosításáról
- 63/2006. (III. 27.) Korm. rendelet a pénzbeli és természetbeni szociális ellátások igénylésének és megállapításának, valamint folyósításának részletes szabályairól
- 1234/B/1995. AB határozat
9/1998. (III. 27.) AB határozat
56/2002.(XI. 28.) AB határozat

BÚCSÚ

Az Esély olvasói nemigen ismerhették, mégis el kell mondanunk: fájdalmas veszteség, hogy elment **Moksony Feri bácsi**. Az első években afféle mindenesként szolgálta a lapot – munkája nélkül nemigen tudtunk volna elindulni. A hétköznapiakon ritkábban találkoztunk, ám karácsony előtt minden évben összegyűltünk egy közös vacsorára, ahol a tizedik perctől biztosan ő vált a legfőbb mesélővé. Mi mondtuk a magunkét – politikáról, sajtóról, a lap ijesztő pénzügyeiről (a lapnak ugyanis mindig voltak ijesztő pénzügyei...) –, amihez ő hamar megtalálta a szálát: büszkén említette a szakmához közel álló fia legújabb sikereit. Ám ezzel véget is értek a „szakmázások”, mert következett „az élet”. Feri bácsi gondosan felépített, finom dramaturgiával előadott történeteit hallgattuk, a harmincas–negyvenes évekből, az iskoláiról, a katonaeveiről, repülőbepetések izgalmairól. Az olasz frontról, ha jól emlékszem. A tanságok? Semmiképp sem katonaiak voltak. Ha címet akarnék adni a meséknek, talán azt írnám: *A figyelmes és érző ember a történelemben*. Ezernyi cikket fogunk még közzétenni, de olyan mélységűt, amelyet ő mesélt, nem fogunk tudni. Ahhoz Feri bácsinak kellett lenni. (L.J.)

SIMONIK PÉTER

Gyermekvédelem Szabolcs és Szatmár vármegyében, 1867–1950 között

Gaál Ibolya: *A közigazgatás feladatkörébe utalt gyermekvédelem Szabolcs és Szatmár vármegyében 1867–1950*. Nyíregyháza 2007. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiadványai, 59. sz. 298 o.

A magyar szociálpolitika története iránt érdeklődő olvasókat mindig örömmel tölti el, ha egy olyan kötettel bővül a témával foglalkozó kiadványok köre, amely a korábbiakhoz képest más szempontból vizsgálja meg az általános szakirodalomból már ismert eseményeket vagy intézményeket. Az utóbbi néhány esztendőben ugyan jelentős mértékben megnőtt a szociális gondoskodás hazai történetét feldolgozó munkák (tanulmányok és könyvek) száma, de a megválaszolandó kérdések és a lehetséges megközelítések széles tárháza még hosszú éveken át munkát ad a téma kutatóinak.

Nincs ez másként az egyik legkedveltebb területtel, a gyermekvédelemmel sem. Az elmúlt évek „termései” között szemezgetve szép számmal találhatunk olyan kiadványokat, amelyek szerzői (pl. Herzog Mária, Gergely Ferenc, Pik Katalin, Susan Zimmermann) inkább a téma országos szintű vizsgálatára koncentrálnak, és csak kisebb hangsúlyt helyeznek a regionális különbségek feltárására. Ez utóbbi feladatot – legalábbis a mai gyakorlat szerint – többnyire az adott településen vagy megyében élő amatőr és profi helytörténészeknek kell magukra vállalniuk, akik viszont szisztematikus és aprólékos levéltári kutatómunkájukkal, valamint helyismeretük révén értékes adalékokat szolgáltathatnak annak megértéséhez, hogy egy-egy országos szinten született szociálpolitikai intézkedésnek milyen – helyben jelentkező – hatásai voltak.

E helytörténészek közé tartozik *Gaál Ibolya* is, aki hosszú évek, sőt évtizedek óta a szociális gondoskodás szabolcsi történetének egyik leg-többet publikáló kutatója. Munkáiról azonban meglehetősen keveset tudunk, hiszen ezek többsége megyei tudományos folyóiratokban, ill. helyi kiadványokban jelent meg.

A szerző legújabb kötete 2007-ben a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiadványsorozatában látott napvilágot. A kötet – amely a közigazgatás feladatkörébe utalt gyermekvédelmi intézmények kialakulásának és működésének 1867 és 1950 közötti történetét mutatja be – már nyomdai kivitelével (s egyúttal 298 oldalas terjedelmével) is jelzi: Gaál Ibolya nem pusztán egy újabb téma feldolgozására, hanem talán eddigi kutatásainak szintézisére is törekedett.

Az impresszumból sajnos nem tudható meg, hogy a borítóterv kinek a munkáját dicséri, miközben a címlapon szereplő fotó valójában tökéletes sűrítménye a könyv tartalmi mondanivalójának. A képen látható, 3-4 éves forma fiúcska kalapot visel, s csíkos gyerekzakóján a gombokat fehér rongydarab helyettesíti. Szemében ott van mindaz, amiről a kötet

fejezetei szólnak: a gyermekek kiszolgáltatottsága, a nélkülözés és a remény, hogy talán majd holnap egy szebb napra ébredhetnek.

Ezt a reményt táplálják bennük mindazok, akik egykoron a szociális gondoskodás helyi történetében szerepet vállaltak: a különböző jótékony egyletek tagjai, az egyházak képviselői, a szociális érzékenységgel megáldott magánszemélyek és néha a közigazgatás tisztségviselői is. A kötet címe alapján joggal várhatnánk, hogy a szerző ez utóbbiak szerepét fogja majd kiemelni, de már az első fejezetek elolvasását követően rá kell döb-bennünk, hogy e közel száz esztendő alatt a „köz” szerepvállalásánál sokkal jelentősebb volt a társadalmi szervezetek tevékenysége. A XIX. század végén és a XX. század elején a települések és a vármegye vezetése sok esetben inkább gátolta, mintsem támogatta a helyi gyermekvédelem ügyét.

A tizenkilenc fejezetből álló kötetben Gaál Ibolya azonban nemcsak a társadalmi szervezetek és a közigazgatási szervek kapcsolatában bekövetkezett változásokra fókuszált. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltárban őrzött községi és vármegyei iratok feldolgozásával arra a kérdésre is választ keresett, hogy milyen okokkal magyarázható a „köz” előbbieken már említett passzivitása. A korabeli dokumentumokból ki-sejlik, hogy e jelenség mögött egyszerre húzódtak meg finansiális és a döntéshozók személyiségében rejlő indokok.

Ennek ismeretében talán nem meglepő, hogy a gacsályi járás körjegyzője 1892-ben például az egyik óvoda működtetésének szüneteltetése kapcsán azt írja: *„a képviselőtestületi tagok közömbösségén kívül a döntéshez az is hozzájárult, hogy a döntésben részt vevő képviselőtestületi tagoknak egy-kettő kivételével nincs óvodaköteles gyermeke, s még ha szükséges is, csak olyan kiadást szavaznak meg, amely nekik maguknak nem kerül pénzükbe”*.

Az ilyen és az ehhez hasonló helyi példák teszik nagyon életszerűvé és élvezetessé a szerző munkáját, hiszen a levéltári források segítségével szinte meglevenedik számunkra ez a letűnt világ, a maga problémáival és a segítők küzdelmekkel teli életével együtt.

S bár a kutatás módszertani kérdéseiről a könyvben nem esik szó, a hatalmas jegyzetapparátus láttán okkal feltételezhetjük, hogy a kötet megírását hónapokon, de inkább éveken keresztül tartó, hosszadalmas kutatómunka előzte meg. A fejezetcímeket áttekintve egyúttal azt is látnunk kell, hogy a szerzőnek vélhetően meg kellett küzdenie egy jelentős problémával, hogy ti. az általa vizsgált időszak alatt a közigazgatási határok gyakran megváltoztak. (A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megye az egykori Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung és Ugocsa vármegyék, ill. azok egy részének többszöri összeolvasztását és szétválasztását követően jött létre.)

A közigazgatási határok folyamatos módosulása és az egymástól gazdasági, politikai és társadalmi szempontból is eltérő történeti korszakok váltakozása talán arra is magyarázatot ad, hogy miért is kellett tizenkilenc fejezetre tagolni az egyébként három fő témát felölelő kötetet.

A kiadvány első hat fejezete a társadalmi szervezetek gyermekvédő tevékenységének kibontakozásától az állami gyermekvédelem intézményrendszerének kiépüléséig vezető utat mutatja be. A XIX. század végén a magas csecsemő- és gyermekhalandóság (pl. Szabolcs vármegyében az 1887-ben elhunytak 62 százaléka 7 éven aluli volt), az elhagyott gyermekek számának növekedése és az egészségügyi ellátórendszer hiányos-

ságai miatt egyre nagyobb volt az igénye annak, hogy társadalmi erők bevonásával oldják meg ezeket a problémákat.

A vármegyék területén megalakult társadalmi szervezetek munkájukat részben önállóan (pl. Szabolcs Vármegyei Pártfogó Egyesület), részben pedig valamely országos szervezethez (pl. „Fehér Kereszt” Országos Lelencház Egyesület, Országos Gyermekvédő Liga stb.) kapcsolódva végezték. A központi (állami) irányítás hiányosságait az is jól jelezte, hogy a helyben létesítendő egészségügyi és szociális intézményeket (pl. a dajkák alkalmazását) érintő szabályrendeletek megalkotásához több esetben nem az államtól, hanem más vármegyéktől kértek és kaptak segítséget. Mindez érthető is, hiszen ebben az időszakban a gyermekvédelmi intézmények felügyelete a belügyminisztérium alá tartozott, amely az ezzel összefüggő problémákat rendvédelmi kérdésként kezelte.

A századfordulót követően (1901) azonban jelentős változás következett be a helyi társadalmi szervezetek és az állami szervek viszonyában. A Széll Kálmán nevéhez köthető, első gyermekvédelmi törvény megalkotásával sikerült megvetni az állami gyermekvédelmi intézményrendszer (állami gyermekmenhelyek, állami gyermektelepek) alapjait. A helyben működő társadalmi szervezetek azonban még sokáig kiegészítették a helyi szinten (vármegyei, települési) épp csak megjelenő állami intézmények munkáját.

Az első világháború okozta gazdasági recesszió azonban új feladatok elé állította az állami szervek tisztségviselőit, mivel a háborús árvák létszámának növekedése, valamint a megélhetési költségek emelkedése miatt egyre nehezebb volt a gyermekeket családoknál (nevelőszülőknél) elhelyezni. 1923-ban a gazdasági helyzet stabilizálódását követően lehetőség nyílt a tartásdíjak emelésére, ami viszont együtt járt a nevelőszülőkhöz kiadott gyermekek létszámának növekedésével.

A második világháborút követően a járási és városi szociális titkárok bevonásával, az MNDSZ és a Nemzeti Segély képviselőinek részvételével a debreceni állami menhely kötelékébe tartozó gyermekeket Szabolcs vármegyébe helyezték ki, majd pedig egy megyei átmeneti otthont is megszerveztek a számukra. A szerző részletesen bemutatja az otthon építésével kapcsolatos problémákat és dilemmákat, majd rátér a gyámügyi és a gyermekvédelmi igazgatási szervek 1950–1954 közötti létesítésével kapcsolatos, egyes kérdések vizsgálatára. E szervezeti változtatásokat elsősorban az tette szükségessé, hogy 1950-ben megszüntették az árvaszékeket, amelyek feladatköreit részben az új tanácsi szervek, részben pedig a bíróságok vették át.

A kötet második nagy egységében a szerző a gyermekvédelem határterületének számító kisdedővők megjelenésének előzményeit és az óvodai intézményrendszer (óvoda, napközi otthonos óvoda, nyári napközi otthon, napközi otthon) kiépülésének történetét dolgozza fel. Már a kisdedővásról szóló, 1891. évi törvény megalkotásának esztendejében megalakult a Szatmár Vármegyei Széchenyi Társulat, amely nyári gyermekmenhelyek (napközi) működtetésével járult hozzá a 3–6 év közötti gyermekek védelméhez. A kormányzati szervek a már említett jogszabályban és a minisztériumi utasításokban is megpróbálták ösztönözni az állandó és a nyári otthonok létesítését, ám ezen elvárásoknak a legtöbb település

(forrás hiányában) nem tudott eleget tenni. A kedvezőbb anyagi kondíciókkal rendelkező településeken viszont már a századfordulón működtek gyermekmenhelyek, jóllehet ezek minősége lényegesen eltért az egészségügyi előírásokban meghatározottaktól.

A kisdédóvók életében újabb fordulópontot jelentett a második világháború befejezése. Egy 1946-ban, Szatmár-Bereg vármegyében keletkezett jelentésben a következőket olvashatjuk: „*azt a nyomort, szegénységet, ruhátlanságot, ami itt van, leírni nem lehet*”. Ez a megállapítás jól mutatja, hogy milyen következményekkel is járt ekkoriban pl. a család férfitagjának távolléte (hadifogság), a munkanélküliség növekedése, a tej- és cukorhiány, valamint az 1946-os aszálykár. Talán nem véletlen, hogy éppen ezek a körülmények kényszerítették ki az óvodai intézményrendszer átalakítását, amelynek keretében az óvodákból olyan napközi otthonok lettek, ahol az óvónők már nem a nevelői munkával foglalatoskodtak, hanem napi 8 órában a gyermekeket felügyelték, miközben az intézmények működési költségeihez a szülők természetbeni adományok nyújtásával járultak hozzá. A vármegyében élő lakosság egy részét (27 község 18 000 lakosát) súlyosan érintette az 1947–1948 fordulóján pusztító, tiszai árvíz. Az árvízi helyzet alakulása szükségessé tette, hogy közös konyhákat és mozgó napköziket működtessenek, s ezek jelentős szerepet játszottak az ártérben élő gyermekek ellátásában. 1948-ban az árvíz lezajlását követően újból ki kellett építeni az óvodai hálózatot, ám ez a munka éppen egybe esett az óvodák államosításával és a társadalmi szervek által működtetett intézmények átvételével. Az ellátási nehézségek ellenére az MNDSZ, a Nemzeti Segély, a Vöröskereszt és a Népjóléti Minisztérium összefogásának köszönhetően pótolni tudták a hiányzó berendezési tárgyakat, és felszámolták az egészségtelen óvodai környezetet. Mindezek továbbra is azt mutatták, hogy a helyi társadalmi erők bevonása nélkül az állam önmagában képtelen volt az óvodaügy rendezésére.

A könyv harmadik egységében a szerző azt vizsgálja meg, hogy a háborút követő három esztendőben miként tudtak úrrá lenni az élelmszerhiány okozta válságon. E témában két olyan akciót említ, amely a gyermekvédelem területéhez szorosan ugyan nem köthető, de akkoriban kétségtelen jelentőséggel bírt. Az egyik az iskolai szociális étkeztetés megszervezése volt, melynek keretein belül a rászorulóknak számára a svéd jótékonyági szervezetek bevonásával biztosították a napi egyszeri meleg ételt. A másik akció pedig a legyengült fővárosi gyermekek téli kihelyezése volt, a megerősödésük érdekében.

Gaál Ibolya nem egyszerű feladatra vállalkozott, amikor a gyermekvédelem Szabolcs és Szatmár vármegyei történetének feldolgozására tett kísérletet, hiszen közel 100 esztendő történéseit kellett a legkülönbözőbb szempontok szerint megvizsgálnia, és mindeközben 64 társadalmi szervezet és állami szerv munkájába is betekintést kellett nyújtania. Céljait sikerült maradéktalanul elérnie, mi több, nemcsak egy helytörténeti munkát készített el, hanem ezzel egyidejűleg egy mindenki által nagy haszonnal forgatható kézikönyvet is, amelynek kiváló névmutatói révén pillanatok alatt kikereshető a bennünket érdeklő téma. Mindezek folytán nemcsak szűkebb pátriája, hanem a hazai szociálpolitika is sokat használhat ebből az értékes műből.

Abstracts

Széman, Zsuzsa: Who are Elderly? – Different Criteria of Ageing

The study focuses on the interpretation of ageing on the labour market. Drawing on an analysis of past trends in the European Union and recent Hungarian empirical studies, it presents the negative processes arising from the conflict of interests between employers and national/EU goals. In contrast with the upward push of the demographic concept of ageing this results in a downward shift: ageing on the labour market begins early in the life cycle resulting in a gap of up to 30 years. The analysis reveals the causes of the discrimination against employees aged 40, 45 and over 50.

Takács, Judit; Mocsonaki, László; Tóth, Tamás P.: Social Exclusion of Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender (LGBT) People in Hungary

This paper – empirically based on the analysis of 150 personal accounts of discrimination and an original survey research (N = 1122) conducted by the Institute of Sociology, in cooperation with the Háttér Support Society for LGBT People in Hungary and the Labrisz Lesbian Association, between August-October 2007 – will focus on the various forms of social exclusion experienced by Hungarian LGBT people. Our research findings indicated that considering the main agents of socialization Hungarian LGBT people are subjected to the functioning of structural oppression (Young 1990), manifested mainly in forms of heteronormative cultural imperialism and systemic violence.

Tóth, László: Attitudes on Homosexuality

The paper detects the attitudes on homosexuality in the Hungarian society in the last twenty years. First it makes a draft about those social historical characteristics of Hungary, which form the attitudes of the different social groups and the ideological tendencies in which the opinions evolve. The attitudes on „otherness” and especially on homosexuality changed strongly positively in the beginning of the '90-s, but the changes stopped afterwards. In the group of young Hungarians – and especially in the future „elite” – the attitudes on homosexuality are strongly friendly nowadays.

Németh, György: Redistribution – a Key Notion of Social Policy

The author criticizes the mainstream economic thought that stipulates income redistribution as a factor acting against competitiveness and economic growth. He points out that, with the exception of some extreme cases, the level of income redistribution has no effect on the performance of the economy, thus the social-political space available to governments is larger than is stated by mainstream economics. The author defines the notion of solidarity in terms of economics based on the economic notion of redistribution and in order to do so, he differentiates between redistribution in the accounting and redistribution in the economic sense. He then surveys the different social insurance systems from the vantage point of redistribution which systems he defines as being mixes of insurance and redistribution elements. Finally, the author emphasizes that a mandatory health insurance scheme can only operate as an insurance-redistribution mix while the main direction in the development of social insurance based pension systems is aimed at decreasing the duration of redistribution.

Varga, István; Udvari, Kerstin: The Means Test or the Dilemmas of the Invulnerability of Privacy

The authors use the phrase 'means test' not only in the meaning of income test, asset test, test of resources but also in the broader sense of 'study of living conditions' and aim at investigating the kind of authorization that forms the basis of the means testing procedure intervening privacy. The presence of means tests can be estimated to the early, poor policy period of social policies. One of the most important duties of social work is to collect available information then to ponder those pieces of information. Home visits have developed from the early stages of means tests. Today, however, means tests and family visits merge with one another. The concept of a means test is mentioned by several laws, however, none of them describes special formal and content requirements of this procedure. Firstly, the means test always precedes social benefits; secondly, it helps to make a decision on social benefits. This is done by insulting one's privacy. However, the main point of the means test (like property or income) could similarly be clarified by completely different sources (such as the income-tax return or the real estate register). Means tests are official procedures but it has not been clarified yet who is the right person to carry them out with what kind of qualifications. Because of the negative traditions of means tests the authors suggest using the notion 'professional opinion' for this purpose. As we see it, social workers should first of all be the professionals since they are in possession of the required knowledge to prepare professional opinions.

esély

2008/3

Social Policy Journal

Contents

STUDY

- 3 **Széman, Zsuzsa:** Who are Elderly? – Different Criteria of Ageing

EQUAL OPPORTUNITY

- 16 **Takács, Judit; Mocsonaki, László; Tóth, Tamás P.:** Social Exclusion of Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender (LGBT) People in Hungary
- 55 **Tóth, László:** Attitudes on Homosexuality

WORKSHOP

- 82 **Németh, György:** Redistribution – a Key Notion of Social Policy

SOCIAL WORK

- 106 **Varga, István and Udvari, Kerstin:** The Means Test or the Dilemmas of the Invulnerability of Privacy

REVIEW

- 129 **Simonik, Péter:** Child Welfare in Szabolcs and Szatmár counties between 1867–1950
- 133 Abstracts

Szerzőink figyelmébe!

1. A beküldött és a lap jellegének megfelelő írásokat szakértők bevonásával a Szerkesztőbizottság bírálja el.

2. A közlésre benyújtott tanulmány még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet.

3. A folyóiratban megjelent cikkek szerzői joga a Kiadót illeti, beleértve az interneten való megjelentetés jogát is.

4. A tanulmány szövegét nyomtatott kéziraton kérjük leadni, A/4-es méretű papíron, széles margóval, dupla sorközzel. A tanulmányt kérjük e-mailban is elküldeni a szerkesztőség címére.

5. A szöveg első lapja a címlap, amelyen a szerző(k) neve, foglalkozása, végzettsége, munkahelyének megnevezése, e-mail címe a cikk címe (alcíme) szerepeljenek és az esetleges köszönetnyilvánítások *-gal jelölt lapalji jegyzetben.

6. A szövegtörzshöz csak olyan lábjegyzetek kapcsolódjanak, amelyek a főszöveghez fűznek megjegyzéseket, kiegészítéseket stb. Pusztán irodalmi hivatkozásokat tartalmazó lábjegyzetek ne legyenek. A lábjegyzeteket lapalji jegyzetként kezeljük. Az irodalmi hivatkozások a főszövegben szerepeljenek a következő formában:

– ha a hivatkozott mű szerzője szerepel a szövegben, a név után zárójelben legyen a hivatkozott mű megjelenésének éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: Piroska (1999: 15–16),

– egyéb esetekben (idézet stb.) zárójelben szerepeljen a szerző(k) neve, a megjelenés éve és szükség esetén a hivatkozott oldalszám(ok), pl.: (Tóbiás–Benedek 1999: 13).

7. A szövegben szereplő táblázatokat számozva, címmel ellátva kérjük. A táblázatok címe, az oszlopok és sorok megnevezése, a magyarázatok a cikk nyelvén íródjanak. Nem fogadjuk el tehát az adatelemző, adatfeldolgozó programokból kikerült nyers, szerkesztetlen, a szövegbe pusztán beillesztett táblázatokat. Amennyiben a szerző ábrát kíván közölni, ezt külön lapon, a kívánt formában megrajzolva kérjük leadni.

8. A szövegtörzs után, külön lapon kezdve kérjük az irodalomjegyzéket. Az irodalomjegyzék a szerzők neve szerint szigorú betűrendben tartalmazza a szövegtörzsben és a lábjegyzetben hivatkozott teljes irodalmat olyan módon, hogy a szövegbeli hivatkozásokat az irodalomjegyzékben azonosítani lehessen. Az irodalomjegyzék ne tartalmazzon a szövegben nem hivatkozott művet. Az irodalmi hivatkozások három alapformája a következő:

– könyv: szerző(k), a megjelenés éve: a mű címe, a kiadás helye: a kiadó neve,

– folyóiratcikk: szerző(k), a megjelenés éve: a cikk címe, a folyóirat neve (az évfolyam sorszáma), a szám sorszáma, a cikk kezdő és befejező oldalszáma,

– gyűjteményes kötetben szereplő cikk: a szerző(k) neve, a megjelenés éve: a cikk címe, In: a gyűjteményes kötet szerkesztőjé(i)nek neve (szerk. vagy ed(s), vagy Hrsg.), a kötet címe, a kiadás helye: a kiadó neve, a hivatkozott írásmű kezdő és utolsó oldalszáma.

9. Külön lapon kérjük mellékelni a tanulmány legfeljebb 200 szót tartalmazó tartalmi összefoglalóját (abstract) magyar és angol nyelven.